

## BIBLIOTEKA STRADANJA I OTPORI

### Članak u izdanju

Stradanje i otpor je vodiljko u izdanju "Biblioteka stradanja i otpori".  
Ovo je prvi vodič u izdanju "Biblioteka stradanja i otpori". U ovom vodiču  
potražujete informacije o svim knjigama i časopisima koji su objavljeni u  
izdanju "Biblioteka stradanja i otpori". Ovaj vodič je namenjen  
čitateljima koji žele da se upoznaju sa svim knjigama i časopisima  
u izdanju "Biblioteka stradanja i otpori".

### Članak u izdanju

Stradanje i otpor je vodiljko u izdanju "Biblioteka stradanja i otpori".  
Ovo je prvi vodič u izdanju "Biblioteka stradanja i otpori". U ovom vodiču  
potražujete informacije o svim knjigama i časopisima koji su objavljeni u  
izdanju "Biblioteka stradanja i otpori". Ovaj vodič je namenjen  
čitateljima koji žele da se upoznaju sa svim knjigama i časopisima  
u izdanju "Biblioteka stradanja i otpori".

### Članak u izdanju

Stradanje i otpor je vodiljko u izdanju "Biblioteka stradanja i otpori".  
Ovo je prvi vodič u izdanju "Biblioteka stradanja i otpori". U ovom vodiču  
potražujete informacije o svim knjigama i časopisima koji su objavljeni u  
izdanju "Biblioteka stradanja i otpori". Ovaj vodič je namenjen  
čitateljima koji žele da se upoznaju sa svim knjigama i časopisima  
u izdanju "Biblioteka stradanja i otpori".

---

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU  
STRADANJA I OTPORI

Projektni savet

Ajanović Fahrija, Anić Životije, Antonić dr Zdravko, Atanasov Trajko, Benderić Obrad, Đurić dr Rajko, Ferenc dr Tone, Glišić dr Venceslav, Ivanović Dušan, Jovanović Desanka, Jovanović Ostojia (predsednik), Kačavenda dr Petar, Konjević dr Mile, Martinović Sava, Martinović dr Sreten, Mihailova Filimona, Nikolovski Dragan, Nježić Zdravko, Veljović Bećir, Vezmar dr Gojko, Vitorović Mile, Vujović dr Đuro, Vukčević dr Slavko, Zimić Dara, Živković dr Nikola (rukovodilac projekta)

Urednik  
Dr Petar Kačavenda

Recenzenti  
Milan Đukanov  
dr Petar Kačavenda

YU ISBN 86-7403-051-3

---

U FINANSIRANJU OVE KNJIGE UCESTVOVALI SU REPUBLICKI FOND ZA NAUKU SRBIJE, POKRAJINSKI FOND ZA NAUČNI RAD VOJVODINE I FONDACIJA DORON IZ TEL-AVIVA

---

**BRANISLAV POPOV MIŠA**

**NEMAČKI ZATVORI  
I KONCENTRACIONI  
LOGORI U BANATU  
1941 - 1944**

**ISI**

---

**INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU  
Beograd 1992.**

NEMAČKI ZATVORI  
I KONCENTRACIONI  
LOGORI U BANATU  
1941-1944

CIP — Каталогизација у публикацији  
Народна библиотека Србије, Београд

940.547.2(497.113)

ПОПОВ, Бранислав

Nemački zatvori i koncentracioni logori u Banatu : 1941—  
—1944. / Branislav Popov-Miša. — [1. izd.]. — Beograd : Institut  
za savremenu istoriju, 1992 (Beograd : Kultura). — 320 str. ; 21  
cm. — (Biblioteka Stradanja i otpori ; 8)

Tiraž 1000. — Bibliografija: str. 307—308. —

ISBN 86-7403-051-3

940.540.5:341.322.5(497.113)

940.53(497.113)

a) Логори — Други светски рат 1939—1945 — Банат b) Затвори  
— Други светски рат 1939—1945 — Банат c) Ратни злочини —  
Други светски рат 1939—1945 — Банат d) Банат — Окупација  
— 1941—1944

4907276

---

## PREDGOVOR

---

Knjiga Branislava Popova Miše, koju u ediciji Logori izdaje Institut za savremenu istoriju, govori o nemačkim zatvorima i logorima u Banatu za vreme nemačke okupacije 1941—1944. godine, gde su svu vlast imali domaći Nemci — folks-dojčeri. U knjizi je sadržano pravo bogatstvo podataka o događajima, ličnostima, uslovima života i rada, o otporu naroda okupatoru, kao i njegove represalije, koje su u ovom delu prikazane kroz upečatljive opise mučenja rodoljuba u zatvorima i logorima.

Za izradu ove knjige, obavljen je veoma opsežan istraživački rad, tako da je ona sačinjena na osnovu arhivske, memoarske građe, literature i druge dokumentacije. Poseban kvalitet ovoga dela nalazi se i u činjenici što je i sam autor jedan od bivših logoraša, koji je lično na sebi osetio sve muke zatvorskog i logorskog života i video neljudska postupanja prema sužnjima kao i njihove strahovite muke i patnje.

Knjiga na pristupačan način, lepim i jasnim jezikom i stilom, kompletno i autentično prikazuje nemačku okupaciju Banata, borbu protiv okupatora, represalije okupatora prema stanovništvu, koje se suprotstavljalo okupatoru i njegovim meraima pacifikacije i eksploracije Banata.

Stranice ove knjige, po mnogo čemu posebne, posvećene su: aprilskom ratu i stradanju ljudi u njemu, okupacionom sistemu, narodnooslobodilačkoj borbi i prvim hapšenjima komunista, osnivanju partizanskih odreda, otvaranju prvih logora, uvođenju prakse masovnih streljanja, istrebljenja Jevreja, blokadama naselja i torturama, herojskom držanju zatočenika, izdaji i izdajnicima, deportovanju logoraša u logore u Norvešku, Nemačku i Francusku, masovnom stradanju stanovništva poslednjih dana okupacije, oslobođenju banatskih logora.

Prikazom etničkog sastava stanovništva Banata na osnovu popisa iz 1931. godine, dobija se slika o specifičnostima mnogo-nacionalnog Banata, kojem posebno obeležje daje brojna nemacka nacionalna manjina, svojom organizovanošću i odanošću Trećem Rajhu; o posebnim planovima vezanim za Banat, njegovom specifičnom statusu i posebnoj strukturi okupacionog režima, čiji su glavni nosioci bili domaći Nemci — folksdojeri, opsednuti idejom o stvaranju države podunavskih Nemača — Donauštat. U duhu ovakvih nastojanja okupatora, opisana je borba za slobodu u svim njenim vidovima, plimama i osekama, uspesima i slabostima, dajući pri tom specifičnosti borbe u banatskoj ravnici, gde su partizani mogli naći utočište samo u kukuruzima i bazama, pri čemu su bili suočeni sa moćnim i nemilosrdnim neprijateljem, koji je sprovodio nečuveni teror, sa ciljem da zastraši narod, kako bi svi stanovnici Banata, posebno Srbi, koji su pružali i najveći otpor, bili poslušni i pokorni. Uprkos svim nastojanjima okupacione vlasti, svim stradanjima i žrtvama, borba za slobodu neprekidno je trajala za sve vreme okupacije Banata. U knjizi su dati veoma snažni opisi blokada sela, takozvane racije i masovnih hapšenja, užasa u zatvorima i logorima, pretnji i ucena, mučenja, vešanja i streljanja. Umesto očekivane pokornosti, plameni jezici izbjiali su iz kamara žita i kudelje namenjenih okupatoru, rečito su govorili o nepokorenosti srpskog naroda, koji je u borbi za slobodu dao najveće ljudske i materijalne žrtve.

*Urednik*

---

## APRILSKI RAT

Rat bez objave započeo je bombardovanjem Beograda 6. aprila 1941. godine u jutarnjim časovima. Avioni fašističke Nemačke besomučno su sipali eksplozivni teret na nebranjeni, otvoreni glavni grad Jugoslavije, ostavljajući pakao — ruševine, vatru, dim, ranjene i mrtve.

Uz potmulo bruhanje, avioni su do Beograda preletali preko Banata, sa aerodroma u Rumuniji i Mađarskoj. Banaćani su pogledom pratili avione, a oni u mestima bližim Beogradu još su i slušali zaglušujuće detonacije i zastrašujuće civiljenje »štuka«.

Ali, neki Banaćani su nestrljivo čekali nemačke avione. Bili su to folksdojčeri iz Knićanina, Glogomja, Jabuke, Francfelda, Brestovca, Mramorka, Mariolane, Banatskog Karlovca, Vršca, Gudurice, Sečnja, Bele Crkve, Šupljaje, Banatskog Despotovca, Lazareva, Česterega i drugih mesta, koji su, svrstani u tzv. »borbene grupe«, očekivali oružje naručeno dva dana ranije. Naime, vođstvo Kulturbunda je 4. aprila 1941. godine preko svoje radio-veze tražilo oružje navodeći mesta u koja ga treba baciti.

Oni drugi Banaćani — brojniji — koji su, istina, očekivali napad fašističke Nemačke na Jugoslaviju, gledali su u nebo sa zebnjom i ne sluteći da je bombardovanje Beograda tek početak jednog, doduše, kratkotrajnog rata, ali i dugotrajne oslobođilačke borbe u uslovima fašističke okupacije, u kojoj će se fašisti s pozicija jačeg najbestijalnije postaviti prema svemu naprednom, antifašističkom, slobodoljubivom.

### *Martovske demonstracije*

Sramni šestoaprilski rat obezglavljenе Jugoslavije trajao je svega 12 dana. Jugoslovenski vojnici su pružali otpor koliko su mogli, ali bez podrške i smišljeno vođene komande

## *Agresija*

Adolf Hitler je 27. marta 1941. godine održao sastanak sa najbližim saradnicima i saopštio im odluku da Jugoslaviju treba vojnički poraziti i razbiti kao državu.

Agresija je počela bombardovanjem Beograda 6. aprila. Tada su razrušeni i važni mostovi, među kojima i mostovi na Tisi kod Sente i Knićanina, odnosno Titela, koji su povezivali Banat i Bačku.

Tri dana kasnije delovi 4. motorizovanog korpusa 12. nemačke armije, motorizovana SS-divizija »Das Rajh« i motorizovani pukovi »Gros Dojčland« i »Herman Gering«, preduzeli su, u sklopu napada na Jugoslaviju, ofanzivna dejstva na jugoslovenski Banat. Polazište im je bio Temišvar u susednoj Rumuniji.

Prilikom prodora nemačkih jedinica u Banat, kod Vršca je u neravnopravnoj borbi sa neprijateljskim tenkovima poginuo potporučnik Siniša Matejić, a zatim je narednik Voja Atanasijević, Vrščanin, skočio na tenk i pao izrešetan mitraljeskim rafalom.

U rejonu Jaše Tomića, kod Šurjana, otpor je pružio jedan vod vojnika 51. pešadijskog puka i tom prilikom junački je poginuo rezervni potporučnik Paja Đukanov. Jedanaest ranjenih vojnika, koji su još davali znake života, folksdojčeri, koji su prethodnog dana izbegli u Rumuniju i тамо se pridružili nemačkim invazionim trupama, dotukli su hicima iz pištolja. To je bio prvi masovni zločin u Banatu.

Na putu do Pančeva i Beograda jedini ozbiljniji otpor organizovan je kod Alibunara, gde je izbačeno iz stroja oko 40 nemačkih vojnika i oficira i deset bornih kola.<sup>2</sup> Zaposevši ceo Banat, 12. aprila, okupatorske jedinice su kod Pančeva prešle Dunav naspram Beograda.

Uporedo sa dejstvima nemačkih trupa, započela je i aktivnost razbesnelog, šovinistički nastrojenog nemačkog stanovništva Banata. Ono je bilo organizovano u razne špijunske (»Jupiter«) i poluvojničke, naoružane organizacije »Kulturbunda«, kao na primer, »borbene grupe«, »nemačka samozaštita« ili »stražarska služba«, koja će se ubrzo objediniti u tzv. »Dojče

<sup>2</sup> *Vojvodina u NOR i socijalističkoj revoluciji 1941—1945* (dalje: *Vojvodina u NOR*), Novi Sad, 1984, str. 44.

manšaft« (»Nemačko ljudstvo«). Putem soptsevnih radio-stаница u Vršcu i Beogradu one su nemačkim trupama davale informacije o kretanju jugoslovenskih jedinica, zaposedali su pojedine policijske i žandarmerijske stanice, razoružavale manje grupe jugoslovenskih vojnika u povlačenju, preuzimale vlast...

U početku svu vlast u pojedinim mestima držali su komandanati operativnih jedinica. To im je omogućavalo ratno ovlašćenje glavnokomandujućeg generala nemačke vojske. U skladu s tim ovlašćenjem, komandanati operativnih jedinica su putem plakata obznanili da je nemačka oružana sila preuzeila celokupnu vlast i pozvala stanovništvo da sačuva mir i red, obnovi privredni aktivnost i predala sve vrste vatrenog i hladnog oružja. Zabranjeni su skupovi i demonstracije i stavljeno je na znanje da će za sva dela sabotaže, čak i za same pokušaje sabotaže, izvršioci biti kažnjeni smrtnom kaznom.

U nekim mestima tih dana osvanuo je plakat sa sledećim tekstrom: »Svi građani bez izuzetka će biti ubijeni ukoliko naše vojнике ubijaju, ako budu zatečeni da imaju oružje, ako vrše špijunažu, ako naškode zdravlju nemačkih vojnika, ako oštete železnice, telefonske uređaje i veze, ako ruše mostove. Takođe se naređuje da se dva sata po dolasku nemačke vojske barut i oružje odmah predaju. Opštine u kojima se budu desili ovakvi prestupi, biće oglobljene, a prekršiocima će kuće biti spaljene.«

---

## PREUZIMANJE VLASTI

---

Prema zvaničnom popisu od 31. marta 1930. godine u Banatu je živelo 585.549 stanovnika, koji su se prema maternjem jeziku delili na sledeći način:

— srpskohrvatski	273.573
— nemački	120.450 <sup>1</sup>
— mađarski	95.760
— rumunski	62.284
— slovački	17.884
— ciganski	4.678
— ruski	3.566
— češki	2.429
— slovenački	875
— albanski	218
— jevrejski	206
— turski	91
— ukrajinski	48
— ostali	3.487

Jevreji su, s obzirom na jezik kojim su se služili ili za koji su se prilikom popisa opredelili, uglavnom obuhvaćeni podacima za srpskohrvatski, nemački i mađarski jezik.

Banat je u vreme okupacije imao pet gradova, odnosno pet gradskih poglavarstava: Velika Kikinda, Petrovgrad, Pančevo, Vršac i Bela Crkva, kao i 11 srezova, tj. sreskih načel-

---

<sup>1</sup> Banatski Nemci su krajem juna 1941. izvršili popis nemačkog stanovništva i registrovali 128.919 duša. To je isto učinio i Banački mađarski kulturni savez 30. septembra 1943. god. i utvrđeno je da ima 108.732 Mađara, što u suštini ne menja znatnije brojčane odnose pripadnika pojedinih naroda, nacionalnih manjina ili etničkih grupa.

stava: novokneževački, velikokikindski, novobećejski, petrogradski, jašatomićki, kovačički, alibunarski, vršački, pančevački, kovinski i belocrkvanski. Osim toga, u Banatu je bilo ukupno 174 opštine (po principu: naseljeno mesto — opština).

### *Prvih dvadesetak dana*

Prvih dana fašističke okupacije vojno-upravna vlast još nije bila uspostavljena. Međutim, nemački komandanti pojedinih mesta su domaćim Nemcima poverili administrativno-upravnu vlast iz nadležnosti gradskih poglavarstava i seoskih predstavnštava putem komesarskih uprava.

Ipak, to nije bila prava vlast. Taj period koji je započeo dok kratkotrajni aprilski rat nije bio ni završen, a trajao dvadesetak dana, pre bi se mogao nazvati organizovanim bezvlašćem pod okriljem SS-trupa. Zadovoljni položajem u novonastaloj situaciji, histerično ispoljavajući svoju nacionalnu i političku pripadnost, domaći Nemci su krenuli u krvave zločine — hapšenja, zlostavljanja, masakriranja i ubijanja nedužnih ljudi.

Okupator je u početku računao da se nepokornost može očekivati od četnika, pa je inspirisan od domaćih Nemaca i u zajednici sa njima počeo hapšenja i ubijanja. Još u toku apriliškog rata u Banatskom Karlovcu pohapšeno je srpsko stanovništvo i oterano na prisilni rad, da bi uskoro bila izdata naredba da u roku od 24 časa svi zauvek napuste selo. Banatski Karlovac je, inače, pre i za vreme rata bio naseljen skoro isključivo domaćim Nemcima, dok je jedan broj Srba uglavnom radio u fabrici salame »Herc«. Naredbu za hapšenje izdao je vođa Kulturbunda u selu Oskar Kreveč. Uhapsivši ih, odmah su počeli da ih tuku i zlostavljaju, teravši ih da kopaju, oru, čiste štale... Oskar Kreveč je putem dobošara naredio svim Srbima da se okupe u centru sela, a onda ih je nazivao pogrdnim rečima, istakavši da je »kucnuo čas velike Nemačke«. Najzad im je, pod pretnjom smrću, naredio da se za 24 časa iselete iz Banatskog Karlovca. Za tako kratko vreme neki od njih, koji su bar to uspeli, prodali su svoju imovinu u bescegne — kuće, zemlju, zalihe hrane, poljoprivredne proizvode i alatke. Nemci su otimali sve što im je dolazilo do ruku.

Ne mogavši sve to da gleda i izdrži, u trenucima psihičke rastrojenosti, Kamenko Živkov izvršio je samoubistvo.\*

### *Masovni zločin u Alibunaru*

Uz tvrdnju da se radi o četnicima, u Alibunaru je 11. aprila počela prava hajka — hvatani su i ubijani, čak i na ulici, građani i uniformisani vojnici. Za nekoliko dana ubijeno je preko stotinu lica, dok je Vojni sud SS-divizije »Das Rajh« izrekao svega tridesetak smrtnih presuda.

Sve je počelo toga dana u 16 sati i trajalo do sutradan. Bilo je potrebno samo da Julijana Taks, Nemica iz Alibunara, šapne nešto jednom nemačkom vojniku, i da on bez razmišljanja uperi pušku na Svetozara Todorova — koji je na drugoj strani ulice mirno stajao sa grupom meštana — i ubije ga, a zatim da vojnici pobiju još šestoro nedužnih žena i muškaraca, koji su tu stajali radoznalo gledajući nemačku vojsku. Među nemačkim vojnicima, koji su tek ušli u Alibunar, prostrujila je vest da se u selu nalaze četnici. Verovatno je do toga došlo kao rezultat neočekivanog otpora, koji je Nemcima kod Alibunara pružio 4. konjički puk Jugoslovenske vojske i naneo im gubitke u ljudstvu i ratnoj tehnici. Stoga im i nije bilo potrebno mnogo govoriti da bi počeli da zalaze u kuće i bezobzirno ubijaju, sve dok im nije rečeno da to nije srpski već rumunski deo naselja. Međutim, u daljoj potrazi za četnicima nemački vojnici su u dvorištu Save Žana naišli na grupu od tridesetak nenaoružanih jugoslovenskih vojnika i sve ih pobili, iako su žrtve podigle ruke u znak predaje. Onda je za odmazdu za, navodno, poginulog nemačkog kapetana, nastavljena potera za »četnicima« i u Malom sokaku, od kuće do kuće, ljudi su ubijani bez milosti. Tek sutradan je Srbinima naređeno da pokupe leševe i pokopaju ih u porti srpske pravoslavne crkve. Tako je nastala prva masovna grobnica na početku fašističke okupacije Banata, u koju je pokopano 38 lica, među kojima oko 30 vojnika. Potajno, još oko 40 žrtava odnела je rodbina na groblje i sahranila ih.

\* Ljubomir Tešić: *Zločini okupatora u južnom Banatu*, »Dnevnik«, Novi Sad, mart 1984.

Tek narednog dana, 12. aprila, Divizijski vojni sud doneo je prvu presudu, kojom je pored puta za Banatski Karlovac streljano 28 lica, optuženih za četništvo. Vojni sud je izdao tim povodom Proglas<sup>3</sup> sledeće sadržine:

#### »PROGLAS

Srpski državlјani: Petar Ribarov, Vršac, Miroslav Manojlović, Guberevac, Tošović Dušan, Vršac, Božović Velimir, Golubovac, Gološin (Borivoj) Borislav, Vršac, Belić Milan, Idvor, Knežević Đura, Veliki Gaj, Ilić Spasoje, Alibunar, Lungulov Đurica, Veliki Gaj, Kovač Vasa, Dolovo, Vujičić Milan, Aleksandrov Gaj, Nenezić Dušan, Nikšić, Dragomir Cincar, Ferdinand, Živojnov Aca, Alibunar, Jovanović Danilo, Gračac, Knežević Ilija, Lika, Brdar Mile, Stari Lec, Pešut Radovan, Banatski Sokolac, Grba Đuro, Mileticevo, Basalić Ljubo, Alibunar, Milivojev Milan, Alibunar, Vojčić Ilija, Aleksandrov Gaj, Bokšan Miša, Ferdinand, Mihajlović Dušan, Aleksandrov Gaj, Radulović Ilija, Aleksandrov Gaj, Vojčić Mihajlo, Aleksandrov Gaj, Miljević Lazar, Aleksandrov Gaj, Prica Dušan, Mariolana, osuđeni su na smrt zbog četniškovanja i streljani su«.

Međutim, utvrđeno je da četničkog otpora u Banatu ni tada ni tokom čitavog rata nije bilo. Pojam »četnikovanje« imao je veoma široko tumačenje među Nemcima. Nemačke vojne vlasti su mogle, na insistiranje domaćih Nemaca, svakog Srbina da proglaše četnikom. Bilo je dovoljno da se kod osumnjičenog pronađe bilo kakva vojna oprema. Među streljanima je bilo onih koji su se iz razbijene Jugoslovenske vojske vraćali svojim kućama, a od vojne opreme imali samo cokule. Četnicima su nazivane i žrtve kojima je suđeno pojedinačno. Milan Kostić, činovnik Sreskog načelstva u Alibunaru, zbog konflikta sa jednim domaćim Nemcem samo dan pre početka rata proglašen je četnikom i osuđen na smrt streljanjem. Ili slučaj Ladislava Arta, advokatskog pripravnika, za koga je rečeno da je organizator četničkog udruženja i veliki Srbin. On je takođe streljan. Na smrt streljanjem osuđen je iz istih »razloga« i Ilija Paprica, penzionisani žandarmerijski narednik iz Vladimirovca.

<sup>3</sup> Anketna komisija: III grupa masovnih zločina, str. 5 (dalje: AK — masovni zločini III).

Radilo se, dakle, o ljudima koji niti su bili vojnici, niti su posedovali oružje. Vojni sud o tim pojedinačnim presudama nije ni obaveštavao javnost, a karakteristična je činjenica da nijedan optuženi nije oslobođen optužbe, već su svi završili na stratištu.

Pored već navedenih 28 streljanih vojnika, u Alibunaru je tih dana život izgubilo preko stotinu lica, ali su prilikom eshumacije odmah po završetku rata utvrđena imena samo još 62 žrtve.<sup>4</sup> *Iz Alibunara:* Rujan Đorđe, Piparka Sima, Kornel Katranić, Dimitrije Margan, Đorđe Rošu, Trifu Božin, Milan S. Kostić, Emilia Dadić, Miloš Julijan, Eva Miloš, Stevan Zelenčev, Ladislav Art, Jon Nika, Joca Nika, Sava Nika, Nika (Nika) Jon, Toma Marku, Baku Šajn, Toma Marku mlađi, Mihajlo Velemirović, Filip Lacku, Isidor Vidicki, Svetozar Todorov, Boža Vragović, Vita Tubić, Sima Joković, Todor Jon, Sava Beluš, Mateja Vragović, Radoslav Šuvački, Ljubomir Đurđev, Paja Lackov, Čuka Jon, Joca Jon, Maksa Bošu (Rošu?), dr Has Hinko, Miloš Karašević, Joška Nika, Todor Bos i Simeon (Trifuna) Piparka. *Iz Aleksandrovog Gaja:* Milivoj Grijak, Nikola Grijak, Marko Končar i Ratko Končar. *Iz Vršca:* Đoka Bošnjački, Bogosav Pumpalović (vojnik Vršačkog garnizona), Vasa Klajn, Ivan Kotov, đakon, Milo Vučković, profesor, Kosta Mojsin, Kosta Stojakov, Zlatibor Mandić i Milan Kostić, *iz Banatskog Sokolca:* Dane Milovanović, Uroš Kukić i Đuro Santrač. Zatim Branislav Milunov *iz Izbišta*, Stevan Vasić *iz Jarkovca*, Novak Damaskin *iz Markovca* i Cvetko Stajić *iz Pavliša*.

Među žrtvama je bilo vojnika (dakle — zarobljenika), đaka, koji su se s vojskom povlačili pred najezdom okupatorske vojske i stigli samo do Alibunara, kao i veliki broj Srba, Rumuna i Roma iz samog Alibunara. Milosti za zarobljenike nije bilo, pa se može zaključiti da su oni pojedinačno ubijani i u okolini Alibunara, što govori da je ukupan broj žrtava u tom masovnom zločinu okupatora znatno veći.

### *Debeljača, Mramorak, Sečanj . . .*

Masovno ubijanje nedužnih ljudi u Banatu nastavljeno je i narednih dana. U Debeljači su 16. aprila, bez ikakvog sudskog postupka, streljani Rada Stanojev, njegov sin Milivoj i

<sup>4</sup> Eshumaciju je izvršila Ekspozitura Anketne komisije u Alibunarju februara 1945. godine (AK — masovna ubistva, str. 8—11).

Aleksandar Milovanović, a u Kovačici Jevrejin Jena Vajs, učitelj. Egzekutori su bili petorica SS-vojnika na čelu sa jednim oficirom, koji su upućeni iz Pančeva.

Istoga dana u jednoj šumi kraj Mramorka nemački vojnici pobili su, već polumrtve, učitelja Savu Maksimovića, radnika Jovana Uzelca, trgovca Bogdana Rašića i krojača Svetozara Nedića. Njih su Nemci, njihovi meštani, prethodno mučili četiri dana tako što su im čupali nokte, a zatim izbili oči i odsekli uši i jezik. Egzekutorima nije trebalo mnogo da dokrajče život nesrećnim ljudima. Čuvši za to, kao i da mramorački Nemci i njih traže, Velimir Zeman i Živa Petrov oduzeli su sebi život vešanjem, dok su 65-godišnjeg Petra Pankeričanina pronašli čak u Smederevu. Njega su od Kovina do Mramorka vezali pored zaprege, te je morao onako star da prevali dva desetak kilometara. Ipak, stigao je nekako do Mramorka, gde su ga u zatvoru još i pretukli, od čega je posle nekoliko sati izdahnuo u najvećim mukama. Domaći Nemci, kojih je u Mramorku bilo ne mali broj, počev od 12 aprila počeli su masovno da hapse svoje sugrađane — Srbe, pa ih je tako u zatvoru bilo oko 200. Sve su to bili muškarci između 18 i 50 godina. Četiri dana i noći zatvorenici su strahovito zlostavljeni. Nemci su neprekidno u grupama i na smenu dolazili i tukli nemoćne ljude.

U Sečnju je 18. aprila streljano devet lica, kao odmazda za ubijenog omladinca nemačke narodnosne grupe iz Sečnja Petera Bona. Još 6. aprila on je prebegao preko granice u Rumuniju i тамо se stavio na čelo naoružane SS grupe, koja je preko Šurjana 9. aprila 1941. godine pre nemačke vojske prešla u Jugoslaviju. Međutim, odmah je bio uhvaćen i sproven u Beograd, gde ga je Vojni sud, kao jugoslovenskog državljanina, osudio na smrt streljanjem. Po ulasku okupatorske vojske u Banat, folksdojčeri su od nemačke komande na sektoru Sečnja tražili da se streljuju svi koji su učestvovali u hvatanju Petera Bona, kao i svi Srbi iz Sečnja i susedne Neuzine. Postupak je bio vrlo kratak: dva SS-oficira su donela odluku da se 18. aprila, na pravoslavni Veliki petak, strelja devet lica, što je i učinjeno. Žrtve su bili: Boško Ređep, Slobodan Lazić, Đura Rakić, Arsen Markučin, Stevan Seleši (svi zemljoradnici iz Šurjana), Branislav Subić, student prava, Vladimir Bauer, student medicine, Cvetko Oberknežev

(svi iz Boke) i Dušan Knežević, finans. Streljanje je izvršeno na tamiškom nasipu kraj Sečnja.

Ali bes sečanjskih Nemaca nije prošao ubijanjem deve torice nevinih ljudi. Samo nekoliko dana kasnije, 23. aprila, dva već pomenuta SS-oficira donose odluku da se strelja još osam ljudi. Nemci su te ljude prvo odveli da izvuku jedan tenk koji se zaglibio u blatu, a zatim su ih pobili.

Oba streljanja su okupljeni folksdobjeri mirno posmatrali i na račun žrtava pravili »duhovite« primedbe. Žrtve drugog streljanja su: Stevan Tomić i Živa Ćurčić iz Srpske Neuzine, Stojan Bogić iz Boke, Miloš Bajić, jedan nepoznati mladić (navodno Bosanac) i tri nepoznata Srbina iz Đira (Rumunija), koji su streljani samo zato što su se požalili nemačkom oficiru da u zatvoru već tri dana nisu dobili hleba.

Rodbini streljanih nije dozvoljeno da ih sahrane u porodične grobnice, već su ih pobacali u jednu jamu. Svakodnevno su porodice poginulih na zajedničke grobnice donosile cveće, ali bi ga narednog dana zaticali iskidanog i razbacanog.

### *Na redu su Petrovgrad i Banatsko Novo Selo*

Među prvim zvaničnim aktima, kojima se okupator predstavio građanima Petrovgrada, bio je sledeći oglas, objavljen na nemačkom, mađarskom i srpskohrvatskom jeziku:

#### »OGLAS

Prema presudi Ratnog suda od 19. aprila 1941. godine, ubijeni su danas zbog pljačke, posedovanja oružja i nasilja prema nemačkim podanicima: Milan Obradović iz Vojvode Stepe, Ilija Šćepanović iz Vojvode Stepe, Milenko Došen iz Hetina, Laza Resanović iz Hetina, Marko Borić iz Bašaida, Veljko Miučin iz Nemačke Crnje, Dušan Nikolin iz Nemačke Crnje, Ivan Filipov iz Nemačke Crnje, Vlada Subin iz Nemačke Crnje, Mladen Đurin iz Nemačke Crnje, Živa Todorov iz Nemačke Crnje, Milan Jovan (Savin), Mihajlo Tintar iz Gline, Eraković, Dačević, Miloš Milovanov iz Dragutinova i Sredoje Subotički iz Dragutinova.«

Sedamnaestoricu je okupator osudio na smrt zbog pljačke, posedovanja oružja i nasilja — tako je pisalo na plakatu. Ali među građanima Petrovgrada je prostrujala vest da će toga dana biti na Bagljašu streljano 17 četnika. Nigde i nikad nije objašnjeno o kakvom se nasilju prema nemačkim podanicima radilo. A streljanim Erakoviću i Dačeviću ni imena nisu znali!

Inače, sve se odigralo brzo: vojni kamion se zaustavio na sred Bagljaša, iz kamiona su izašli esesovci. Pročitana je presuda i prva četvorica odmah odvedena do ivice reke. Dvadesetak SS-vojnika, na komandu oficira, ispalili su plotun, a pokošene žrtve su pale bez jauka. Zatim su priveli sledeću četvoricu, naredili im da mrtve gurnu u raku, što će za nekoliko trenutaka i sa njima učiniti naredna četvorka — tako sve dok i sedamnaesti nije streljan, uz grube i cinične dosetke domaćih Nemaca i esesovaca na račun žrtava.

U Banatskom Novom Selu streljano je 20. aprila 1941. 15 lica. Četrnaestorica su bili kolonisti iz Karađorđeva, a petnaesti Nemac iz Kraljevićeva, koji je bio u službi jugoslovenske policije. Svi su prethodno bili zatvoreni u pravoslavnoj crkvi, gde su već bili i drugi jugoslovenski vojnici uhvaćeni na povratku u svoje domove. Žrtve su iz crkve izvedene noću između 19. i 20. aprila i odvedene u nepoznatom pravcu. Tek posle mesec dana jedan meštanin, radeći na njivi, naišao je na leš, koji je virio iz zemlje. Prilikom iskopavanja, po ispravama nađenim u odeći, utvrđeno je da se radi o žrtvama odvedenim iz crkve. Evo imena Karađorđevčana: Laza Vesić, Stevan Kovačević, Dmitar Zajčević, Pavle Novaković, Dušan Galović, Miloš Nadah, Jovan Štokvac, Maksa Maričić, Ilija Nedić, Đuro Ćorić, Ilija Stojisavljević, Đuro Mihić, Jovo Radmanović, Jovan Žutić i policajac iz Kraljevićeva Jakov Beniš.

Pošto nije vođen nikakav sudski postupak, razlog tom masovnom zločinu nije utvrđen. Najrealnija pretpostavka je da su likvidirani ljudi koji su bili kolonisti i dobrovoljci u Prvom svetskom ratu, koje Nemci nisu trpeli, pa im je ovo bila prilika da ih se reše.

Tih dana u ataru Banatskog Novog Sela pronađena su još dva neidentifikovana leša. Sudeći po načinu na koji su ubijeni, pretpostavlja se da su to učinili nemački vojnici koji su potbili i Karađorđevčane.

Najzad, u Banatskom Novom Selu streljan je još prilikom ulaska okupatorske vojske u naselje i Svetozar Novaković.

Pred sam ulazak Nemaca on je u selo došao sa zadatkom da poseče telefonske kablove. Uhvaćen je i umesto u zarobljeništvo, po kratkom postupku otišao je — u smrt.

Među ubijenima u Petrovgradu treba dodati još dvojicu: Viktora Eleka, direktora Fabrike šećera i Svetislava Cukića iz Aradca. Prvi je obešen kao Jevrejin, a drugi streljan za odmazdu što je u jesen 1940. na fudbalskoj utakmici između petrovogradskog kluba »Švebiše« i »Slavije« iz Aradca u žaru sportske borbe nehotice povredio protivničkog igrača Bona, koji je od posledica povrede umro. Streljanje Cukića bila je osveta folksdjojčera za nastradalog fudbalera Bona.<sup>5</sup>

### *Sudska lakrdija u Pančevu*

U Pančevu, koje će u toku fašističke okupacije doživeti više masovnih odmazdi, prva tragedija dogodila se 22. aprila 1941. godine, samo deset dana po ulasku okupatora u grad.

Domaći Nemci nisu imali neposredan razlog za odmazde, ali želja za osvetom nad Srbima bila je jača. Otuda su razlog našli u događajima koji su prethodili ulasku nemačke vojske u Pančeve. Naime, dok je grad još bio u rukama Jugoslovenske vojske streljano je devet Nemaca iz Pančeva, koji su naoružani napadali grupe vojnika u povlačenju. Osim toga, u noći između 20. i 21. aprila na novoseljanskom putu nađen je mrtav jedan nemački vojnik, za koga je kasnije utvrđeno da ga je, posle prepiske u kafani, ubio takođe nemački vojnik. Obojica su bili pijani.

Iste noći na pravoslavnom groblju insceniran je napad na nemačku vojsku. Došlo je do puškaranja između pančevačkih folksdjojčera i vojske, s namerom da se pred nemačkom komandom događaj prikaže kao napad četnika i da se izazove revolt. Tako su na inscenirani napad od pravoslavnog groblja nemački vojnici odgovorili vatrom. Folksdjojčeri su odmah napustili groblje, a vojnici su ga detaljno pretražili i nikoga nisu našli.

Zamisao je uspela, a želju za osvetom još je više potencirala sahrana devet streljanih Nemaca, koja je pompezano obavljena na trgu u Pančevu 22. aprila. Istoga dana izvršena je odmazda: obešeno je (18) i streljano (18), ukupno 36 lica.

<sup>5</sup> Mirko Joksimović, *Hronika Aradca*, Zrenjanin 1981.

Hapšenja su počela dan ranije, a trajala su preko celog dana 21. aprila, u toku noći i sutradan, 22. aprila do 10 sati. Ali, očigledno, spiskove su folksdobjeri pripremili znatno ranije, jer ljudi nisu hapšeni nasumce. Uhapšeno je oko 100 ljudi, koji su prvo držani u kasarnama i u policijskom zatvoru, a zatim doterani u sudski zatvor. Odabrano je 40 i sprovedeno u hotel »Esplanadu«, gde je zasedao Vojni sud, kojim je predsedavao SS-potpukovnik A. Bandelov, tadašnji komandant u Pančevu. Članovi sudske veće bili su jedan oficir iz Štaba A. Bandelova, neki fon Makenzen i Mihajlo Rajzer, učitelj iz Kraljevićeva, domaći Nemac, organizator pančevačke okupatorske policije i oficir nemačke vojske. Kao »savetodavni« organi, ljudi kojima je stavljen u zadatak da tumače želje nemačkog življa u Pančevu, bili su istaknuti članovi Kulturbunda, Nemci iz Pančeva: Hild Krištof, koji je već bio postavljen za predsednika pančevačke opštine, dr Vilhelm Bartmen, advokat i Matija Merkle, vlasnik radionice za pravljenje soda-vode, kao i islednici (kakva ironija!) Steva Klajber, pekar i drugi.

Suđenja u pravom smislu reči nije ni bilo. Optuženima nije data mogućnost da se brane, nekima čak ni da govore, a sud se baš i nije upinjao da dokaže njihove »krivice«. Celo suđenje četrdesetorici ljudi trajalo je svega dva sata!

Nikakva formalna presuda nije donešena. Predsedavajući je usmeno saoptavao žrtvama: »Ti — štrik... Ti — kuglu!«, stavljajući im time na znanje ko će biti obešen, a ko streљan. Četiri lica su oslobođena »optužbe« — zahvaljujući intervencijama pojedinih uticajnih Nemaca.

Presuda je izvršena istoga dana u 14 sati. Žrtve su prebačene kamionima na pravoslavno groblje. Kod pripremljenih vešala, zadržano je njih osamnaest, od kojih je Milutin Milivojević, učitelj, bio iz Omoljice, dok su ostali bili iz Pančeva: Milan Milanović, Jakov Cadik, Franja Koceš, Milorad Caran, Pera Azicki, Đorđe Mirđić, Vladimir Žestić, student, Jovan Maksin, profesor, Aleksandar Topolovski, student, Mirko Skovran, profesor, Ljubomir Ristić, činovnik, Milenko Jeftić, činovnik, Jovan Adamović, krznar, Dušan Stojkov, Kosta Radak, trgovac, Paja Čosić i Darinka Šiškulović, gostoničarka.

Vešanje je pretvoreno u svojevrsnu zabavu. Mnoštvo Nemaca i Nemica se sakupilo — oni su bili posmatrači, veseli, čak razdragani. Dobacivali su da bi tako trebalo učiniti i sa ostalim Srbima, a žrtve su nazivali pogrdnim imenima. Po-

igravali su se sa obešenima koji su visili o konopcima, i zavlačili im grančice u uši i noseve, uz grohotan smeh i povike.

Jedan vod esesovaca se posle toga postrojio na pet metara od grobljanskog zida, duž kojeg su već čekali ljudi određeni za streljanje. Sve je izvršeno po kratkom postupku: komanda, plotun — i gotovo. Kratko — kao jučerašnje hapšenje i prepodnevno suđenje. Eto, kako je »pravda« ekspeditivno »zadovoljena« u Pančevu.

U interesu te »pravde«, pored obešenih, na spisku streljanih bili su sledeći Pančevci: Tihomir Humanović, Ivan Grobanović, Gojko Pešanović, Sava Pantelić, Dušan Hadžić, Đura Grujić, Šandor Hakeš, Toma Markov, Stevan Perić, Đura Crni, Marija Novak, Dragutin Milenković, Pera Nedić, Tihomir Dimković, Draga Atanacković, Radivoj Atanacković, Vasa Avramov i Stevan Pinter.

Sve žrtve na pravoslavnom groblju ostavljene su 24 sata, a posle ih je rodbina sahranila.

Istina, na zvaničnom spisku bilo ih je osamnaest, a faktički je tog popodneva pored grobljanskog zida bilo samo četrnaest. Naime, dan ranije uhapšena su četvorica i još iste večeri, bez ikakvog postupka, streljana na pravoslavnom groblju. Tako je njihovim imenima popunjeno broj od osamnaest, koliko je trebalo streljati. Otuda su, prepostavlja se, ona četvorica zatvorenika oslobođeni i izbegli smrt.

U plakatima, nalepljenim na pančevačkim ulicama i trgovima, istaknuto je da ta smrtna presuda predstavlja odmazdu za ubijene i ranjene nemačke vojнике, držanje oružja i municije, kao i za počinjena nasilja.

Dvadeset prvog aprila, na dan početka masovnog hapšenja u Pančevu, komandant mesta Bandelov izdao je Obznanu na nemačkom, mađarskom i srpskom jeziku da će za svakog ubijenog ili ranjenog nemačkog vojnika biti obešeno 10 Srba. Dodato je i upozorenje da će, u slučaju nepoštovanja naredbe, broj biti povećan na 20. Otuda je u saopštenju o streljanju i vešanju 32 Pančevca naglašeno da će se ubuduće, ukoliko se dogodi nešto protivno naredbama, broj žrtava udvostručiti.

Odmazde će ostati tokom čitave četvorogodišnje nacističke okupacije Banata, ali će se cena, u smislu broja žrtava, za jednog poginulog Nemca povećavati.

### *Stotinu zatvorenih Vrščana*

Vršac je došao na red 23. aprila. Naređenje za masovno hapšenje izdali su šef Gestapoa u Vršcu Gerhard Eder i policijski kapetan Jance. Direktni izvršitelji bili su manšaftovci i esesovci, koje su s neskrivenim zadovoljstvom predvodili zatrovani nacionalsocijalista Kurt Kirchner i policijski agent Jovan Kuditek. Ko bi rekao da će ovaj poslednji — koji je preprata držao privatnu školu igranja, učeći vršačku omladinu modernim igram — biti okoreli krvnik, koji je svoje zverske nalone ispoljavao već prilikom prvog masovnog hapšenja u gradu, ostavši takav tokom čitave fašističke okupacije.

Ekspedicija je, sa urednim i blagovremeno pripremljenim spiskovima, krenula u akciju 21. aprila, dakle, na pravoslavni Veliki petak, sinhronizovano sa akcijom pančevačkih folks-dojčera. Toga i sledećeg dana u gradu je uhapšeno preko stotinu Srba, koji su doterani u konjičku kasarnu i zatvoreni u štale, gde je odmah počelo maltretiranje zatvorenika. Dvadeset trećeg aprila svi su postrojeni u kasarnskom krugu. Omanji odred naoružanih esesovaca bio je spreman, što je uhapšenike veoma uz nemirilo. Međutim, nešto kasnije dovodeni su mesarski učenik, 14-godišnji Čedomir Mihajlović, i bivši gradski arhivar iz Vršca Dušan Nikolić. Postrojenima je pročitana presuda kojom se ova dvojica osuđuju na smrt streljanjem zbog posedovanja oružja. Pravdanje Nikolića da se radilo o starem i neupotrebljivom pištolju i mladog Mihajlovića da su mu pronašli samo deo slomljene puščane cevi — nije pomoglo. Dva života ugasila su se na očigled postrojenih zatvorenika.

Ubrzo potom, kada su zatvorenici vraćeni u štale, počeli su da odjekuju pucnji. To su Nemci likvidirali jedan broj ljudi — bez sudskog postupka — koji su, istina, bili na spisku za likvidaciju, ali za koje nisu mogli da nađu makar i formalan razlog. Ubijeni su krišom, a krišom su, preko noći, bili i popokani na pavliškom putu.

Sutradan su u gradu osvanuli plakati kojima je obznanjeno da su streljana sledeća lica: Sava Lekić, sveštenik iz Pavliša, Nenad Brašovan, sveštenik iz Vršca, Veliša Zlatićanin, profesor iz Vršca, Lazar Milić, bivši policijski agent iz Vršca, Živko

Vladisavljević, trgovac iz Vršca, Dušan Radak, trgovac iz Vršca, Branislav Poponjec, trgovac iz Vršca, Čedomir Mihajlović i Dušan Nikolić.

Za prvu petoricu je navedeno da su osuđeni na smrt zbog toga što su bili četnici i što su u više mahova pripremali otpor nemačkim poduhvatima na zaposednutoj teritoriji (ti navodi nemaju nikavog osnova). Branislavu Poponjecu pripisano je da je zatvorenike nagovarao na bekstvo, a Dušanu Radaku da je nakon hapšenja pokušao bekstvo.

Pored lica čija su imena navedena na plakatima, bilo je još žrtava — ukupno 21. To je utvrđeno tek 9. februara 1945. godine prilikom iskopavanja leševa iz masovne grobnice na pavliškom putu. Među streljanima bili su: Vasa Sredojević, stolar i Momčilo Živanović, berberski pomoćnik iz Vršca, Mladen Mišković iz Male Margite (Ban. Dubica) i još devet neidentifikovanih lica, koji su u grupi sa Miškovićem ovamo dospeli iz požarevačkog Kaznenog zavoda (otpušteni ili odbegli?).

### *U Kikindi na pravoslavni Uskrs*

U seriji masovnih streljanja u Banatu, ono u Kikindi bilo je istog dana kada i u Vršcu — 23. aprila, na prvi dan pravoslavnog Uskrsa. Streljano je šest osoba, tih dana uhapšenih. Osudio ih je ratni sud SS pešadijskog puka »Gros Dojčland« (»Velika Nemačka«), iako, naravno, ni u ovom slučaju ne može biti reči o bilo kakvom sudskom postupku. Presudna je bila reč folksdojčera.

Egzekucija je izvršena u bagremaru kod železničke stanice. Sve je organizovao Štefan Nikels, koji je na lice mesta došao automobilom. Odred manšaftovaca bio je spreman. Oko 14 sati stigao je i automobil sa nemačkim oficirima i podkapetanom Distlom, a šest žrtava je na stratište prebačeno kamionom:

Stevan Mogin i Ljubomir Golušin iz Ruskog Sela uhapšeni su još 17. aprila po povratku sa grupom dobrovoljaca iz apriliškog rata (u stanu su im pronađene puške), optuženi su za četništvo;

Rista Nedeljković (50), pekar, optužen je da je bio četnik, što je zaista i bio, kao i Dušan Mudrić (38), krojač;

Emil Žuževski (50), zlatar, po narodnosti Rumun, takođe je bio optužen kao četnik. On to nije bio, ali je bio vlasnik zlatarske radnje, na koju je bacio oko Alojz Alt. Alt je samo tri dana posle zločina kod železničke stanice iz radnje opljačkao džepne i ručne satove, zlatno prstenje, minđuše i drugi nakit;

Zdravko Kontrin (38), železničar rodom iz Bočara, minirao je omanji železnički most na Zlatici, odmah uz Padej. Učinio je to u očajanju zbog sramne kapitulacije jugoslovenske vojske i to nije krio. I pored strahovitog mučenja Nemci nisu mogli da mu iznude priznanje kako je to četničko delo. U stvari, bilo je to samo njegovo lično delo.

Streljali su ih u dve grupe — po trojicu. Ta se vest brzo pronela gradom, jer je plakatirana i objava u kojoj se pretilo najstrožom kaznom onima koji bespravno drže oružje.

Uzgred, jedan podatak: pogubljenje nevino osuđenih ne pamti se u Kikindi još od mađarske bune 1848. godine.<sup>6</sup>

### *Osnovni zahtev okupatora — pokornost*

Sve u svemu, događaji koji su se zbivali u Banatu odmah po njegovoj okupaciji, tokom aprila 1941. godine, po mnogo čemu su karakteristični.

Očigledno je da su folksdjočeri očekivali i u tom smislu se pripremali, da posle sloma jugoslovenske vojske — u šta nije bilo sumnje — unutrašnji otpor treba očekivati od četničke organizacije. U prilog tome govori činjenica da se u objavama o vešanjima i streljanjima žrtava dobrim delom ističe njihovo učešće u četničkim akcijama ili naprosto pripadnost četničkoj organizaciji, iako je među žrtvama najmanje bilo takvih.

Zapaža se među žrtvama (ako izuzmemmo nasumice ubijanje vojnika koji su se vraćali kućama ili seljaka u Alibunaru) ima profesora, učitelja, sveštenika, trgovaca, studenata, dakle, u narodu poznatih ljudi. Svrha takvog izbora žrtava bila je, nesumnjivo, da se što pre pročuje o energičnim merama koje okupator preduzima, što navodi na zaključak da su masovni zločini u Banatu preduzimani u cilju zastrašivanja stanovništva i prinuđivanja na pokornost.

<sup>6</sup> Ljubomir Tabački, *Kikinda u Narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji*, Novi Sad, 1982, str. 184 (Dalje: Lj. Tabački, *Kikinda u NOR*).

Po pravilu, među žrtvama je uvek bilo onih koji su život izgubili zbog starih i neraščišćenih privatnih računa, odnosno iz lične osvete falksdojčera. U analizi okupatora o stanju u aprilskim danima navodi se: »Kada je svaka veza sa vođstvom narodnosne grupe bila prekinuta, bilo je svakako nužno da rukovodioci organizacija postupaju prema vlastitom nahođenju. Pri tome se nisu mogle izbeći česte greške.«

Kolonisti su bili posebna meta okupatoru i latentna rezerva za obračun sa srpskim življem. Nemci su naročito gajili mržnju prema njima. U Banatskom Novom Selu ubijeno je 14 nedužnih Karađorđevčana. Prema mišljenju Anketne komisije za ispitivanje ratnih zločina, »razlog tom masovnom streљanju nije utvrđen, niti su okupatori obznanili ovo streљanje. Jedino se kao razlog može uzeti da Nemci — meštani nisu trpeli ove koloniste...«<sup>7</sup>

Masovna hapšenja i zločini bili su i u gradovima i selima. Ali, kada je o selima reč, uglavnom su bila ona sa mešovitim stanovništvom (Mramorak, Ban. Karlovac, Sečanj, Neuzina...)

Na okupatorovim spiskovima nalazili su se i članovi sokolskih društava, đaci, organizatori i učesnici u martovskim demonstracijama, koje su folksdojčeri budno pratili, čak i fotografisali učesnike i registrovali borbene parole koje su izvikivane.

Pored siledžijskih ubijanja bez reda, nasumce, naročito jednim delom u Alibunarju, što je bilo karakteristično za prve dane okupacije, kasnije su hapšenja imala sve organizovaniji karakter. Samo za nekoliko časova pohapšen je u pojedinim mestima veliki broj žrtava. Očigledno, okupator je imao već pripremljene spiskove, bez obzira kojima se kriterijumima rukovodio: pripadnost četničkoj ili sokolskoj organizaciji, učestovanje u martovskim demonstracijama, posedovanje oružja, iz čiste lične mržnje... (tih dana Jevreji i Romi još nisu bili na udaru takve vrste). Da se radilo o unapred pripremljenim spiskovima, govori primer Pančeva, Petrovgrada, Vršca...

U velikom broju slučajeva nije vođen nikakav sudski postupak. Ako se radilo o delovanju ratnih sudova, nije bilo izvođenja dokaza, niti se bilo kakva odbrana osuđenih uzimala u obzir (ukoliko je neko i uspeo da prozbori koju reč). Karak-

<sup>7</sup> AK — masovni zločini III, str. 22.

terističan je primer iskrivljivanja reči optuženog profesora Jovana Maksina iz Pančeva, koji je govorio da će se »Jugoslovenska vojska boriti makar do kolena gazila u sopstvenoj krvi«. Međutim, on je osuđen na smrt zato što je, po rečima pančevačkih Nemaca, rekao da će Jugosloveni gaziti do kolena u nemačkoj krvi. Dokazivanje njegovih reči ratni sud nije dopustio, priklonivši se onome što su rekli tužitelji.

Najzad, trebalo je postići efekat. To je učinjeno plakatiranjem obznana o egzekucijama ili ostavljanjem žrtava na javnim mestima, kako bi se stanovništvo još više zastrašilo. Efekat se želeo postići i time što su vešanja i streljanja obavljena na pravoslavne uskrsnje praznike (Pančevu, Vršac i Kikindu). To govorи i o sinhronizaciji akcija iz jednog centra i o pripremljenosti nemačkog življa u Banatu za događaje koje će doneti nemačka okupacija zemlje.

Tokom aprila 1941. godine u Banatu je, u cilju zastrašivanja stanovništva, ukupno ubijeno 335 lica.

### *Progon Jevreja i Roma*

Još u aprilu okupator je stavio van zakona sve Jevreje i Rome, kako je to učinio u samoj Nemačkoj i drugim okupiranim zemljama. Jevreja je u Banatu bilo 4200, a prema njima su na najbrutalniji način primenjivani totalna diskriminacija i fizičko istrebljenje.<sup>8</sup> Već 15. aprila naterani su da svoje trgovine zatvore i istaknu vidljivi natpis »Jüdische Geschäfte« (Jevrejska radnja). Bili su ponižavani, obeleženi,<sup>9</sup> oduzeta im je sva imovina i već u prvom mesecu fašističke okupacije terani su u sabirne logore. Takozvani komesarijat za jevrejska dobra je putem svojih organa raspolagao jevrejskom imovinom.

Dana 24. aprila 1941. godine u Petrovgradu je izdata Objava komandanta mesta, koja jasno govorи o novonastalom odnosu prema Jevrejima.

<sup>8</sup> Od 4200 banatskih Jevreja rat je preživelo svega 482 (IA PKV br. 18940).

<sup>9</sup> Jevreji su morali na levoj ruci da nose vidljivu traku žute boje sa natpisom »Jevrejin« na nemačkom jeziku.

## »OBJAVA

Pozivaju se svi oni čiji su novac ili pokretne stvari primili na čuvanje od Jevreja, da to prijave Komandi mesta — soba br. 13 za Jevrejska pitanja — i stvari donesu radi predaje.

Ko ima znanje o takvim slučajevima, treba to isto prijaviti.

Zabranjeno je od Jevreja posredno i neposredno kupovati pokretne ili nepokretne stvari, nadalje, nije dozvoljeno otkupljivati i podizati jevrejska potraživanja.

Sve kupovine i preuzimanja jevrejske imovine koje su učinjene posle 5. IV 1941. imaju se prijaviti odmah mesnoj vojnoj vlasti.

Svima onima koji ovom pozivu ne udovolje i dozna se, zaplenice se takva roba i biće od strane vojnih vlasti kažnjeni.«<sup>10</sup>

Mnoge naredbe izdavane tih dana odnosile su se na Jevreje. U jednom od prvih strogo poverljivih uputstava o radu nove policije kaže se da i za Jevreje treba sačiniti spiskove i kartoteke. Sudeći po brzini primene uputstava koja su se odnosila na Jevreje, nema sumnje da su spiskovi pripremljeni znatno ranije.

Romi su bili izjednačeni sa Jevrejima kao pripadnici »niže rasek«, ali je Upravni štab vojnog zapovednika Srbije dao 11. jula tumačenje da se naredbe o Jevrejima i Romima ne odnose na Rome koji imaju stalno mesto boravka i časno zanimanje. I pored toga život Roma bio je veoma nesiguran, jer su domaći Nemci uputstva u odnosu na njih sprovodili po sopstvenom nahodenju. Istina, Romi nisu bili tako masovno fizički uništavani kao Jevreji, ali su zato obavljeni najgrublje i najteže poslove. Skoro isključivo su oni bili prinuđeni da kopaju rake pre masovnih streljanja, podižu vešala, skidaju žrtve sa vešala, tovare ih na zaprege, prevoze i zatrppavaju, a ponekad je njima popunjavan broj potreban za streljanje ili vešanje prilikom odmazdi okupatora.

<sup>10</sup> Šandor Veg, *Okupacioni sistem u Banatu*, »Zbornik Matice srpske za društvene nauke«, br. 35, Dalje: Veg, Zbornik MS br. 35.

\*

Tako su, aprilskih dana 1941. godine proticali teški trenuci tek započete okupacije Banata. Bili su to dani puni neizvesnosti i strepnje... Tih dana banatski folksdojčeri doživeli su svojevrsno »borbeno krštenje« — putem osvete, pljački i masovnih zločina — poput njihove sabraće u Nemačkoj još od onih dana kada je Adolf Hitler došao na vlast.

---

## OKUPACIONI SISTEM

Još na sastanku sa najužim saradnicima, 27. marta 1941. godine, Adolf Hitler se izjasnio da jugoslovenski deo Banata treba predati Horthyjevoj Mađarskoj, ali se takvom stavu su protstavila Rumunija, dok su to najmanje očekivali i najteže primili banatski folksdojčeri. Kako vreme nije bilo pogodno za sukobe među zemljama — saveznicima Trojnog pakta, Hitler je 12. aprila odlučio da se Banat zadrži pod nemačkom vojnom upravom. Sudeći po dokumentu<sup>1</sup> o toj odluci, takav status Banata trebalo je da bude samo privremen, ali to »privremeno« ostalo je sve do oktobra 1944, kada je Banat oslobođen. Banatski Nemci su shvatili da je na pomolu ostvarenje njihovog sna o ulasku Banata, Bačke i istočnog Srema u nemačku jugoistočnu pokrajinu<sup>2</sup> podunavskih zemalja (»Donau-land«).

Uz pomoć nemačke vojne sile banatski Nemci su, organizovano, preuzimali političku vlast, dok su to u nekim mestima činile i oružane formacije falksdojčera, odnosno tzv. »Nemačko ljudstvo«. Te pripreme su obavljane u okviru Kulturbunda, koji je osnovan u Novom Sadu još juna 1920. godine. U početku Kulturbund je imao kulturne, socijalne i ekonomiske ciljeve, da bi počev od tridesetih godina u njegovim redovima nastala lagana fašizacija. Dolaskom dr Jozefa Sep Janka (Sepp Janko) na njegovo kormilo 1939. godine, fašizacija je ubrzana. Kulturbund je bio pod uticajem raznih fašističkih ustanova i organizacija u Nemačkoj, pa i organizacije SS, čija je namera bila da stvori fašističke ilegalne poluvojničke organizacije. Tako je u krilu Kulturbunda nastala i ilegalna organizacija »Nemačkog ljudstva«, (»Dojče manšafta«). U stvari, naivno je počelo pre rata kao »Sportsko ljudstvo«

---

<sup>1</sup> Privremene smernice za podelu Jugoslavije, od 12. aprila 1941 (»Vorlängige Richthlinien für die Aufteilung Jugoslawiens«); »Zbornik NOR II/2«, prilog, dok. br. 14.

<sup>2</sup> IA PKV fond AK, br. 14678/5; Veg, Zbornik MS br. 35, str. 96.

sa zadatkom da »iznutra« jača Nemačku narodnu zajednicu, a prema vani da »preuzme obezbeđenje nemačkog života«. Pošto je u burnim aprilskim danima »Sportsko ljudstvo« položilo ispit, pod rukovodstvom SS ober-šturmfirera Rajzera preraslo je u »Nemačko ljudstvo«, a prvi njegov zadatak bio je da preuzme službu bezbednosti. Ali, ni nemačke okupacione snage niti naoružani manšaftovci nisu bili dovoljni da osiguraju ličnu i imovinsku bezbednost stanovništva, pa su zato osnovane gradske seoske straže. Pripadnici tih straža su danju obavljali svakodnevne poslove, a noću su raspoređivani na zadatke, kao što je patroliranje po naseljenim mestima, kontrola noćnih prolaznika, čuvanje prilaza naseljima, važnijih objekata, dakle, zadatke koje policija nije bila u stanju da izvršava.

Vojno-upravnu vlast u Banatu imale su nemačke operativne jedinice. Lokalni komandanti bili su, na primer, u Petrovgradu potpukovnik Wagner, u Pančevu pukovnik Bandelov ...

»Pozivi«, »objave«, »naredbe« i slične obznane stanovništvu objavljivane su pretežno na nemačkom, srpskom i mađarskom jeziku, a vrvile su pretnjama smrtnom kaznom. Karakteristična je sadržina proglaša koji je izdat u Petrovgradu još prvog dana okupacije:

»Stanovništvu grada Velikog Bečkereka  
u ime nemačkog naroda preuzimaju Nemci pod zaštitom Adolfa Hitlera i pod zaštitom nemačke oružane sile celokupnu upravu grada Velikog Bečkereka. Pozivamo građanstvo da se novim prilikama prilagodi i da se pokorava vlastima koje su od nas imenovane... Pozivamo celokupno građanstvo da do 12 časova preda nemačkoj policiji oružje i municiju. Ko posle 12 časova još bude posedovao oružje ili ubojna sredstva, biće smesta streljan...«

Domaći Nemci su imali u svojim rukama građansku i izvršnu policijsku vlast. Bili su na čelu sreskih, gradskih i opštinskih uprava, policije, raznih državnih i drugih ustanova, privrednih preduzeća... — sve u svemu držali su glavne pozicije (gradonačelnici, policijski podkapetani...).

Sve se zasnivalo na uputstvima datim u tzv. »Objavi za zauzetu jugoslovensku teritoriju«. Navešćemo neke detalje iz

Objave, da bi se video koliko ju je kasnije antifašistički, narodnooslobodilački pokret poštovao. Prema njoj, sabotažom će se smatrati »svako oštećenje ili uskraćivanje žetvenih prinaosa, za rad važnih zaliha i uređaja svih vrsta, kao i skidanje i oštećenje istaknutih oglasa« naređuje se momentalna predaja svih radio-predajnika i opreme; zabranjuje se svako širenje vesti na štetu Rajha i njegove vojske, rasturanje letaka, sazivanje zborova i svakih drugih protivnemačkih manifestacija; određena je vrednost nemačke marke, koja je pored dinara platežno sredstvo.

»Saopštenje o nemačkim pravnim propisima izdatim od strane nemačkih vojnih zapovednika« određuje da pravni propisi koje izdaju nemački vojni komandanti imaju preim秉tvo nad domaćim propisima, a stari jugoslovenski zakoni imaju važnost samo ako nisu u suprotnosti sa okupatorskim.

Za banatski, naročito antifašistički, život od velike važnosti je bila »Naredba o uvođenju nemačkog kaznenog prava i kaznenih odredaba na zauzetoj jugoslovenskoj teritoriji«. Ona je omogućavala nemačkim vojnim vlastima da kažnjavaju jugoslovenske građane na osnovu nemačkog krivičnog prava. I ne samo to: drugi stav 1. člana Naredbe glasi: »Vojni sudovi mogu da osude i kažnjavaju dela koja su učinjena pre ulaza nemačkih trupa«. Primena toga stava omogućavala je zloupotrebe najširih razmera, što su prvi dani fašističke okupacije Banata i pokazali.

Izdate su i »Naredba o policijsko-kaznenoj vlasti«, »Naredba o porezu i nametima u okupiranim oblastima Jugoslavije«, »Naredba o zapleni u zauzetim jugoslovenskim oblastima«, kojom se stavljaju pod kontrolu skoro sve životne namirnice, gvožđe, čelik, metali i njihove rude, plemeniti metali, koža, kaučuk, tekstil, proizvodi hemijske i drvne industrije... Najzad, »Naredba o pravilnom rukovanju i upravljanju preduzećima« omogućavala je postavljanje komesara na čelo privrednih preduzeća, bez obzira na prisustvo vlasnika.

#### *Vlast preuzima Okružna komandantura*

Počev od 20. aprila 1941. godine Banat je bio potčinjen beogradskoj Ustanovi vojnog zapovednika u Srbiji,<sup>3</sup> koja je

<sup>3</sup> *Militarbefehlshaber in Serbien.*

predstavljala vrhovno vojnoupravno telo okupatora, a vlast je vršio putem dva štaba: Komandnog (vojna pitanja) i Upravnog (nadzor nad civilnom upravom). Na čelu drugog bio je dr Harold Turner, a pomoćnik mu je bio dr Georg Kisel. Sa obojicom će banatski Nemci svakodnevno kontaktirati, dobijati uputstva i punu podršku u svom radu.

Područje vojnog zapovednika podeljeno je na četiri oblasne vojnoupravne komande (Feldkomandanture):<sup>4</sup> Beograd, Smederevo, Šabac i Niš. Okrug banatski je, zajedno sa požarevačkim, pripadao Feldkomandanturi 610 u Smederevu, pa je tako ta Feldkomandantura bila nadređena Okružnoj vojnoupravnoj komandi (Krajskomandanturi)<sup>5</sup> za Banat I/823 sa sedištem u Petrovgradu.

Dana 29. aprila 1941. godine vojnoupravna vlast u Banatu prešla je iz ruku pojedinih komandanata vojnih jedinica na Okružnu komandanturu u Petrovgradu, formiranu dan ili dva ranije. Naime, tog 29. aprila izdata je Objava, na nemackom, mađarskom i srpskohrvatskom jeziku, kojom se građanstvu saopštava da sa tim danom vojna vlast prelazi na novu Okružnu komandanturu. Na njeno čelo došao je kapetan Renč, dok mu je zamenik bio kapetan Rajnvalat.

Kontraobaveštajna ustanova (Abver) sa Tajnom policijom (Gehajme Feldpolicaj) kao izvršnim organom imala je sedište u Beogradu, ali je svoju mrežu organizovala i u Banatu, pa je tako njenih pripadnika bilo i pri Okružnoj komandanturi u Petrovgradu. Pored njih Petrovgradu je, kao i svakoj drugoj krajskomandanturi, bilo dodeljeno i po jedno odeljenje vojne žandarmerije (Feldžandarmerija)<sup>6</sup>, koja je obavljala i određeni nadzor nad civilnom upravom.<sup>7</sup>

Znatno važnija za celu okupiranu Srbiju i Banat bila je tzv. Akciona grupa policije bezbednosti i službe bezbednosti (Ajanzacgrupa).<sup>8</sup> To je bila politička policija koja je održavala okupacioni poredak, suzbijala komunizam, »obrađivala jevrejsko pitanje« i organizovala uništavanje Jevreja. Uporišta je imala u gradovima i srezovima.

<sup>4</sup> Feldkommandantur.

<sup>5</sup> Kreiskommandantur.

<sup>6</sup> Feldgendarmerie.

<sup>7</sup> »Vojnoistorijski glasnik«, br. 2, 1952. godine, str. 78—80; Veg, Zbornik MS br. 35.

<sup>8</sup> Einsatzgruppe der Sicherheitspolizei und des S. D.

Krajskomandantura I/823 u Petrovgradu donela je, u stvari, centralizovanje i jednoobraznost uprave u Banatu (civilna uprava u srezovima i gradovima, policijska uprava i dr.), pa je stoga osnovano i Nadleštvo podbana za Banat na čije je čelo kao opunomoćenik postavljen Sep Lap. Uz pomoć Krajskomandanture i nemačke narodnosne grupe on je rukovodio celokupnom građanskom upravom u Banatu, održavajući kontakte sa pet gradskih načelnstava i predstojništava gradskih policija (Petrovgrad, Kikinda, Vršac, Bela Crkva i Pančevo), kao i sa 11 sreskih načelnstava (Petrovgrad, Kikinda, Pančevo, Vršac, Novi Kneževac, Alibunar, Bela Crkva, Kovačica, Jaša Tomić, Kovin i Novi Bečeј) i sa 174 opštine.

Upravljanje nadleštva je bilo u skladu sa tehnikom upravljanja srednjovjekovnih vojnih područja, a u vremenu kada je u Banatu uvedeno i vojno pravo, učinkujući i vojnički običaji. Upravljanje se odvijalo u skladu s vojnim pravom, a učinkujući i vojnički običaji, ali bez primjene vojnog stručnog načina upravljanja.

Nadleštvo učinkovalo je na području pet gradskih načelnstava i 11 sreskih načelnstava, a u vremenu kada je u Banatu uvedeno i vojno pravo, učinkujući i vojnički običaji, ali bez primjene vojnog stručnog načina upravljanja. Upravljanje nadleštva je bilo u skladu s vojnim pravom, a učinkujući i vojnički običaji, ali bez primjene vojnog stručnog načina upravljanja.

Upravljanje nadleštva je bilo u skladu s vojnim pravom, a učinkujući i vojnički običaji, ali bez primjene vojnog stručnog načina upravljanja. Upravljanje nadleštva je bilo u skladu s vojnim pravom, a učinkujući i vojnički običaji, ali bez primjene vojnog stručnog načina upravljanja.

## UREDJA O UNUTRAŠNJOJ UPRAVI U BANATU

S obzirom na veliku ulogu nemačke narodnosne grupe u Banatu, sa prelaskom upravne i policijske vlasti u ruke domaćih Nemaca, prišlo se i sređivanju stanja u mesnim i okružnim organizacijama Kulturbunda. Pošto ratne prilike i odnosi među saveznicima Trojnog pakta nisu dozvoljavali stvaranje posebne države podunavskih Nemaca, vođa nemačke narodnosne grupe u Jugoslaviji dr Jožef Janko preselio je centralu Kulturbunda iz Novog Sada u Petrovgrad. On je u Petrovgrad doveo i grupu svojih najbližih saradnika.<sup>1</sup>

Narodnosnu grupu predstavljali su svi članovi Kulturbunda u Banatu, Srbiji i istočnom Sremu. Pripadnici narodnosne grupe svrstani su u šest okoruga: Severni Banat, Srednji Banat, Tamiš, Dunav (jugozapadni deo Banata), Heneman (jugoistočni deo), a okrug Beograd je obuhvatao grad Beograd, Srbiju i istočni Srem. Okruzi su podeljeni na mesne grupe i uporišta.

Izvršni organ vođe narodnosne grupe bilo je Zemaljsko rukovodstvo sa sedištem u Petrovgradu. Imalo je šest resornih ureda (Štabni ured, Zemaljska blagajna, Glavni ured za upravu, za kulturu, narodno zdravlje i narodno blagostanje i za narodnu privredu).

U organizacionom pogledu narodnosna grupa se sastojala od »Nemačkog ljudstva«, koje je obuhvatalo muškarce starije od 21 godine (izuzetno i starije od 18 godina), od organizacije žena i devojaka<sup>2</sup> starijih od 21 godine i od »Nemačke omladine«<sup>3</sup> od 10 do 21 godinu.

Nemačka narodnosna grupa imala je, nesumnjivo, povlašćeni položaj zahvaljujući organima okupatorske vlasti. Narod-

<sup>1</sup> Veg, *Zbornik MS*, br. 35, str. 71.

<sup>2</sup> Frauenschaft.

<sup>3</sup> Deutsche Jugend.

nosna grupa je tokom maja imala svu građansku vlast. U prilog tome govori i činjenica da je Okružna komandantura I/823 dostavljala sve važnije naredbe opunomoćeniku za civilnu upravu putem Zemaljskog rukovodstva nemačke narodnosne grupe, a u jednom saopštenju Zemaljskog rukovodstva se, pored ostalog, kaže da »uputstva za rad uprave, za rad škola, za postavljanje službenika izdajemo sporazumno sa okupacionim vlastima jedino i samo mi . . .«

Povlašćeni položaj nemačke narodnosne grupe ogledao se i u direktnom angažovanju fašističkog kapitala u pljački Banata. Domaći Nemci favorizovani su na štetu ostalog stanovništva. Oni su nasilno sticali zemljišne posede, preuzimali trgovачke radnje ili osnivali veletrgovinske kuće sa isključivim pravom trgovine određenom robom. Nasilno su ulazili u akcionarska društva i preuzimali deo njihovog kapitala, pravdujući to potrebom »arizacije« tih preduzeća. Pored toga, i bogati Nemci ili banke iz same Nemačke su takođe imali značajnu ulogu u krupnijim privrednim poslovima, kao što su preuzimanje veleposeda u Čoki, Padaju, Srpskoj Crnji, osnivanje veletrgovačkih preduzeća u cilju nasilnog otkupa poljoprivrednih proizvoda, stoke i sl. kao što su »Agrarija«, »Agrarprodukt«, »AVIS« (promet živinom i jajima) i dr. ili ulaženje u najveća akcionarska društva, kao što su Fabrika šećera i Fabrika ulja u Petrovgradu, Fabrika stakla u Pančevu i dr.

Za jačanje ekonomskog položaja banatskih Nemaca već 16. maja 1941. godine u Petrovgradu održana je osnivačka skupština novog Saveza nemačkih kreditnih i privrednih zadruga sa sedištem u tom mestu.<sup>4</sup> Osnovao ga je dr Jakob Aender, koji je došao iz Novog Sada i bio postavljen za rukovodioca Glavnog ureda za narodnu privrodu Zemaljskog rukovodstva narodnosne grupe, koji je u svom sastavu imao Ured za seljake, Ured za zanatstvo, trgovinu i industriju i Ured za finansije i kredit. Pored toga, poljoprivrednom stanovništvu naređivano je koliko pojedinih kultura mora da zaseje, a zatim i da proda privilegovanim preduzećima za otkup. Tako je tokom fašističke okupacije iz Banata u Nemačku izvezeno oko 330 miliona kilograma razne robe: pšenice i brašna oko 121 milion kilograda, kukuruza 86,5 miliona, suncokreta 93 miliona, skroba preko milion kilograma, duvana preko dva miliona,

<sup>4</sup> Ranije je postojao takav Savez u Novom Sadu.

sveže ribe preko 312.000 kilograma, vina preko dva miliona litara, šećera oko 10 miliona kilograma... ne računajući znatne količine namenjene nemačkoj vojsci (meso, mast, brašno, pasulj, grašak, kupus, sir, maslo, tekstil...).

U tom cilju vojni zapovednik u Srbiji izdao je i veći broj naredaba i uredaba: »Naredba o obnovi rada«, koja se odnosila na zanatske radionice i industrijska preduzeća; »Naredba o regulisanju civilnog motornog saobraćaja«; »Uredba o raspolažanju brodovima, plovnim objektima i instalacijama Jugoslovenske rečne plovidbe«; »Naredba o poštanskom i telegrafskom saobraćaju u Srbiji«; »Naredba o držanju, posedu i uvoženju golubova pismonoša«<sup>5</sup>.

»Naredbom o kreditnim kasama Rajha« u okupiranoj Srbiji i Banatu su kao platežno sredstvo stavljene u opticaj specijalne novčanice, koje su imale isti kurs kao i nemačke marke.

Posebnom naredbom regulisana je obaveza prijavljivanja štamparskih i umnožavajućih sprava, doneta je »Uredba o stampi u Srbiji«, stavljeni su pod kontrolu filmovi, bioskopi i radio, a »Naredba o zabrani slušanja emisionih stanica«, zbranjivala je slušanje radija koji nisu pod nemačkom kontrolom. U Banatu je Jevrejima i Srbima zabranjeno čak i poseđovanje radio-aparata.

Vojni zapovednik Srbiji je 1. maja 1941. godine postavio Savet komesara,<sup>6</sup> kvislinšku srpsku upravu. Na Savet komesara preneta je građanska vlast, ali je Upravni štab dr Harolda Turnera imao pravo da kontroliše njegov rad. Obnovljen je i rad četiri banske uprave. Banat je spadao u nadležnost Komesarijata bana Dunavske banovine, ali samo formalno. On je, zapravo, imao poseban status. Na sastanku predstavnika nemačke narodnosne grupe u Banatu i komesarske Vlade Srbije, u Beogradu 5. juna 1941. godine, komesar Milan Aćimović je izjavio da je komesarska Vlada spremna da izade u susret željama banatskih Nemaca, tako što će se folksdojčeri uključiti u državnu i opštinsku upravu u Banatu. Postignut je i načelan sporazum o imenovanju pomoćnika bana Dunavske banovine sa sedištem u Petrovgradu, a još nekoliko sporazuma: o finansijskoj i poštanskoj službi, o uvođenju položaja opu-

<sup>5</sup> Tom naredbom je za držanje golubova pismonoša bila predviđena smrtna kazna i momentalno uništavanje golubova.

<sup>6</sup> Od leta iste godine Savet komesara dobija naziv Ministarski savet.

nomoćenika za železnice u Banatu, o premeštanju Apelacionog suda<sup>7</sup> iz Novog Sada u Petrovgrad, o učešću domaćih Nemaca u službeničkom aparatu i dr.

Pregovori su vođeni posredstvom i na zahtev šefa Upravnog štaba vojnog zapovednika Srbije u Beogradu dr Turnera, a predsedavao je dr Kisel. Pored drugih predstavnika Upravnog štaba i rukovodioca Upravne grupe Oblasne komandanture 610 u Smederevu fon Šlihtinga, u pregovorima su učestvovali i predstavnici nemačke narodnosne grupe dr Jozef Janko, Jozef Lap, Franc Rajt i inž. Vac, dok su komesarsku Vladu, pored Aćimovića, predstavljali Risto Jojić, Momčilo Janković i G. Perić.<sup>8</sup>

Za utvrđivanje detalja tog sporazuma određena je posebna radna grupa, koja je istoga dana završila rad. Ona je utvrdila detalje prema kojima će Savet komesara doneti uredbu o unutrašnjoj upravi u Banatu i imena folksdojčera koji će biti na najvišim funkcijama — počev od pomoćnika bana, šefova odeljenja i dr.

Prema »Uredbi o unutrašnjoj upravi« u Banatu svu vlast držali su domaći Nemci. Citiramo karakteristične odredbe te Uredbe koju je Savet komesara doneo 14. juna 1941. godine:

»1. u okviru Dunavske banovine osniva se posebno nadleštvo sa nazivom »Nadleštvo pomoćnika bana Dunavske banovine za Banat«.

2. Sedište Nadleštva je Veliki Bečkerek.

3. Na čelu Nadleštva je pomoćnik bana Dunavske banovine po narodnosti Nemac, koga postavlja komesar Ministarstva unutrašnjih poslova u sporazumu sa vođom nemačke narodnosne grupe u Banatu.

4. Nadleštvo pomoćnika bana deli se na odeljenja na čijem čelu se nalaze načelnici.

5. Pored srpskog, u Banatu službeni je i nemački jezik.«

Pravno su srpska komesarska Vlada i njena resorna ministarstva u Beogradu bili pretpostavljena vlast, ali je njihov uticaj na prilike i upravu u Banatu sve više slabio da bi se ubrzo sveo na puku formalnost. Faktički, stupanjem Uredbe na snagu, domaći Nemci su prišli formiranju civilne vlasti i preuzimanju celokupne policijske vlasti. U Petrovgradu je uspostavljena Krajskomandantura kojom je centralizovana civilna

<sup>7</sup> Viši sud.

<sup>8</sup> IA PKV, 19852/40-1, 2.

vlast. Za Banat i njegove žitelje, najsudbonosniji je bio Odsek službe bezbednosti, čiji je glavni zadatak bio da suzbija pokret otpora.

Za podbana je postavljen domaći Nemac Sep Lap, advokatski pripravnik iz Kraljevićeva.

Rad Nadleštva podbana bio je pod kontrolom Okružne komandanture I/823, koja je, kako je već rečeno, bila vezana za Turnerov Upravni štab. Međutim, veliki uticaj na rad Nadleštva podbana, a naročito na njegovo Upravno odeljenje, u čijem sastavu je delovao i zloglasni Odsek javne bezbednosti, imala je Spoljna komanda nemačke policije bezbednosti i službe bezbednosti.

Kao što se vidi, sistem vlasti u Banatu bio je složen i stalno se razvijao, ali je vlast ipak bila u rukama nemačkih okupatora, koji su se oslanjali na domaće Nemce.

Kako su se prilike u Banatu menjale, zahvaljujući naročito situaciji posle napada Nemačke na SSSR, menjala se i policijska i obaveštajna služba. Osnovana je mreža tzv. »prihvavnih stanica« u opštinama i »rukovodnih stanica« u srezovima, čiji su izveštaji upućivani u Odsek javne bezbednosti. Saradnici tih stanica bili su uglavnom domaći Nemci (opštinski policajci, nemački učitelji, funkcioneri Kulturbunda...). Bili su to, u stvari, denuncijanti, provokatori i konfidenti. Oni su dostavljali izveštaje o političkom raspoloženju stanovništva, reagovanjima na razne mere okupatora, gledanju stanovništva na međunarodnu i unutrašnju situaciju, o propagandnoj delatnosti, naročito među Mađarima i Rumunima... U stanicama su ustrojeni spiskovi sa kartotekama komunista, sindikalnih aktivista, slobodnih zidara, četnika, Jevreja, Roma, kolonista — dobrovoljaca iz Prvog svetskog rata...

Ali ni tako reorganizovana policijska služba nije bila dovoljno efikasna da obezbedi sprovođenje ekonomskih mera, opštu bezbednost i imovinsku sigurnost građana. Otuda je i dalje zadržan sistem gradskih i seoskih straža. Pored toga, za potrebe političke policije često su korišćeni i naoružani odredi Dojče manšafta, kojih je tada u Banatu bilo preko 4000.

U ovom razdoblju objavljena je i naredba koja se odnosila na Jevreje i Rome. U biti ona nije promenila njihov položaj, već je samo »ozakonila« postojeće stanje. Naredba je doneta 30. maja 1941. godine i njome je precizirano da se Jevrejima smatraju lica koja vode poreklo od najmanje tri je-

vrejska pretka u drugom kolenu, kao i melezi od 1—2 pretka Jevreja, ako su jevrejske veroispovesti ili su u braku sa Jevrejkom.

Prema Naredbi Jevreji su bili obavezni da se prijave, pa su za njih sačinjeni posebni spiskovi. Morali su da prijave celokupnu svoju imovinu i njome više nisu raspolagali, zabranjeno im je obavljanje advokatske, lekarske, zubarske, vetrinarske i apotekarske delatnosti, kao i posećivanje javnih lokala. Mesto boravka nisu smeli da napuštaju. Najzad, za sve Jevreje oba pola od 14 do 60 godina starosti predviđen je bio prinudni rad. U Banatu su Jevreji bili u znatno težem položaju nego što je predviđala Naredba. Zabranjeno im je čak i kretanje trotoarom, bili su malterirani i ponižavani, a u mnogim mestima već su bili smešteni u logoru. Ukoliko su se neki u međuvremenu »izgubili«, policija je uporno tragala za njima.

---

## PRIPREME ZA POČETAK NOB

Uporedno sa fašističkom okupacijom Jugoslavije, članovi Komunističke partije Jugoslavije i SKOJ-a u Vojvodini su do polovine juna 1941. godine radili na organizacionom učvršćenju i prilagođavanju novim uslovima nametnutim od okupatora. Pored toga, radilo se i na okupljanju što većeg broja simpatizera.

Sedište Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, na čelu sa političkim sekretarom Žarkom Zrenjaninom i organizacionim sekretarom Svetozarom Markovićem, premešteno je odmah posle okupacije iz Novog Sada u Petrovgrad. Od 17 članova PK KPJ devetoro se nalazilo u Banatu (u Bačkoj šest, a u Sremu dva). KPJ je u Vojvodini u to vreme ojačala za 200 novih članova.

U Banatu su u 40 mesta postojale partijske organizacije sa preko 600 članova, što je predstavljalo polovinu ukupnog broja članova u Pokrajini.<sup>1</sup> Pored okružnih komiteta (za severni i južni Banat) delovala su i četiri mesna komiteta koji su ujedno bili i sreski komiteti (V. Kikinda, Petrovgrad, Pančevo i Vršac) i šest sreskih komiteta (Novi Bečeј, Jaša Tomić, Kovacačica, Alibunar, Kovin i Bela Crkva).

Savez komunističke omladine u Vojvodini brojao je oko 2400 članova i zajedno sa širokim krugom pristalica i simpatizera predstavljao solidan potencijal na koji je Partija mogla da se osloni u predstojećem narodnom ustanku. Sedište PK SKOJ-a na čelu sa Đordjem Zličićem Cigom je juna 1941. iz Novog Sada prebačeno u Banat, gde su takođe bila dva okružna komiteta: za severni Banat (sekretar Proka Sredojev) i za južni Banat (sekretar Lidija Aldan).

Tako organizovana Partija i SKOJ u Vojvodini bili su spremni za revoluciju. Imali su jasne revolucionarne ciljeve,

---

<sup>1</sup> Vojvodina u NOR, str. 75.

čvrstinu i disciplinu u svojim redovima, a bili su spremni na najveće žrtve. Ti kvaliteti usađeni su duboko u srca komunista i razvijani naročito od 1937. godine, kada je na čelo KPJ došao Josip Broz Tito, tj. u vreme organizaciono-političkog i ideološkog jačanja Partije.

Maja i juna 1941., u toku intenzivnih priprema za ustank, prišlo se osnivanju novih partijskih celija i skojevskih aktiva gde god je za to bilo uslova. Snažne, dobro organizovane partijske i skojevske organizacije bile su u Kumantu, Melencima, Kikindi, Petrovgradu, Pančevu, Vršcu, Novom Bečeju, Dragutinovu i drugim mestima. Osnovane su nove partijske ili skojevske organizacije u Vranjevu, Banatskom Aranđelovu, Crnoj Bari, Vojvodi Stepi, Banatskom Karađorđevu, Ruskom Selu, Dušanovcu, Višnjićevu, Srpskoj Crnji, Jaši Tomiću, Kovinu, Krnjači, Vračev Gaju, Idvoru, Zagajici i Parti.<sup>2</sup> Vodilo se računa da se u aktivnost uključe ženska omladina i pripadnici mađarske, slovačke, rumunske i, koliko god je bilo mogućno, nemačke manjine, sa osloncem na predratne prverene komuniste.

Počela je izgradnja sistema baza za bezbedan boravak partijskih funkcionera i drugih ilegalaca, kao i prikupljanje oružja, u čemu se veoma oskudevalo ako se ima u vidu masovno raspoloženje patriota za pristupanje narodnooslobodilačkom pokretu.

U pripremanju ustanka veoma su značajne bile partijske tehnike. U okružnim komitetima u Petrovgradu partijske tehnike su služile za umnožavanje pratijskih dokumenata na mađarski, rumunski i nemački jezik, a u Vršcu za potrebe Okružnog komiteta za južni Banat, gde su štampani pojedini delovi Istorije SKP(b), brošure o nacionalnom i seljačkom pitanju, o fašizmu... Posle godinu dana intenzivnog rada ona je prebačena u Pančeve. Veoma je korišćena za potrebe Pokrajinskog, Okružnog i Sreskog, odnosno Mesnog komiteta Partije i SKOJ-a, tehnika Sreskog komiteta u Kikindi, naročito ako se ima u vidu da je tehnika Pokrajinskog komiteta u Novom Sadu otkrivena. Mesni komitet u Vršcu posedovao je malu tehniku, a u Zagajici je radila tehnika Sreskog komiteta Bela

<sup>2</sup> Đorđe Momčilović, *Banat u narodnooslobodilačkom ratu*, Beograd 1977, str. 37—41 (Dalje: Momčilović: *Banat u NOR*).

Crkva. Najzad, u Kovinu je takođe radila manja tehnika u kojoj su neki materijali prevođeni na rumunski jezik.

### *Suzbijanje nacionalne mržnje*

Prvomajskim Proglasom Centralnog komiteta KPJ od 15. aprila 1941. godine istaknuta je spremnost Komunističke partije da nastavi borbu do konačne pobeđe iz koje će se stvoriti novi svet. Proglas je preveden na mađarski i rumunski jezik i umnožen. Međutim, već prvih dana maja se u Zagrebu, pod rukovodstvom Josipa Broza Tita, održava Savetovanje KPJ (poznato kao Majsko savetovanje), na kojem je Žarko Zrenjanin kao predstavnik vojvodanskih komunista govorio o političkim prilikama u Vojvodini i stanju njene partijske organizacije.

Zaključci Majskog savetovanja, koji se odnose na Vojvodinu, predstavljeni su za vojvodanske komuniste snažan podsticaj. Pošto se u njima ističe da je u Vojvodini okupator organizovao svirep progon srpskog življa, nastojeći da što više raspiri nacionalnu mržnju među brojnim nacionalnostima, huškanjem nemačkog i mađarskog življa protiv drugih nacionalnosti, u Zaključcima se kaže i da »komunisti Vojvodine imaju tu veliku zadaću da suzbijaju sejanje nacionalne mržnje, da raskrinkavaju pred narodima Vojvodine okupatorske silnike kao neprijatelje radnog naroda svih nacionalnosti. Komunisti Vojvodine imaju tu veliku zadaću da rade na okupljanju svih narodnosti u borbi protiv zla što ga je prouzrokovao rat i okupacija, za bratstvo među narodima Vojvodine, da vode zajedničku borbu protiv imperialističkih nasilnika i okupatora, za bratski sporazum i ravnopravnost naroda Vojvodine, za istinsko rešenje nacionalnog pitanja putem slobodnog opredeljenja naroda.«

U Zaključcima se naglašava da rasparčanost i podeljenost jugoslovenskih teritorija između Nemačke i njenih saveznika ne može biti prepreka za dalje jedinstveno delovanje Partije i borbu jugoslovenskih naroda za nezavisnost. Otuda je pred komunistima i pokrajinskim rukovodstvom Vojvodine naročito iskršao problem teritorijalne podeljenosti ne samo u geografskom već, pre svega, u političko-teritorijalnom smeslu, na-

stalom komadanjem pokrajine na tri dela, povlačenjem novih granica Tisom i Dunavom.

Na Majskom savetovanju doneta je važna odluka o vojnim pripremama za oružanu borbu protiv okupatora, odnosno o formiranju vojnih komiteta i desetina, kao i o akcijama za prikupljanje oružja.

Žarko Zrenjanin je već polovinom maja na sastanku sa rukovodećim komunistima Vojvodine u Petrovgradu (Svetozar Marković, Ivan Vijoglavin i Servo Mihalj) razradio zadatke koji proističu iz Zaključaka Majskog savetovanja. Pored ostalog, formiran je Pokrajinski vojni komitet na čelu sa Radivojem Ćirpanovom, članom Sekretarijata Pokrajinskog komiteta i ranijim rukovodiocem Vojne komisije PK. Od deset članova Pokrajinskog vojnog komiteta u Banatu su stalno radili: organizacioni sekretar PK Svetozar Marković, član Sekretarijata PK Ivan Vijoglavin, član Biroa PK Stevica Jovanović, organizacioni sekretar Okružnog komiteta za severni Banat Žarko Turinski, član Okružnog komiteta za južni Banat Dejan Brankov, inženjerijski kapetan I klase bivše Jugoslovenske vojske Dalibor Francisti, student tehnike i vojni pitomac Stojan Arsenov i student i rezervni pešadijski potporučnik Danilo Grujić Nikolak.<sup>3</sup>

Pokrajinski komitet je odmah pristupio formiranju vojnih komiteta pri okružnim, sreskim i mesnim partijskim komitetima u cilju prikupljanja oružja, stvaranja vojnih desetina i udarnih grupa, kao i pripremanja budućih boraca za vojne akcije.

Vojni komitet za južni Banat osnovan je krajem maja na savetovanju Okružnog komiteta KPJ uz učešće Žarka Zrenjanina. Za rukovodioca je određen Dejan Brankov, član Pokrajinskog vojnog komiteta i Okružnog komiteta KPJ za južni Banat, a članovi su bili Slavko Munčan i Strahinja Stefanović. Posle toga su na savetovanjima komunista u Izbištu i Vršcu osnovani vojni komiteti za vršački i belocrkvanski srez. Vojni komitet za alibunarski srez osnovan je na sastanku komunista sa Žarkom Zrenjaninom u Banatskoj Dubici.

U severnom Banatu izabran je Vojni komitet pri Okružnom komitetu Partije. Bilo je to na savetovanju pri Okružnom komitetu održanom u vinogradu Žarka Turinskog (koji je bio

---

<sup>3</sup> Danilo Grujić uključen je u Pokrajinski vojni komitet u drugoj polovini jula.

na čelu Komiteta) u Petrovgradu. Osnovani su i vojni komiteti za srez Novi Bečeј i Kikindu (uključivši i srez Novi Kneževac), zatim pri Sreskom komitetu KPJ u Aleksandrovu, dok su u Melencima i Kumanu osnovani mesni vojni komiteti.

U pripremama za oružanu borbu značajno mesto zauzimalo je formiranje vojnih desetina u pedesetak banatskih mesta. Njih je bilo skoro u svim gradovima i u mnogim selima. Sastojale su se od desetaka pripadnika, radile su ilegalno, a njihov rad objedinjavali su vojni komiteti. Neke od njih ušle su u sastav partizanskih odreda, a druge su imale zadatak da u akcijama većih razmera sadejstvuju sa odredima i popunjavaju ih ljudstvom. Međutim, treba imati u vidu da su vojne desetine bile veoma slabo naoružane, da ljudstvo nije bilo dovoljno obučeno za vojne zadatke, a da konspirativni uslovi rada nisu ni omogućavali vojnu obuku.

Đana 22. juna 1941. godine u jutarnjim časovima Biro PK SKOJ-a, ne znajući za napad Nemačke na SSSR, održao je sastanak u Šumici (Petrovgrad). Pored Đordja Zličića Cige, kao sekretara, na sastanku su bili i Radoslav Grujić (Crni Rada), Proka Šredojev Bata, Nikola Živanović, Lidija Aldan, Johan Mike (sekretar OK SKOJ-a za Srem) i Sava Disalov (Bačka). Na sastanku Biroa bio je i Svetozar Marković Toza, organizacioni sekretar PK. Razmatrane su pripreme za oružani ustanci i postavljeni zadaci skojevskoj organizaciji Vojvodine u vezi s tim. Odmah posle sastanka doznalo se za novi ratni konflikt, pa su vojvođanski skojevci dobili nove zadatke — mobilizacija svih snaga radi otpočinjanja oružanih akcija.<sup>4</sup>

Mada još nije raspolagao direktivama CK KPJ, Žarko Zrenjanin Uča je održao sastanak Pokrajinskog komiteta posvećen najnovijim događajima. Političkom sekretaru PK bilo je jasno da je ulaskom SSSR u rat nastupio očekivani trenutak međunarodnog karaktera za oružani ustanci u Jugoslaviji. On je saopštio da je čitava partijska organizacija od toga trenutka u mobilnom stanju i da se komunisti smatraju revolucionarnim vojnicima. Već sutradan, 23. juna, po povratku Uče iz Beograda, gde je bio na konsultovanju sa Politbiroom CK KPJ, održan je novi sastanak PK na kojem je on duže izlaganje završio rečima: Stupanjem u rat prve zemlje socijalizma kuc-

<sup>4</sup> Muzej Socijalističke revolucije Vojvodine (dalje MSRV) — Az, 19.742 — zapisnik o saslušanju Nikole Živanovića Nikice pred nemачkom policijom.

nuo je čas oružane borbe za sve porobljene narode Evrope, uključiv i Nemački. Hitler je svoje snage bacio na Istočni front. Situacija je povoljna za dizanje ustanka.

Na tom sastanku je proučen Proglas Centralnog komiteta KPJ upućen narodima Jugoslavije povodom napada Nemačke na SSSR. U Proglasu se svi narodi Jugoslavije, proletari, komunisti, omladina pozivaju u borbu protiv okupatora. Pokrajinski komitet je odlučio da uputi u istom duhu i svoj Proglas narodima Vojvodine. Proglas je trebalo da bude preveden na nemački, mađarski i rumunski jezik i da se u Vojvodini rasturi u što kraćem roku.

Dan kasnije osnovan je Pokrajinski štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Vojvodine u sastavu: Danilo Grujić, komandant, Svetozar Marković Toza, politički komesar i Žarko Turinski Arsa, zamenik komandanta.<sup>5</sup>

Nesumnjivo da je zamahu narodnooslobodilačkog pokreta doprineo i Proglas Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu od početka juna 1941. godine u kome su razrađeni osnovni stavovi Majskog savetovanja u Zagrebu. U Proglasu se, pored ostalog, kaže:

»Narodi Vojvodine!

Imperijalistički razbojnici Nemačke, Italije, Mađarske i Bugarske divljački su nasrnuli na Jugoslaviju i raskomadali je. Svi su ti grabežljivci i otigli po jedan deo iz krvavog tela ove zemlje, porobili njene narode i uništili im nacionalnu nezavisnost. Zversko ubijanje, streljanje, vešanje nevine dece, žena i staraca, spaljivanje čitavih sela, otimanje zemlje desetinama hiljada radnih seljaka — kolonista, najšira pljačka nad Srbima i Jevrejima, grozno srednjovekovno mučenje Jevreja — eto, to je stvarnost ovog imperijalističkog rata...

... Sirig, Novi Sad, Srbobran, Kula i druga mesta u Bačkoj, Alibunar, Pančevo i Vršac u Banatu, Mitrovica i druga mesta u Sremu, sa svojim grobnicama postreljanih, poklanih i povešanih, sa svojim zgarištima i opustošenim domovima, затim varvarsко najurivanje siromašnih koloniziranih seljaka i dobrovoljaca, ordinarna pljačka i otimačina — to će biti večiti svedoci zverstva i divljaštva koje čine imperijalistički razbojnici širom Vojvodine i cele Jugoslavije. Ali vas sve to ne sme

<sup>5</sup> Zbornik NORJ, 1—17, dok. br. 7, 28—29; MSRV — Az: 18991 — zapisnik o saslušanju Daniла Grujića pred nemačkom policijom.

baciti u očajanje. Vi ne smete da klonete duhom. Ni nečuvena izdaja koju su kapitalisti Jugoslavije i razni otvoreni agenti nemačkih, talijanskih, mađarskih i dr. imperijalista, ni peta kolona ne sme da vam ubije veru u konačno oslobođenje i bolju budućnost. Vi ne smete dopustiti da vas navedeni zločini odvedu na put šovinizma da omrznete radne mase Mađara, Nemaca, koje se uveliko razočaravaju u svoje »oslobodioce« i same osuđuju počinjena zverstva. Vi ne možete da zbog nekoliko lumpen-proletera i propalica iz redova nemačkih i mađarskih radnika i seljaka, koji su direktno učestvovali u pomenutom zločinu, osudite i omrznete široke slojeve radnika i seljaka mađarske i nemačke narodnosti. Naprotiv, dužni ste da se zajedno borite protiv nemačkih i mađarskih imperijalista, koji će pljačkati i obespravljivati i same njihove narode u Vojvodini. Ne povezujte se sa zaslepljenim šovinstima bilo kojeg naroda u borbi protiv drugog naroda. Borba za oslobođenje naroda Jugoslavije može i za Vojvodinu da bude uspešna samo ako se vi zajedno sa mađarskim, nemačkim i ostalim narodima borite za oslobođenje Vojvodine, kako bi svi njeni narodi sporazumno odlučivali o sudbini Vojvodine...«<sup>6</sup>

U narednoj fazi priprema formirane su udarne i diverzantske grupe. Njihov zadatak je bio da u gradovima likvidiraju agente i izdajnike, a na terenu ugrožavaju vojne tranporte, razaraju železničke pruge, ruše mostove i druge važne objekte.

U toku juna i jula u partijskim i skojevskim organizacijama Banata proučavano je tzv. »Lenjinovo pismo« u kojem se detaljno daju uputstva o organizacionim formama vojnih formacija i njihovim praktičnim borbenim akcijama.<sup>7</sup> Pored ostalih mera koje je Pokrajinski komitet preduzimao da budući borci steknu osnovnu vojnu obuku »Lenjinovo pismo« predstavljalo je osnovni teorijski vojni materijal. Veoma popularna i, rado čitana knjiga »Kako se kalio čelik« od Ostrovskog bila je takođe teorijsko štivo za pripremu za ustankak.

<sup>6</sup> Ljubica Vasilić, *Prokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941—1945*, Novi Sad 1971 (dalje: Zbornik PKV) str. 3—4.

<sup>7</sup> »Lenjinovo pismo« obuhvata, u stvari, dva pisma koja je on pisao u danima revolucionarnih zbivanja 1905. godine (»Zadaće odreda revolucionarne vojske« i »Borbenom komitetu pri Petrogradskom komitetu«).

Efekat širokih priprema za ustanak ipak nije bio veliki, pošto sakupljeno oružje nije moglo da podmiri potrebe svih koji su želeli da stupe u narodnooslobodilačku borbu. Ali, nesumnjivo on je imao politički značaj, održavao je borbeni duh i veru u krajnju pobedu nad okupatorom. U Banatu je na pragu ustanka u rukama pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta bilo preko 200 pušaka i pištolja, četiri puškomitraljeza, nekoliko desetina bombi i manja količina municije.

---

## PRVA HAPŠENJA KOMUNISTA

Dana 18. juna 1941. godine, u vreme priprema Nemačke za napad na Sovjetski Savez, okupator je pripremao i udarac na pripadnike KPJ. U tom cilju sačinjavani su spiskovi komunista, sindikalnih aktivista i svih koji su u bilo kakvoj vezi sa komunistima. Okupatoru u Banatu to i nije bilo teško pošto je spiskove »sumnjihiv« nasledio od jugoslovenske policije ili su mu u tome pomogli domaći Nemci ili izdajnici.

Zahtev da se najhitnije sačine spiskovi komunista u Banatu uputio je iz Beograda telegramom 18. juna Milan Aćimović, ministar — komesar policije u kvislinskoj vlasti okupirane Srbije. U petrovgradskoj pošti telegram je primio službenik Ljubomir Petrovački, član KPJ i odmah o njegovoj sadržini upoznao Pokrajinski komitet Partije.

Kad su 22. juna iznenada napali, nacisti se stoga u Petrovgrađu nisu domogli plena. Vodeći partijski kadrovi u gradu — već prilikom organizovanja i širenja pokreta — u najvećem broju prešli su u ilegalnost. Međutim, neki su ipak uhapšeni, a među njima i Ratko Purešević i Petar Kovalić, članovi Okružnog komiteta SKOJ-a.

Godinu dana kasnije (avgusta 1942) policijski prefekt Franc Rajt, podnoseći Upravnom štabu zapovednika Srbije izveštaj o radu policije, o tom događaju je napisao:

»... Kada je na dan 18. juna 1941. g. kod poštanskog ureda u Velikom Bečkereku stigao telegram Ministra unutrašnjih poslova Aćimovića, kojim se naredilo da se pošalju spiskovi poznatih komunista, poštanski činovnik Petrovački izdao je komunistima sadržinu tog teleograma (imenovani je zbog toga streljan na dan 31. 7. 1941). U tom telegramu komunisti su videli predznak svog predstojećeg hapšenja, pa su zbog toga

bili još mnogo oprezniji. Neki su čak pobegli i počeli da se skrivaju po poljima . . .»<sup>1</sup>

Pokrajinski komitet Partije obavestio je partiske organizacije o namerama okupatorske policije i ukazao na potrebu da se kompromitovani kadrovi sklone, ali ta direktiva nije svugde sprovedena. Inače, do sukoba Nemačke i SSSR komunisti su se u Banatu osećali bezbednim i kretali se relativno slobodno. Utoliko je policiji bilo lakše da 18. juna, četiri dana pre ratnog sukoba, počne sa hapšenjima.

U Novobećejskom srežu došlo je do prvih hapšenja u Banatu. Prvo je uhapšen Sandor Tapai, član Sreskog komiteta, koji je rasturao junske Proglas Pokrajinskog komiteta Partije. Posle batinanja, koje nije mogao da izdrži, Tapai je provalio Antala Raču, takođe člana Sreskog komiteta.

Zatim je uhapšen veći broj komunista i drugih aktivista u Kumanu, Novom Bečeju i Melencima, među kojima sekretari Sreskog komiteta Partije i SKOJ-a Milivoje Teodosin i Sredoje Petrović, zatim član Sreskog komiteta Partije Katica Stančić, sekretar partiske čelije u Bečeju Bora Glavaški i drugi.

Kada je 22. juna izbio nemačko-sovjetski rat, pokrenut je ceo policijski aparat u Banatu. Rezultat racije: 400 uhapšenih simpatizera Partije i komunista. Veći broj komunista uspeo je da se skloni, pa je među uhapšenima bilo više simpatizera.

Direktiva Pokrajinskog komiteta Partije o odlasku u ilegalnost kompromitovanih članova partije u Kikindi sprovedena je uz oklevanje. Tako je policiji palo u ruke 15 komunista, među kojima četiri od ukupno pet članova Sreskog komiteta Partije: Alekса Radosavljev, Dobrivoj Jovičin, Milorad Arsenov i Paja Radojčić. Oklevanje »starijih« članova Mesnog komiteta da pređu u ilegalnost bila je, zapravo, opstrukcija linije KPJ o dizanju oružanog ustanka protiv okupatora i domaćih izdajnika. Zbog toga su bili i protiv »oštريје« ilegale i protiv ustanka. Njihova parola bila je: pričekati sa ustankom i sa prelaskom u dublju ilegalnost. Bilo im je jasno da je prelazak u ilegalnost, u uslovima autoritarnog režima kakav je bio okupacioni, težak delikt. »Mladi« članovi MK, predvođeni Uglješom Terzinom i Radovanom Trnićem, naprotiv, bili su za oružanu akciju i to odmah. Pojavili su se i kolebljivci, koji su

<sup>1</sup> Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, br. reg. 56/3—42, kut. 32. Dokument je neovereni prevod sa nemačkog.

sputavali pripreme za neposredan početak oružane akcije. Srećom, takvih je ipak bilo relativno malo.<sup>2</sup>

Najjača partijska organizacija u južnom Banatu u Vršcu od ukupno 37 članova KPJ nije mogla više da računa na 20, a među njima bili su članovi Sreskog komiteta Partije, Nemac Rudolf Kornauer i Mađar Janoš Lendel, zatim Milan Trnjančev,<sup>3</sup> član Mesnog komiteta, kao i član Mesnog komiteta Partije u Izbištu Fridrik Tot.

Hapšenja nisu mimošla ni Pančevo. Među uhapšenima je bila i Desanka Marković, član Mesnog komiteta SKOJ-a, koja je kasnije sarađivala sa okupatorskom policijom.

Od 38 uhapšenih u Kumanu<sup>4</sup> samo su trojica bili članovi KPJ, u Melencima jedan, dok među uhapšenim Aleksandrovčanima nije bilo članova Partije. U Dragutinovu i Beodri palo je u ruke policiji nekoliko članova Partije i skojevaca, a u Ruskom Selu uhapšen je Joca Stanić, sekretar skojevske organizacije. Hapšenja su proširena na Mokrin, Idoš, Bašaid ...

Pošto je reč o prvim junskim hapšenjima, opisaćemo podrobnije samo nekoliko primera.

Petrovgradska policija nije uspela da ostvari iznenadni udar. Imena sa spiska ostala su u najvećem broju nezaokružena. Ali, ni taj prvi nalet nije prošao bez žrtava. Jedna od najtragičnijih bio je Krunoslav Bećarević Krum.

Dugogodišnji sudija Okružnog suda, cenjen među pravnicima, bio je mnogima u Petrovgradu poznat po naprednim stavovima, a uskom krugu najbližih po komunističkim ubeđenjima.

Jedna od njegovih uloga vezana je za hapšenje i proces Milošu Jovanovu i njegovim drugovima, u maju 1940. godine. U toj grupi su, između ostalih, bili Žarko Zrenjanin, Toza Marković, Stevica Jovanović, Koča Kolarov, Bogdan Teodosin, Ruža Šulman, Šandor Frank, Svetislav Ješić, Janoš Sečenji ...

Kao istražni sudija u tom procesu, Krum je mnogo pomogao uhapšenima. Usmeravajući optužene u istrazi samo na podatke koje je policija dostavila, omogućio je da pohapšeni oprobnu iskaze koje su dali pred policijom. Naime, prihvatajući kao istražni sudija uhapšenike koji su dovedeni u istražni za-

<sup>2</sup> MSRV — Az: 13637, 19635; Lj. Tabački, *Kikinda u NOB*.

<sup>3</sup> Milan Trnjančev se slabo držao pred policijom.

<sup>4</sup> Zagorka Končar, Ljubomir Tabački: *Uvek u borbi*, Novi Sad 1970, str. 174 (Dalje: Končar—Tabački „Uvek u borbi“).

tvor posle isledenja u policiji Krum je na njima odmah video tragove zlostavljanja. Prkoseći »pravilima« procedure, odmah je sastavio zapisnike za svakog od njih sa konstatacijom o njihovom maltretiranju u policiji, što će reći i — sa iznuđenim priznanjima (tamo gde ih je bilo). Time su i sve policijske optužbe pale u vodu.

Taj proces, u predvečerje rata, pretvorio se u snažnu optužbu KPJ protiv vladajućeg režima. Britke reči Žarka Zrenjanina i drugova opominjale su na fašističku opasnost i razotkrivale izdaju u politici vladajućih.

Ali... ime Krunoslava Bećarevića bilo je na listi okupatorske policije. Uhapsili su ga 23. juna posle podne, na njegov četrdeseti rođendan.

Drugog jula sproveli su ga vezanog lancima u zatvor u prefekturu, navodno zbog ispada prema stražaru. Nastojali su da ga skrše psihičkim pritiskom i torturom koja ne ostavlja vidljive tragove — nisu mu dali da spava. U prvoj zatvorskoj noći čuo je ženski vrisak. Stražar mu je tada rekao:

»To je tvoja žena ubijena!«

Dana 7. jula pročulo se da je Krum »izvršio samoubistvo«. Insceniranje samoubistva bio je samo pokušaj ubica da prikriju zločin.

Tako je pao komunista Krum, prvi borac KPJ u Banatu u danima narodnooslobodilačkog pokreta.

Šest nedelja kasnije, Krumovo ime naći će se u proglašu Okružnog komiteta KPJ za severni Banat od 22. avgusta 1941. godine. Obraćajući se radnicima, seljacima, omladini i građanima severnog Banata, Okružni komitet, između ostalog, ukazuje na zločine okupatora i domaćih izdajnika i navodi da je »samo u severnom Banatu uhapšeno, od kako je izbio rat između SSSR-a i Nemačke, blizu 400 narodnih boraca. Većina ovih je po hapšenju strahovito mučena u petrovogradskoj i kikindskoj policiji«. Ističući svetle likove palih, Proglas OK navodi i sledeće:

»Početkom jula ubijen je u bečkerečkoj policiji hrabri rođoljub i antifašista K. Bećarević, sudija iz Vel. Bečkereka...«

### *Junski nagoveštaj u Bečeju*

Prva provala nacista u partijske organizacije Banata vezana je za dane pre 22. juna 1941. godine. Bila je to zlosrećna

igra slučaja i niza okolnosti na relaciji Novi Bečeј—Kumane.

Početak datira 9. juna, kada je u Kumanima održan sa- stanak Sreskog komiteta KPJ. Tom prilikom je član Komiteta Šandor Tapai sa Borivojem Glavaškim dobio zadatku da oformi partijske organizacije u Novom Bečeju. Polazeći na zadatku, Šandor Tapai je poneo da razdeli nekoliko primeraka Proglasa CK KPJ simpatizerima Partije i antifašistima.

Jedan proglašenje je u ruke policiji u Novom Bečeju, a zatim i sam Tapai. Proglašenje je folksdjočerskim šefovima u Novom Bečeju bio dovoljan znak da se okome na uhapšenika i da na svaki način otkriju put kojim je Proglašenje do njega stigao. Udarci pesnicama i čizmama, a zatim udarci bikača i štapova. Mučenja... mučenja... bez prestanka. I — Šandor Tapai nije izdržao. Potekla su nova hapšenja: Borivoje Glavaški... Milorad Popov... Veselin Iličić...

Sve je to imalo teških posledica za Sreski komitet Partije. U Kumanu su uhapšeni sekretar SK KPJ Mile Teodosin i sekretar SK SKOJ-a Sredoje Petrović, a sa njima i Kajica Stančić. Policija je trugala i za Borom Mikinim, sekretarom partijske organizacije u Melencima i članom SK, ali je on uspeo da pređe u ilegalnost.

Nemci su dvojicu uhapšenih sekretara podvrgli strahovitim mukama. Očekivali su priznanja i — dalja hapšenja. Dugi su bili mučni časovi bola, stravični nagoveštaji novih patnji. Ali, priznanja nije bilo.

Obućarski radnik Mile Teodosin ostao je dosledan svojoj borbenosti. Sredoje Petrović se suočio sa hapšenjima i zlostavljanjima još u predratnim godinama. Kao mlad poljoprivredni radnik pristupio je naprednom omladinskom pokretu, razvijao se i kalio u njemu, da bi 1939. godine primio odgovornu dužnost sekretara Komiteta SKOJ-a. Hapšenje u junu i muke pod policijskim čizmama bile su novo iskušenje kojem je Sredoje Petrović odoleo.

Bečejsko-kumanačko hapšenje nanelo je težak gubitak Partije i oslobođilačkom pokretu. Ali, bio je to samo nagoveštaj žrtava koje će Banat dati u borbi za slobodu.

#### *Udar na kadrove u Kumanu i Melencima*

Još od prvih partijskih aktivnosti 1919. godine, Kumane — prostrano i brojno selo, nedaleko od Tise — bilo je jedno

od najpoznatijih uporišta KPJ u severnom Banatu. Kad je došla nacistička okupacija, sa još težim uslovima rada, kumanacki komunisti prihvatali su se novih zadataka da bi okupili sve napredne snage u narodnooslobodilački pokret za borbu protiv okupatora.

Hapšenje članova Sreskog komiteta kao da je nagovestio da će baš Kumane, kao i u predratnim godinama, dati veliki doprinos toj borbi. A u njoj — i velike žrtve.

U planovima za prepad na komuniste, njihove simpatizere i istaknute antifašiste po Banatu, Kumane se našlo među najpoznatijim »opasnim« mestima. U ranim časovima 23. juna u selo je banula Poljska straža iz Novog Bečeja, koju je vodio njen komandant Kornelije Lalijer.

Krenuli su da hapse po selu. Ne nasumice, već — po spisku. Spisak je kumanacki izdajnik Laza Mačkić Tuta dostavio Sreskom načelstvu u Novom Bečeju nekoliko dana ranije, ne prezajuci da teroru i smrti izloži svoje susede i suseljane.<sup>5</sup> Spisak je pomogao da se dopune podaci i beleške koje je ranije pripremila folksdojčerska peta kolona.

Međutim, prepad ni u Kumanu nije ostvario nacistička očekivanja da će razbiti uporište pokreta koji se stvarao. Mnogi sa spiska su nedostajali jer ih je partijska organizacija upozorila na opasnost od hapšenja, naročito noću.

Policija je uspela da uhapsi svega trojicu članova KPJ — Slavka Miškova, Lazu Mirčetića i Ljubomira Petrovića. Tako su u prvom naletu najvećim delom stradali stari simpatizeri i predratni aktivisti iz odbora Crvene pomoći.

Tog ponedeljka, 23. juna, u Kumanu je pohapšeno oko 40 meštana. Odvedeni su najpre u Novi Bečej, a zatim vozom u Petrovgrad u zatvor Okružnog suda, koji su Nemci već pripremali da pretvore u logor za komuniste.

Za mnoge od njih starorežimska policija je počela da beleži podatke još dvadesetih godina. Tako je, na primer, poglavar Novobečejskog sreza izvestio 14. septembra 1928. velikog župana u Petrovgradu da je postupio po naređenju pov. br. 309 od 29. avgusta (koje govori o merama povodom zabrane rada komunističkim organizacijama). On navodi da je

<sup>5</sup> Lazu Mačkića Tutu je ubrzo stigla zaslужena kazna za izdaju. Partizani Kumanačko-meleničkog odreda postavili su mu zasedu 30. septembra 1941. Na saslušanju pred sudom u Odredu priznao je izdaju i osuđen je na smrt.

između 7. i 12. septembra izvršen u celom srežu »kako kućni, tako i lični pretres kod svih komunista i politički sumnjivih lica protiv kojih se većim delom vodi već krivični postupak po Zakonu o zaštiti države ...«

Među onima koji su bili na udaru ovih mera u Kumanu stoje i imena: Dina Baračkov, Lazar Blažić, Milica Blažić, Đurica Eremić, Živa Eremić, Boško Ješić, Milivoj Kaluđerski, Aca Marinac, Milčika Markov, Ivan Mirčetić, Timo Ognjanov, Ljubomir Petrović, Dušan Popov, Milutin Solarov.<sup>6</sup> Uz njih još 18 njihovih suseljana, uhapšenih zajedno sa njima toga dana: Sima Baračkov, Šandor Vijoglavin, Milan Vuletin, Svetozar Eremić, Rada Kiselički, Jovan Korovljev, Lazar Mirčetić, Slavko Miškov, Voja Milankov, Žarko Petrović, Radislav Petrović, Slavko Strajnić, Branko Tatić, Boško Tordanski, Milutin Trifunagić, Boško Cvetić, Milutin Čolić i Racko Čolić.

U noći između 22. i 23. juna policija i pripadnici Dojče manšafta upadaju i u Melence. I opet su tu pripremljeni spiskovi na kojima su, dobrim delom, imena komunista i simpatizera KPJ iz predratnih godina.

Bilo je među njima i onih koji su bili aktivni već u godinama posle Prvog svetskog rata, kao i drugova koji su spominjani u policijskim spisima ili izvođeni pred sudove za zaštitu države na brojnim procesima komunistima u godinama monarho-fašističke diktature.

U prvom nacističkom pohodu na Melence bilo je pohapšeno 13 patriota, od kojih će dvanaestorica biti streljani.

Policija, međutim, nije mogla da se domogne mnogih koje je tražila. Zasede su motrile na kuće ljudi koji nisu bili uhvaćeni. Za to vreme, u ilegalnosti, melenački borci su dovršavali pripreme za svoja dejstva — za odred i borbu protiv okupatora.

### *I u Dragutinovu i Beodri — po spisku*

Na folksdojčerskoj listi mesta koja u datom trenutku treba »pročešljati« bili su i Dragutinovo i Beodra (sadašnje Banatsko Miloševo). Postojao je spisak sumnjivih meštana,

<sup>6</sup> Divna Albulj, *Grada za istoriju radničkog pokreta i KPJ u Vojvodini*, dok. 520, str. 430, »Istorijski arhiv Vojvodine«, Novi Sad, 1966.

od levičara, antifašista i uopšte naprednih ljudi, koji je uz pomoć izdajnika upotpunjivan.

Hapšenja su počela 23. juna oko podne i trajala su do u noć. Izvršioci su bili mesna policija i folksdojčeri—mansaftovci iz Bočara. Uhapšene su najpre sprovodili u beodransku opštinu, a odатle kolima — pod stražarskom pratnjom — u Sresko načelstvo u Novom Bečeju. Toga dana bilo je u Dragutinovu i Beodri pohapšeno oko 40 ljudi — zemljoradnika, zanatlija, đaka ..

Dan kasnije, hapšenici su sa grupom uhapšenih Kumančana transportovani vozom u Petrovgrad, a zatim odvedeni u zatvor Okružnog suda.

### *U logoru na Banjici*

Većina tada pohapšenih čamila je u neizvesnosti zatvorskih celija do avgusta. U međuvremenu su bili svedoci prve masovne »odmazde« — ubistva 90 zatvorenika na Bagljašu, poslednjeg julskog dana, kao i novih hapšenja i novih grupa zatvorenika koji su — većinom sa vidnim tragovima zlostavljanja — dovođeni iz raznih banatskih mesta.

U avgustu, iznenada, većina njih je puštena iz zatvora. Vratili su se u Dragutinovo i Beodru i dobrim delom uključili u narodnooslobodilački pokret. Tri godine kasnije, 6. avgusta 1944, mnogi od njih nači će se u blokadi svoga sela. Uslediće tada i nova hapšenja, a za mnoge i deportacija u Mauthauzen. Sedamdeset drugova uhapšenih u junu 1941. i ponovo u avgustu 1944. neće se vratiti iz tog logora smrti.

Iza avgustovskog puštanja, u Petrovgradskom logoru su ostala sedmorica, ali ne za dugo. Šestog septembra izveli su iz celija šestoricu. Dali su im da potpišu neke liste i tu su saznali — šalju ih u Banjički logor. Za njih šestoricu vezanih (Vojica Isakov, Laza Pap, Živa Popov, Rada Stanaćev, Milorad Farkaš i Milan Cucić) i dvojicu hapšenika iz Petrovgrada (Sava Jankaidac i Steva Cvejić) bilo je određeno 12 stražara.

Na Banjici, posle maltretiranja kao »dobrodošlice« — soba 17. I sve ono što je Banjica donosila u dugim danima svakovrsnih tortura i još dužim noćnim časovima punim neizvesnosti.

Desetak dana po dolasku na Banjicu, Dragutinovčani su saznali za smrt Pere Plavkića, njihovog meštanina i druga.

Student tehnike, predratni komunista, bio je poznat po neumornoj aktivnosti na Univerzitetu u Beogradu i u Vojvođanskoj menzi, borbenom stecištu mlađe generacije intelektualaca iz ove ravnice.

Nije ostao nezapažen ni predratnoj policiji. Hapšen je, maltretiran i osuđen. U kazamatima Lepoglave upoznao je drugove-komuniste.

Uhapšen je u Dragutinovu 23. juna i sa ostalima sprovenen u zatvor-logor u Petrovgradu. Krajem avgusta, na zahtev Specijalne policije i krvoloka Vujkovića, prebačen je na Banjicu.

I nije se više vratio. Streljan je 16. septembra 1941.

Njegovi zemljaci ostali su u Banjičkom logoru do 26. oktobra. Tada su, njih šestorica i dvojica Petrovgrađana, vraćeni u Banat, u ćelije zatvora petrovgradske policije, a zatim su pušteni.

Trojica njih naći će se u letu 1944. u transportu za Mauthauzen. Nijedan se nije vratio.

### *U Vršcu — dan ranije*

Većina prvih hapšenja po gradovima i selima Banata — u pokušaju hitlerovaca da onemoguće bilo kakav organizovani oslobođilački pokret — bila su dan posle napada Nemačke na SSSR, odnosno prve noći tog ratnog požara. U Vršcu se, međutim, nije čekalo na naređenja iz Štaba vojnog zapovednika za Srbiju i beogradske centrale Službe bezbednosti. Folksdjočerska vlast je već 22. juna počela da hapsi one koje je smatrala opasnim, sumnjivim ili nepoželjnim. Na listi su se našli komunisti, simpatizeri Partije, ljudi naprednih pogleda i — masoni.

U zatvoru su počela saslušavanja, traganja za vezama koje bi omogućile otkrivanje organizacije i nova hapšenja. Ali, ništa od toga. Prvi talas je ostao samo na tim zanim drugovima i drugaricama, na ubeleženima.

Pomenimo ime Rudolfa Kornaueru, jednog od najstarijih članova KPJ u tom kraju. Čovek kome se još 1927. godine obratio tada mlađi 24-godišnji komunista, a kasnije sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu Žarko Zrenjanin Uča. A deceniju kasnije, on je u Rudolfu Kornaueru našao

istrajnog saradnika u obnavljanju rada partiskske organizacije u Vršcu. Kao član Sreskog komiteta KPJ dočekao je rat, slom, okupaciju i nove zadatke — do hapšenja.

Johan Rithen je takođe iz te plejade radničkih boraca koji su prošli mnoge oluje i nisu se grbili pod udarcima ne-narodnih režima, a nisu pomišljali da to učine pod naletom nacističke tiranije. O tome je jasno govorio i njegov rad kao sekretara jedne partiskske čelije u tim danima.

I Janoš Lendel je kao član Sreskog komiteta Partije bio dobro znan i u redovima radnika i dosjeima policije.

Fridrih Tot, član Mesnog komiteta Partije u Izbištu, Nemač, koji je blagovremeno obavestio komuniste u selu da im preti skoro hapšenje, i sam je dospeo u zatvor.

Svi oni, dosledni sebi i svojim stremljenjima i u časovima najvećih iskušenja, ostali su verni borbi koju su vodili do smrti.

Tražili su i Uču u tom prvom junskom naletu na slobodoljubive. Uostalom njegovo Izbište je tu, nadomak Vršca. Nisu ga našli, ali su uhapsili njegove dve sestre: Andja je os-tala u logoru do februara 1942, a Vera je sa grupom tada uhapšenih puštena posle deset dana.

---

## OSNIVANJE PARTIZANSKIH ODREDA I PRVE BORBENE AKCIJE

Štab partizanskih odreda za Vojvodinu je na sastanku od 24. juna 1941. godine izradio plan formiranja partizanskih odreda prema kojem bi načelno u svakom srežu trebalo osnovati odred. Sreskim komitetima upućeno je i Uputstvo za formiranje i delovanje odreda, kao i plan značajnijih partizanskih i diverzantskih akcija. Imenovani su i okružni štabovi. U Štab partizanskih odreda za severni Banat određeni su Žarko Turinski (za komandanta), Vladimir Kolarov Koča (za komesara) i Voja Bošnjak (za zamenika komandanta). U Štab partizanskih odreda za južni Banat imenovan je za komandanta Dejan Brankov, za komesara Slavko Munćan Sava, a za zamenika komandanta Strahinja Stefanović.

Na povratku iz Beograda, gde je bio na konsultovanju sa Politbiroom CK KPJ u vezi sa nemačko-sovjetskim ratnim sukobom, Žarko Zrenjanin je u Pančevu 22. juna sazvao sastanak Okružnog komiteta Partije za južni Banat i neposredno mu preneo zaključke Politbiroa o pripremama za oružani ustank.<sup>1</sup> Sutradan je to učinio i u Okružnom komitetu Partije za severni Banat u Petrovgradu.

Vojno-politička situacija, kao i brza akcija okupatorske policije protiv komunista i njihovih simpatizera u Banatu, diktirala je da komunisti, naročito kompromitovani, što pre pređu u ilegalnost, odnosno uključe se u partizanske odrede, koji treba što pre da izidu na teren. Tako su u Banatu, u julu i avgustu, osnovani sledeći narodnooslobodilački partizanski odredi: Južnobanatski (11. jula), Melenački (12. jula), Aleksandrovačko-karađorđevački (13. jula), Dragutinovački (sredi-

---

<sup>1</sup> Sa Žarkom Zrenjaninom je u Banat došao i Ratko Mitrović, koga je CK KPJ uputio da pomaže partijskom rukovodstvu Vojvodine u organizaciji i vođenju ustanka.

nom jula), Mokrinski (sredinom jula), Kumanački (21. jula), Petrovgradski (sredinom jula), Kikindski (28. jula), a zatim i Stajićevski (početkom avgusta) i Margitički (12. avgusta).<sup>2</sup> U isto vreme, na teren su izišle i partizanske grupe: batoška, bašaidska, dve elemirske, padajska, iđoška i izbištansko-zagajačka.<sup>3</sup>

Osnivanje partizanskih odreda i grupa bio je rezultat sprovođenja direktive istorijske sednice Politbiroa CK KPJ od 4. jula 1941. godine o neposrednom prelasku na oružanu aktivnost.

Već prvih dana jula, pripadnici diverzantskih grupa su u Pančevu izvršili sabotažu, oštetivši osam lokomotiva, zatim izazvavši sudar dve lokomotive, tako da su sve bile van upotrebe nekoliko dana. Osim toga, pančevački diverzanti su na jednoj vojnoj teretnoj kompoziciji izbušili creva vazdušnih kočnica. Te sabotaže su bile od velikog značaja s obzirom na to da su pančevački železnički čvor, kao i pruga Pančeve—Vršac—Temišvar bili, zakrčeni kompozicijama natovarenim ratnim materijalom za nemačke trupe na Istočnom frontu, kao i nemačkim vojnim jedinicama, koje su iz porobljene Jugoslavije hitale da se priključe onima što već ratuju protiv Sovjetskog Saveza.

Na stvaranju diverzantskih grupa i vojnih desetina u Pančevu direktno su bili angažovani Stevica Jovanović, član PK KPJ za Vojvodinu, Borislav Petrov Braca i Marko Kulić, članovi Okružnog komiteta, a neposredni njihov rukovodilac bio je Slavko Munčan Sava, sekretar Okružnog komiteta, nedavno imenovan za komesara Okružnog partizanskog Štaba.

Do oružanog sukoba i herojske pogibije boraca Južnobanatskog odreda došlo je 12. jula 1941. godine, u prvoj partizanskoj akciji u Vojvodini, pri pokušaju da se razori železnička pruga Pančeve—Vršac kod Vladimirovca. U jezgru budućeg Južnobanatskog odreda (koji se sukobio sa okupatorskim snagama) bilo je svega pet boraca, od kojih su poginuli: Branko Savić, radnik iz Pančeva (član Mesnog komiteta Partije), Mladen Stančul, gimnazijalac, Dragomir Mihajlov, radnik i Dušan Bradić<sup>4</sup>, trgovački putnik (sva trojica članovi

<sup>2</sup> Vojvodina u NOR, str. 87.

<sup>3</sup> Zbornik PKV, str. 12—14.

<sup>4</sup> Dušan Bradić je u subotu bio teško ranjen i posle nekoliko dana podlegao je.

Skoja). Branko Savić je bio starešina, u sukobu je ranjen, borio se dokle god je imao municije, a zatim poslednjim metkom oduzeo sebi život da ne bi živ pao u ruke neprijatelju. Sava Pandurov, student (član Okružnog komiteta Skoja), uhvaćen je, ali je uspeo da iskoči iz zaprežnih kola i pobegne. Međutim, bio je neoprezan pa je ubrzo savladan u bazi u Starčevu, a zatim upućen u Petrovgrad.

Aleksandrovačko-karađorđevački odred (21 borac) je 18/19. jula zapalio drveni most na pruzi kod Banatskog Dvora. Diverzantske grupe iz Kumana, sa mesnim vojnim desetinama, u noći između 21. i 22. jula onesposobile su 11 vršalica. Petrovgradski odred se odmah po osnivanju sukobio sa nemačkim bataljonom u ataru grada. Neprijatelj je izgubio sedam vojnika, a Odred dva. Melenački odred je u isto vreme, u sadejstvu sa desetak udarnih grupa iz sela, napao dve okupatorske policijske postaje. Ubijeno je ili ranjeno deset policijaca i zaplenjeno njihovo oružje.

Mokrinski odred (30 boraca) bio je tih dana najaktivniji. Pošto je raspolagao većom količinom mina, rušio je deonice železničke pruge Kikinda—Segedin, kuda je transportovana nafta za Nemačku. Poslednjeg dana jula minirana je pruga između Sanada i Novog Kneževca i oštećen poslednji vagon kompozicije.

Kikindski odred (30 boraca) je u noći između 28. i 29. jula napao nemačko obezbeđenje na jednom veleposedu i tom prilikom spalio 3000 kg žita, a već naredne noći pokidalo je telefonske žice na pruzi Dragutinovo—Kikinda.

U isto vreme, vojne desetine i diverzantske grupe u drugim mestima izvele su niz samostalnih akcija, kao što su onesposobljavanje kosačica i paljenje vršalica, u vreme žetvenih radova, ometanje neprijateljskog saobraćaja (u željezničkoj stanici Samoš izazvano je iskliznuće teretnih vagona), pa i napada na manje grupe vojnika. Omladinska udarna grupa u Petrovgradu je 27. jula 1941. kod Fabrike šećera napala nemačku patrolu i ubila tri vojnika.

Otpor okupatoru postajao je sve veći, pa je partijsko rukovodstvo radilo na obezbeđenju njegove materijalne baze u smislu sabiranja novčanih sredstava, oružja, municije, životnih namirnica, odeće i obuće, sanitetskog materijala... Stoga je posebna pažnja bila posvećena iskustvima u radu u predratnim godinama putem odbora Narodne pomoći (negde su imali

naziv »Crvena pomoć« ili »Narodnooslobodilački fond«) i proširivanju njihove mreže.

Tokom jula prišlo se i osnivanju ilegalnih narodnooslobodilačkih odbora, začetaka nove narodne vlasti. U njihovom sastavu bili su komunisti i simpatizeri NOP. Navećemo samo prve: Odbor u Petrovgradu, kojeg je osnovao Okružni komitet KPJ za severni Banat, zatim odbori u Kikindi, Crepaji, Uljmi... Odbor u Kikindi izdao je čak i svoj letak, u kojem poziva bivše jugoslovenske oficire i podoficire da stupe »u narodnu vojsku, koja već vodi nacionalno-oslobodilačku borbu širom Jugoslavije«.

Međutim, Kikindski partizanski odred doživljava 4. avgusta tragediju u sukobu sa 350 nemačkih vojnika i policijaca kod Simićevog salaša, kada je poginulo 13 boraca. Među njima bio je i politički komesar Odreda i član Okružnog komiteta KPJ za severni Banat Radovan Trnić. U tom sukobu i neprijatelj je imao četiri poginula i 20 ranjenih vojnika.

Uvidevši da sukobi manjih partizanskih sa brojnijim neprijateljskim jedinicama donose teške gubitke, Štab partizanskih odreda odlučuje se na stvaranje krupnijih formacija. Tako je došlo do spajanja odredâ, od kojih su dejstva nastavili: Kumanačko-melenački, Stajićevsko-petrovogradski i Mokrinsko-kikindski odred, dok su Dragutinovački, Aleksandrovačko-karađorđevački i Dubički odred i dalje ostali kao i prilikom osnivanja. Posle pogibije pripadnika Južnobanatskog odreda, u južnom Banatu je nastala teška situacija u pogledu stvaranja partizanskih odreda. Naime, došlo je do masovnog hapšenja oko 400 komunista i simpatizera pokreta.

Partizanski odredi u novoj formaciji (Kumanačko-melenački imao je dvojnu formaciju: borci su razvrstani u dva voda, a svaki vod imao je dve desetine) nastavili su borbene aktivnosti. Tako je Mokrinsko-kikindski odred palio žito, kidao železničke pruge i napao policijsku stanicu. Odred je čak izvršio i razmenu zarobljenika, što predstavlja prvi takav slučaj u Banatu. Mokrinsko-kikindski odred napadao je policijske straže i u jednom okršaju 9. avgusta veštim manevrom uspeo da se izvuče iz blokade i nanese neprijatelju gubitke u ljudstvu, što je među nemačkim vojnicima i policajcima izazvalo paniku.

Dragutinovački odred napadao je policijske patrole, pa neprijatelj nije smeо da se slobodno kreće po obližnjim ata-

rima, dok je Aleksandrovačko-karađorđevački odred tokom avgusta kidao telefonsko-telegrafske komunikacije i onesposobljavao železničke pruge. Pored obezbeđenja veza sa CK KPJ i pokretom u Bačkoj, kao i skloništa za članove Pokrajinskog komiteta, Stajićevsko-petrovogradski odred je napao stražu nemačkog vojnog slagališta i izvršio diverziju na pruzi Petrovgrad—Martinica. Najzad, Magritički odred, istina malobrojan, vršio je sabotaže od početka avgusta do kraja oktobra, a padejska partizanska grupa napadala je pojedince i policijske patrole, kako bi došla do oružja i municije.

---

## PRVI LOGORI

Na narastanje narodnooslobodilačkog pokreta i učestalost partizanskih akcija, okupator je reagovao masovnim hapšenjima komunista, članova porodica partizanskih boraca i ilegalaca, talaca iz redova uglednih Srba i drugih patriota. U tom cilju u Banat su upućene specijalne jedinice, tzv. poterna odeljenja 65. više komande, koje su se koristile u naročitim prilikama. Broj uhapšenih se iz dana u dan povećavao, pa su sudske zatvori bili tesni. Stoga je okupaciona vlast pribegla osnivanju koncentracionih logora, što je kao oprobana mera pokazalo rezultate u porobljenim zemljama Evrope, kao i u samoj Nemačkoj.

Ilustracije radi navećemo primere koji govore o stavovima naročito prema Srbima, kao potencijalnoj snazi koja je u stanju da pruža otpor okupatoru. Predstojnik policije u Beloj Crkvi u izveštaju od 18. septembra 1941, opisujući delatnost policije i organizacije Nemačkog ljudstva, konstatuje da iz grada ne preti nikakva opasnost, jer je stanovništvo pretežno nemačko. Ali, kako su okolna sela slovenska, predstojnik policije piše: »Bilo je zbog toga u interesu bezbednosti i mira u gradu da susedne srpske opštine i to Kusić, Kruščicu, Vračev Gaj, Kajtasovo, Crvenu Crkvu, Duplijaju i Jasenovo neizostavno hitno čvrsto uzmemo u svoje ruke i tamo svaku aktivnost, ne samo sumnjivih elemenata, energično, a ako je potrebno i najbrutalnijim sredstvima suzbijemo«. Drugi primer: prihvatanja stanica u Bočaru u poverljivom izveštaju Rukovodnoj stanici u Kikindi pod poverljivim brojem 1 od 7. avgusta 1941. navodi da među Nemcima u selu vlada nespokojsvo i da traže da se svi sumnjivi streljaju da bi među Srbima zavladao strah.<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> MSRV, fond AK, br. 7992, str. 34—36.

## *Logor »Svilara« u Pančevu*

Improvizovani logor u Pančevu osnovan je već 22. juna 1941. godine. Za logor su korišćene zgrade Fabrike svile, pa je nazvan logor »Svilara«.

Osnivač logora bio je Mihajlo Rajzer,<sup>2</sup> poverenik Gestapo-a, bivši učitelj iz Kraljevićeva, a njegov zamenik Petrović — Peters Hans, ranije trgovac iz Pančeva. U najuži krug njihovih saradnika spadali su vođa Nemačke narodnosne grupe u Pančevu Bela Huterer, šef policije Oskar Kreveć, komandir logorske straže Frans Keler Žoli i drugi istaknutiji domaći Nemci.

U jednom delu logorske zgrade bili su smešteni i pripadnici »nemačkog ljudstva«. Oni su se smenjivali svakih 20 dana, koliko im je trajala obuka, a vršili su ujedno i logorsku stražu. Logor »Svilara« imao je dve velike zgrade zvane »kokonjerije«, koje su nekada služile za razvijanje čaura svilenih buba, a u kojima su sada zatvarani svi »lakši« zatvorenici. Zgrade su bile bez tavanice, sa krovom pokrivenim ter-papirom, jednostrukim dotrajalim prozorima i trulim podovima, tako da su bile slaba zaštita od hladnoće. Mali prozori nisu propuštali dovoljno svetla, te su prostorije uvek bile u polutami. U ovim zgradama su zatvarani tzv. »nacionalistički elementi«. Hapšenici, koje su Nemci nazivali »težim političkim krvicima«, zatvarani su u štali i magacinu bivše fabrike. Oni su živeli u naročito teškim higijenskim uslovima. Žene osumnjičene za teže političke prestupe zatvarane su u šupi za seno. Kada su hapšenici dovođeni u logor bili su izloženi zlostavljanjima od strane stražara, a potom su odvođeni u posebnu zgradu. Tu je bilo smešteno mučilište, — prostorija u kojoj je vršeno »isledivanje«, odnosno saslušavanje žrtve. Isledivanja su redovno bila propraćena tučom logoraša bikačom, pendrecima, batinama, a trajala su po nekoliko sati, dok se žrtva ne bi onesvestila. Saslušavanja su vršili Petrović-Peters Hans, zamenik komandanta logora, koji je bio naročito nemilosrdan i isticao se zverstvima, kao i Mihajlo Rajzer, komandant logora. Batinanja onih koje su islednici smatrali za »opasne« ili za koje su mislili da im mogu pružiti važne podatke o NOP-u bila su naročito zverska. Zatvorenik je tučen po golom telu

<sup>2</sup> Mihajlo Rajzer će kasnije postati komandant logora »Svilara«.

od kukova do tabana, a često i po rukama. Naročito zadovoljstvo činilo je islednicima da skaču po stomaku žrtve, što je dovodilo do povraćanja i momentalnog nastupa stolice kod tučenog. U više slučajeva žrtvama su čupani nokti i spaljivana kosa. Na ovaj način su tučeni i zlostavljeni i muškarci i žene bez obzira na godine starosti. Teške telesne povrede bile su normalna posledica ovakvih saslušavanja, a bilo je i slučajeva da su žrtve umirale pod batinama. Tako su, na primer, ovakvom zverskom batinanju podlegli Marko Kulić, obućarski radnik iz Pančeva, član Okružnog komiteta KPJ za južni Banat, Bogdan Petrović, partijski rukovodilac kovinskog kraja, kao i Đura Filipov, student medicine iz Pločice.

Režim u logoru »Svilara« nije se razlikovao od režima ostalih fašističkih koncentracionih logora. Svuda je vladala tortura i maltretiranje logoraša, pa i ovde. Život je u logoru počinjao u ranim jutarnjim časovima. Umivanje, obavljanje nužde, spremanje i čišćenje sobe, kao i doručak, vršilo se na brzinu i često pod udarcima bikače za pojedince ili kolektivne kazne. Posle toga logoraši su odlazili na rad u logorske radionice ili baštę, a ponekad i u fabrike.

U donošenju važnijih odluka o судбини logora i zatvorenika učestvovali su neposredno predstavnici Gestapoa, Krajskomandanture, a posredno i vođstvo nemačke narodnosne grupe, kao i predstavnici Nadleštva podbana za Banat, tj. Odseka javne bezbednosti za Banat.

Karakteristično je kazivanje o životu u logoru jednog od preživelih logoraša pančevačke »Svilare«:

»Uhapšen sam početkom jula 1941. godine i sproveden u logor »Svilara«, gde sam ostao do 15. septembra. Nikada nisam bio saslušavan, tako da u stvari ne znam zašto sam uhapšen, a znam da je to bilo po nalogu Oskara Kreveča, tadašnjeg šefa policije u Pančevu... Kada sam stigao u logor, samo su mi uzete generalije i odmah sam odveden uz stepenište veće kokonerije. Tu sam stajao uzdignutih ruku oko dva sata, a zatim sam iznemogao odveden na tavan manje kokonerije... Sutradan, odveden sam u zgradicu pored ove manje kokonerije, gde sam bio batinan. Nisam ni saslušavan da bi se mislilo da je tuča upotrebljavana radi iznudživanja. Prilikom tuče jedino mi je Keler Franc Žoli spominjao da sam komunista. Ovaj Keler Franc bio je u stvari disciplinski starešina u logoru, pa je u tom svojstvu i organizovao sistem

zlostavljanja u »Svilari«. Ujutro je oko pet časova, a često i pre, davao znak za ustajanje pištaljkom na koji su uhapšenici morali da lete u dvorište. Kada mu se činilo da nismo dovoljno brzo sišli u dvorište, to je ponavljao. Iza toga dolazilo je obavezno trčanje po dvorištu, a zatim leganje na dati znak, povremeno valjanje pored barake... Izvodila se i vežba okretanjem nogu u vazduhu tzv. bicikl i tome slično. Nekoliko puta morao sam sa manjom grupom logoraša ići da čupam sirak na zemljištu kraj »Svilare« i to je moralio da se radi velikom brzinom, tako da smo sve ruke iskrvarili. Vrlo je neprijatno bilo izvođenje u Klozet. Obično bi izveli oko 20 logoraša i oni su imali u roku od 10 minuta da obave potrebu. Tako da je na pojedinca otpadalo manje od jednog minuta, a to je za starije bilo vrlo teško... Mi gore u sobi nismo imali mira. S vremenom na vreme dolazio bi komandir straže Keler, pa bi pokretanjem prstiju na leđima davao znak za brzo ustajanje i leganje. Po noći su neki mlađi stražari hodali po tavanu i tako nas iz sna budili, a ponekad bi i nekog nogom udarili... U manjoj kokoneriji nalazile su se dve gomile čaurice pa su nam stražari, odnosno Keler, naredili da ih prebrojimo. Inače, stražari su znali dovoditi i nemačke oficire i civile iz Pančeva i uveseljavati ih našim vežbama.<sup>8</sup>

Većina zatvorenika iz ovog logora puštena je na slobodu, dok ih je manji deo, oko 100, premešten u drugu zgradu u tzv. »Malu kasarnu«, gde je režim bio snošljiviji nego u »Svilari«. Ovde zatvorenici nisu bili zlostavljeni, a i ishrana je bila nešto bolja. Logorom je rukovodio lično novi šef policije Šlime, koji je saslušavao političke zatvorenike. Iz »Male kasarne«, koja je služila kao privremeni logor do druge polovine novembra 1941, puštena je i poslednja grupa logoraša na slobodu, dok je ostatak od oko 30 komunista prebačen u koncentracioni logor na Banjici. Ta grupa banatskih komunista strelnjana je 9. maja 1942.

U pančevačkoj »Svilari« su među logorašima bili poznati i iskusni revolucionari, kao što su član Okružnog komiteta KPJ za južni Banat Marko Kulić, član PK KPJ za Vojvodinu Sonja Marinković, član PK SKOJ-a Lidija Aldan, član Sreskog komiteta Partije u Vršcu Lukrecija Ankucić, zatim Bogdan Petrović, Jelena Varjaški, Vlada Acketa, Dušan Buzadžija, An-

<sup>8</sup> Arhiv Vojvodine, AK dok. br. 7292, izjava Mirka Razumenića.

da i Iva Kurjački, Elza Zadravec, Emil Rožarovski, Živojin Ješić, Jovan Rajh i drugi.

Tako je polovinom novembra 1941. godine likvidiran pančevački logor »Svilara«, mada su u »Maloj kasarni« i tokom naredne godine povremeno zatvarani pohapšeni patrioti.

### *Kikindska »Kurija«*

Velika Kikinda i više sela njenog sreza bila su još u do-ratnim godinama poznati kao snažna uporišta radničkog pokreta, odnosno napredne socijalističke misli, koja se nije mirila ni sa monarhističkom diktaturom niti sa kapitalističkom eksploatacijom.

To se pokazalo već u burnim prvim godinama Kraljevine SHS, a još izrazitije u godinama koje su neposredno prethodile nacističkoj okupaciji. Kikinda i njena okolina upoznali su u isto vreme i odgovor vladajućih — kroz hapšenja istaknutih aktivista i članova KPJ, progone sindikalnih organizatora, otpuštanja buntovnih sa posla ...

Imali su Kikindani još jedan simbol takve vladavine, nasleđen iz vremena crno-žute monarhije bečkih i peštanskih feudalaca. Bila je to sudska zgrada u centru grada, iza čijeg je velikog dvorišta bio zatvor sa više celija.

Zvali su ga »Kurija« ili »Dištrikt«.

U staroj Jugoslaviji upoznali su ga i mnogi buntovnici protiv monarhije i njenog režima.

Od juna 1941. godine »Kurija« je dobila novu ulogu, stravičnu i zločinačku. Postala je logor političkih zatvorenika.

Sistem isledivanja i zlostavljanja uhapšenika nije se razlikovao od onoga kojim su se služili policijski organi u drugim mestima Banata. Ovde, u severnijim krajevima Banata, fašistička policija pokazala je naročitu aktivnost pošto su na terenu dejstvovala dva partizanska odreda: Kikindski i Mokrinski. Policija počinje masovna hapšenja i proganjanja komunista, partizana i simpatizera NOP već 22. juna 1941, a naročito od 4. avgusta te godine, kada je kod Simićevog salaša, nedaleko od Kikinde, došlo do oružane borbe između nemacke vojne sile i Kikindskog partizanskog odreda. Toga dana u Kikindi i okolini uhapšeno je više stotina lica, koja su već istog popodneva teško zlostavljana. Oko 13 časova iz policijskog

zatvora dovedena je grupa od oko 50 zatvorenika u dvoranu Sokolane, gde im je naređeno da se skinu do pojasa i da svojim košuljama, kaputima i kapama brišu pod dvorane, a zatim su policajci, vojnici i civili navalili na njih kundacima, bajonetima, bikačima i motkama i počeli ih nemilosrdno udarati i gaziti. Policajci su hvatali onesvešćene za noge i vukli u dvorište i tamo ih slagali na gomilu da bi ih kad povrate svest vraćali u dvoranu i nastavljeni zlostavljanje. Za vreme tučnjave kroz dvoranu su proneli leševe vojnika koji su tog jutra poginuli u borbi sa partizanima, što je faštiste podstaklo na još veće divljanje prema uhapšenima. Ova masovna tuča u grupama od po 50 uhapšenika trajala je skoro celo popodne. Zatvorenici su pri povratku od Sokolane do policijskog zatvora prolazili kroz špalir pripadnika »Nemačkog ljudstva«, koji su već pretučene žrtve udarali štapovima, bacali na njih cigle, psovali ih i vikali: »Ubijte ih!«. Žrtve koje nisu mogle da hodaju drugovi su nosili u zatvor. Teško pretučenog Mišu Mihajlova drugovi su doneli do ulaska u zatvor, gde ga je sačekao šef policije u Kikindi Nikols Štefan i ubio ga pucavši mu u usta.

Prema dokumentaciji kroz zatvore »za političke krivce« u Kikindi samo u julu, avgustu i septembru 1941. godine prošlo je 4.234 rodoljuba.<sup>4</sup>

#### »Komunisten lager« u Petrovgradu

Dok se po komandanturama razmatralo gde da se podigne i kakav izgled da ima pravi koncentracioni logor u Petrovgradu, odlučeno je da se pohapšeni rodoljubi drže u delu zatvora Okružnog suda. Svako uhapšeno lice ili grupa, koje je sprovedeno u Petrovgrad, bilo je stavljeno najpre u zatvor Predstojništva gradske policije, koji se nalazio u dvorištu zgrade bivše Županije i funkcionisao od prvih dana okupacije. Nad ovim zatvorenicima vršeno je isledivanje uz primenu najbrutalnijih sredstava za mučenje, kako bi se po svaku cenu iznudilo bilo kakvo priznanje.

Za uhapšene koji su sproveđeni u zgradu Okružnog suda bila je određena posebna nadležnost, izvan one sudske, jer im

<sup>4</sup> Veg, *Zbornik MS*, br. 35, str. 100; IA Kikinda, *Fond Magistrata*, dosje 453/41.

nikad i nije bilo suđeno barem u bilo kom vidu kakvog-takvog pravnog postupka. Tako je, uostalom, bilo i sa svima uhapšenim patriotima i borcima narodnooslobodilačkog pokreta u Banatu. Ta posebna nadležnost bila je u rukama policije i nacističkog Odseka službe bezbednosti, okupatorske Krajskomandanture i folksdjojčerskog vođstva.

Posle odluke o pretvaranju dela zatvora Okružnog suda u logor, pripreme za utamničenje nove vrste hapšenika i posebni režim nad njima brzo su završene. Dolazak nekih oficira i nekolicine »manšaftovaca«, njihovo razgledanje zatvara i rasporeda u njemu, nagovestili su i sudskim stražarima (od kojih su neki tu bili godinama) da su na pomolu neke promene.

Ubrzo su saznali o čemu se radi: upravnik zatvora Okružnog suda sazvao je sve stražare i saopštio da sudski zatvor ostaje samo u prizemlju zgrade, dok se celije na prvom i drugom spratu izdvajaju za drugi zatvor. Istovremeno im je saopštio da, prema naredbi predsednika Apelacionog suda, stražari sudskog zatvora ne smeju da održavaju nikakvu vezu sa zatvorenicima iz celije na spratovima.

Taj petrovgradski zatvor na spratovima zgrade Okružnog suda dobio je i zvanični naziv »Komunisten lager« — logor za komuniste. Nacisti su dobro znali gde je glavna opasnost za njihov poredak, a već u prvim danima ustanka u Banatu insistiranjem na komunističkim »motivima« pokušavali su da pred narodima Banata negiraju narodnooslobodilački karakter pokreta otpora.

Prvi zatvorenici u novom logoru bili su članovi KPJ i SKOJ-a i simpatizeri, pohapšeni u Petrovgradu u prvom policijskom naletu 22. juna 1941. godine, već ranije ubeleženi u petokolonaške spiskove kao »crveni«.

Njima su ubrzo priključeni i prvi uhapšenici iz Kumana i Melenaca, a zatim i sumnjivi sa spiskova koji su pripremljeni i po drugim selima u okolini Petrovgrada. Broj uhapšenih rastao je iz dana u dan. Bilo je među njima radnika i seljaka, studenata i zanatlija... Bilo je i onih mlađih, koji su našli svoje mesto u borbenim redovima u godinama reorganizacije revolucionarnog rada po Titovom dolasku 1937. godine. Bili su to sledbenici neumornog delovanja Žarka Zrenjanina, Tože Markovića i drugih prekaljenih revolucionara ovog kraja.

Većina njih je aktivno učestvovala u organizovanju i razvijanju narodnooslobodilačkog pokreta i pripremanju borbe

protiv okupatora u prvim mesecima po slomu stare Jugoslavije. Policijski nalet im je onemogućio tu aktivnost i bacio ih iza rešetaka zatvora — logora.

Tu, u divljanju stražara i surovoj izvesnosti smrti, našli su se već tokom jula i prvi borci u neposrednim akcijama ustanaka ili u njihovom pripremanju.

Broj uhapšenih je rastao: pedeset... stotinu... dve stotine... U ulici kraj suda, tamo gde je prvi ulaz u zatvor, sve je duži bio red u kojem su stajale majke, sestre ili drugi članovi porodica, koji su svojima donosili nešto hrane i preobuku i pokušavali da saznaju bilo šta o njima i njihovoj sudbini. Morali su da izdrže i mnoga maltretiranja, čekajući u nedoumici hoće li paket sa hranom doći u prave ruke. I da odlaže, bez viđenja i vesti o svojima.

Neizvesnost o sudbini zatvorenih širila se Banatom. Pritiskivala je teskoborni porodice uhapšenih, mnogobrojne njihove drugove u tek započetoj borbi i drugi banatski živalj.

Zatvorenici su bili izloženi mnogim nedaćama. Pod vrelinom julskog sunca ni debeli zatvorski zidovi nisu dovoljno štitili od zapare. Prema sužnjima u ćelijama na prvom i drugom spratu »Komunisten lagera« primenjivan je poseban režim torture. Sobe su bile prepune, umesto 10—12, u njima je bilo po 30, pa i 50 utamničenih, iako je bilo još prostora u logoru.

Tako je bilo u ćelijama broj 29 i 38, u onima sa brojevima 47 i 48, jer su one bile vanredno obezbeđene i dobro čuvane — u njima su se nalazili »politički krivci« određeni za streljanje. Ljudi su bili na granici izdržljivosti, gušili su se zbog nedovoljno svežeg vazduha. A baš se to i htelo — da ih muče, da im i ovaj život iza rešetaka učine što nepodnošljivijim.

Neke sobe bile su tako reći stalno zaključane. Nešto promene donosila je podela hrane, jer su se tada vrata otvarala. U tim trenucima iz soba bi udarao kiseli zadah znoja.

Žene-komunisti i one koje su zatvarane kao taoci, bile su smeštene u »kapeli« Okružnog suda. Prostorija je bila dovoljno prostrana i u njoj je do zime 1941/42. bilo zatvoreno oko 60 žena-aktivistkinja, neke od njih sa maloletnom decom, zatim nekoliko devojčica — Jevrejki, žene i članovi porodica starih komunista i organizatora narodnooslobodilačkog pokreta.

## Sudske zatvori

Pored logora u Petrogradu, Pančevu i Kikindi, okupator je zatvarao antifašističke borce i u sudske zatvorime u Beloj Crkvi (zatvor Okružnog suda) i u Novom Kneževcu (zatvor Sreskog suda).

Novi Kneževac i naselja njegovog sreza našli su se u danima okupacije u posebnoj situaciji. Utisnut između granice prema Rumuniji i reke Tise, koja je postala granica prema Mađarskoj, na ovaj krajnji sever jugoslovenskog Banata računali su budimpeštanski hortijevci. Folksdojčera je u ovom kraju bilo relativno malo, a sa druge strane Tise stizale su poruke o skorom »političkom rešenju« koje će i ovaj kraj podvesti pod vlast hortijevaca.

Bez obzira na to, folksdojčerska uprava u Banatu nastala je od prvih dana aprilskog sloma Kraljevine Jugoslavije da učvrsti svoju vlast i u novokneževačkom srezu, a da u isto vreme i ne naljuti mnogo svoje saveznike ni sa zapadnih ni sa istočnih granica jugoslovenskog dela Banata.

Namesto sreskog načelnika došao je folksdojčer dr Deneš Grefner, a šef policije postao je bivši jugoslovenski oficir Hajnrich Rajnhart, folksdojčer iz Jaše Tomića. Formirana je policija, nađeni saradnici i doušnici. Preuzet je i zatvor u dvorištu Sreskog suda, koji će ubrzo postati mučilište rodoljuba iz Novog Kneževca, Banatskog Aranđelovca, Srpskog Krstura, Podlokana i drugih mesta.

Teror nacističke vladavine je počeo već u aprilu, u prvim danima okupacije, pretnjama i maltretiranjima da bi se zastrašili porobljeni.

S druge strane u Novom Kneževcu počinje da radi organizovana grupa Jelene Bajić i Nenada Valčeva. U Banatskom Aranđelovu proširivala se omladinska organizacija, stvarala se prva veza sa ilegalcima i obezbeđivala pomoć partizanima. U Krsturu i Podlokaju aktivisti su se povezivali sa Kikindskim partizanskim odredom.

Grefner i Rajnhart u Novom Kneževcu stupili su u akciju. Pojedinačna hapšenja nepouzdanih i okupatoru sumnjivih ljudi nisu bila dovoljna, već su tragali za grupama NOP. Došli su do nekih podataka o radu grupe u Novom Kneževcu. Počela su hapšenja, počela je da se uvećava lista zatvorenika. U toj grupi bilo ih je 15.

Brave na vratima zatvora u dvorištu Sreskog suda zatvorele su se za prvim žrtvama terora. Šamari i pesnice... korbači i kundaci... Dugi časovi ispitivanja pod mukama.

Četvoro su odvedeni posle izvesnog vremena u petrogradski »Komunisten lager«. Marko i Stojko Popov bili su tamo do maja 1942. Dvoje se nisu vratili: Nenad Valčev je streljan i obešen 9. januara 1942. u Petrovgradu, a Jelena Bajić Lela ubijena je 14. marta 1942. kod Pančeva.

Ostali pohapšeni Kneževčani zadržani su u zatvoru u svojme gradu šest nedelja. Tada su pušteni. Svi, izuzev Rajka Lovadinova, maturanta. Za njega je bila određena smrt.

Sticaj zlosrećnih okolnosti doveo je u oktobru 1941. do policijskog udara, pod kojim su pale organizacije NOP u Banatskom Aranđelovcu, Krsturu i Podlokanju.

Jedan podatak, do koga je došla policija, vodio je iz Kikindskog gimnazije u Banatsko Aranđelovo, ukazujući na tamоšnju organizaciju pokreta. Izvešten o tome, Hajnrih Rajnhart je sa agentima 18. oktobra počeo hapšenje u selu.

U prvom talasu, u razdoblju od četiri dana, u Banatskom Aranđelovu uhapšeno je 16 ljudi. Posle prvih saslušanja u samom mestu, uz zlostavljanja, pohapšeni su prebačeni u kneževački zatvor.

Nekoliko dana kasnije uhvaćen je ilegalac Drago Torbica. Usledio je drugi talas hapšenja u Banatskom Aaranđelovu. Među 40 pohapšenih bilo je simpatizera NOP i aktivista, koji su tokom prvih meseci borbe snabdevali partizane, dobavljali oružje i dopremali hranu, održavali veze sa ilegalcima.

U isto vreme kada je otkrivena organizacija NOP u Banatskom Aranđelovu, policija je došla do još jednog podatka koji joj je omogućio udare u Podlokanju i Krsturu. U Podlokanju su 18. oktobra uhapšena 22 učesnika pokreta, među njima i nekoliko mladića-nadničara iz Banatskog Aranđelova. Četrnaestorica tada uhapšenih više se nisu vratili kućama.

Sest dana kasnije, Hajnrih Rajnhart je upao u Krstur. U večernjim časovima 24. oktobra počela su i tu hapšenja. I prva saslušanja u opštini, pod udarcima čizama i kundaka.

Radovan Maluckov i Sava Popov odneli su jedan puškomitrailjer iz Krstura do salaša braće Mirkov. Odatle je prenet u Podlokanj, gde ga je primio Milutin Ševa, koji ga je dao partizanima. Dva i po meseca kasnije učesnici ove akcije načiće se na spiskovima hapšenika određenih za smrt.

Hapšenja u Krsturu, započeta 24. oktobra, nastavila su se do kraja meseca. Uhapšeno je oko 20 drugova i drugarica. Posle prvih ispitivanja u opštini, prebacivani su u kneževački zatvor. Tako je više od stotinu pohapšenih bilo u tim oktobarsko-novembarskim danima u celijama zatvora u dvorištu Sreskog suda u Novom Kneževcu. Oko 20 zatvorenika prebačeno je u petrovgradski »Komunisten lager«. U maju 1942. samo dvojica su se vratili u svoje selo, a ostali su pali u odmazdama.

---

## UVOĐENJE PRAKSE MASOVNIH STRELJANJA

Praksa masovnog streljanja zavedena je u znak odmazde posle prvih većih uspeha partizanskih odreda. Nemački okupator, u saradnji sa folksdjočerima i specijalnim poternim odeljenjima 65. više komande za naročitu upotrebu dovedenim iz Srbije, brzo je reagovao. Žrtve tih odmazdi bili su uhapšeni komunisti i drugi pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta, a naročito zarobljeni partizani.

Neposredni povod za prvo streljanje grupe komunista bila je velika akcija paljenja žita u petrovgradskom i susednim atarima, koja je počela 21. jula.

Dva dana kasnije u vinogradu Zorana Nićetina u petrovgradskom ataru, odred vojnika i policijskih agenata, pod zaštitom noći, privukao se vinogradarskoj kućici i blokirao je. U kućici se nalazio Vladimir Kolarov Koča, član Okružnog komiteta Partije i komesar Okružnog štaba i Ruža Šulman, član Okružnog komiteta Partije i rukovodilac Narodne pomoći. Iznenadenje je bilo potpuno.

Ogorčeni zbog paljenja žita, Nemci su u jačini jednog bataljona 26. jula krenuli u pretres atara. Pretražili su i salaš Dušana Bošnjaka, gde su, inače, zatekli pepeo prethodnog dana spaljenih kamara žita, što su učinili borci Petrovgradskog partizanskog odreda. Tu, na samom zgarištu, Nemci su streljali pet komunista: Vladimira Kolarova Koču, Ružu Šulman, zatim španskog borca i člana Sreskog partizanskog štaba u Kikindi Tiberija Aldana, člana istog Štaba i ranije člana Pokrajinskog vojnog komiteta Stojana Arsenova i člana KPJ Šandora Franka.

Toga dana, 26. jula, prolaznici pored petrovgradske Prefekture mogli su zapaziti vidne tragove mučenja zatvorenika koje su Nemci pod jakom stražom sprovodili do automobila. Koču Kolarova su policajci uneli u automobil. Po licu su mu bile jasno vidljive tamnoplavе modrice. Njega su bikačama

šest sati neprekidno tukli naizmenično sedam vojnika i isto toliko policajaca.

Automobil se zaustavio kod Bošnjakovog salaša. Tu je već čekala grupa naoružanih vojnika sa šlemovima na glavama i tek iskopana raka. Tu je bio i Štefan Korinek, šef krivične policije, zadovoljan i nasmejan, jer hapšenje Koče bilo je njegovo delo.

Jedna komanda, plotun i pet života prestalo je da bitiše. Prisutni fašisti uživali su gledajući poslednje trzaje žrtava. Fotografski aparati su ovekovečili zlodelo. Streljanje je već bilo obavljenog, a publika je još pristizala kolima, biciklima ili pešice. To su bili prijatelji fašističkih funkcionera, koji su obavešteni o streljanju.

Iz strogo poverljivog akta, koji je Ernest Pelikan, načelnik Odseka javne bezbednosti Nadleštva podbana za Banat, uputio šefu Gestapoa, Hariju Celeru, vidi se da su 26. jula 1941. godine streljani sledeći: Kolarov (Vlajko) Vladimir — Koča, student iz Petrovgrada, Šulman Ruža, domaćica iz Petrovgrada, Aldan Tiberije iz Velike Kikinde, Arsenov Stojan iz Velike Kikinde i Frank Šandor Samuel.

U tom aktu Pelikan kaže da su gornje ličnosti streljane po naredenju vojnih vlasti, pa moli Celera da za »gornje« izdejstvuje presudu, da bi se brisali iz Matice živih. Dakle, presuda se može doneti i posle streljanja!

Ovo streljanje, inače, Nemci nisu objavili putem plakata.

Tri dana kasnije u Pančevu je streljan Marko Kulić,<sup>1</sup> član Okružnog komiteta KPJ za južni Banat.

*Bagljaš, 31. jula 1941.*

Okupatori su bili do besa iznenađeni aktivnošću partizana i diverzanata. U petrovgradskom Odseku nacističke službe bezbednosti, u Krajskomandanturi i policiji, među folksdojčerskim rukovodiocima, kao i među izdajnicima, agentima i drugim okupatorskim saradnicima, zavladala je uzbuna. Bilo je očigledno da prva hapšenja (preduzeta da preduprede svaku akciju protiv režima okupacije) nisu dovela do željenog cilja: umesto pokornosti, plamen borbe širio se na sve strane.

<sup>1</sup> Marko Kulić je proglašen za narodnog heroja.

U jednom izveštaju šefa policije bezbednosti i SD Trećeg Rajha, datiranom u Berlinu 29. jula 1941. godine, u pregledu dogadaja u Jugoslaviji, glavno mesto zauzimaju diverzantske akcije u Beogradu i napad na policijsku kasarnu u Melencima, pa se dalje navodi:

»29. VII 1941. u 5 časova izjutra biće steljano u Beogradu 100 Jevreja i 22 komunista. Istoga dana u Petrovgradu biće streljano 200 komunista — Banačana — uhvaćenih ranije. Stanovništvo će biti preko štampe i radija obavešteno o izvršenju i pozvano da aktivno sarađuje na suzbijanju komunističkog pokreta kako bi se na taj način sprečilo dalje prolivanje krvi.«<sup>2</sup>

Tako je na dugoj listi pripreman novi nacistički zločin. Izvršene su ipak dve izmene u odnosu na izveštaj šefa Policije bezbednosti i SD, na osnovu saopštenja šefa Izvršne grupe u Beogradu. Datum zločina pomeren je na 31. jul, a broj strelnih toga dana u Petrovgradu smanjen je na 90. Teško je dokučiti koji su razlozi doveli do smanjenja broja, ali u svakom slučaju to nije bila želja da se poštede životi, jer će taj zločin biti jedan od najmasovnijih. Za njim su ubrzo usledili i drugi.

Sve do smrti zatvorenici iz »Komunisten lagera« morali su da izdrže mučenja i torturu po čelijama i hodnicima zatvora. Poraženi u svom osećanju nadmoći i vlasti kojima svi treba ropski da služe, posle niza partizanskih akcija, a naročito napada na policijsku stanicu u Melencima, esesovci, vermahtovci, policajci, manšaftovci divljali su nad pohapšenima. U dve-tri noći pred 31. jul upadali su u raznovrsnim uniformama u zatvor, uz odobrenje uprave logora. Neki od njih su ih i sami predvodili: na primer, šef Odseka službe bezbednosti Hari Celer, koji je već tih meseci nastojao da se u gradu prikaže kao »strah i trepet«. Bili su tu još neki oficiri, podoficiri, vojnici; neki sa korbačima u rukama, drugi spremni da se bace na žrtve udarcima pesnica i nogu.

Upadali su u čelije i besomučno tukli zatvorenike. Izvodili su ih u hodnik i tu nastavljali batinanje. Kapala je krv iz usta, ušiju i razbijenih glava, prskajući zidove i pod, kundaci su lomili rebra.

Tako je bilo dve-tri noći. Onda je nekim zatvorenicima naređeno da okreće zidove hodnika poprskane krvlju i uklone

<sup>2</sup> Zbornik VII JA, tom I, dok. br. 117.

mrlje sa podova. O ranama zlostavljanih i njihovom vidanju nije bilo ni reči. Tim ljudima je bila namenjena smrt.

I ona je došla u poslednjem julskom danu 1941.

### *U pet grupa 90 ljudi*

Tog jutra, 31. jula, svi zatvorenici su izvedeni iz ćelija i postrojeni u zatvorskому dvorištu u dugačkim i razmagnutim redovima. Jedan od njih, Svetislav Ješić (petrovgradski skojevac, koji je već bio hapšen 1940. godine) zapazio je na izlasku iz hodnika tablu na kojoj je kredom bila zapisana brojka 205. Toliko je, dakle, bilo utamničenih tog dana u »Komunisten lageru«. Koji čas kasnije, ta brojka će biti gotovo prepolovljena.

Po izlasku u dvorište, zatvorenicima je odmah bilo jasno da se nešto spremi. Po uglovima dvorišta bili su postavljeni puškomitrailjezi, a kraj njih naoružani vojnici spremni za otvaranje vatre. Uz logorske stražare, bilo je i drugih vojnika pod oružjem, nekoliko oficira i policijskih agenata.

Uz zatvorenike iz logora, bila je tu i jedna grupa radnika sa neke vršalice, koje su vojnici uhvatili negde u polju pa ih odmah proglašili partizanima i doveli ovamo. Na njih su se u međuvremenu bili naročito ostrvili, tukući ih nemilosrdno.

Nastala su proveravanja i prebrojavanja, a zatim su trenuci neizvesnog iščekivanja presečeni. Jedan policajac je prišao komandantu logora, noseći poveći konopac, pa mu nešto raportirao.

Tada je počela prozivka. Jedan po jedan, prozivani su izlazili iz postrojenih redova da bi ih policajci ščepali i vezivali. Najpre po dvojicu, a zatim po 18 u grupi, onim velikim konopcem. Prozvana je još jedna grupa od 18 ljudi. Tada se začulo bruhanje motora. To su bili kamioni u koje su ubaćene grupe vezanih ljudi.

Za one koji su ostali u stroju u zatvorskому dvorištu huktanje kamionskih motora gubilo se polako u daljini. Ali prozivka je nastavljena, stravično proređujući redove postrojenih.

Pozvana je i treća grupa od 18 zatvorenika... i četvrta... i peta. Ukupno 90 ljudi, 90 života. Vezivali su ih i odvodili...

## *Kumančani*

Kamioni pod stražom kretali su se ka Bagljašu, polju na izlasku iz grada, gde su nacisti već u aprilu počinili nekoliko zločina, ubijajući grupe ljudi ili pojedince, pod izmišljenim optužbama ili bez optužbi — iz osvete.

Sada su se spremali na dotad najmasovniji zločin u Banatu.

Odvedeni su i članovi Sreskog komiteta KPJ iz Kumana i njihovi saradnici, uhapšeni u junskoj provali: sekretar Mili-voj Teodosin, skojevski rukovodilac Šredoje Petrović i Kajica Stančić i sa njima još 32 Kumančana, koji su bili pohapšeni u prvom naletu nacista na selo: Dina Baraćkov, Sima Baraćkov, Lazar Blažić, Milica Blažić, Šandor Vijoglavin, Milan Vuletin, Đurica Eremić, Živa Eremić, Svetozar Eremić, Boško Ježić, Milivoj Kaluđerski, Rada Kiselički, Jovan Korovljev, Aca Marinac, Milčika Markov, Voja Milankov-Temišvarski, Ivan Marčetić, Lazar Marčetić, Slavko Miškov, Tima Ognjanov, Žarko Petrović, Ljubomir Petrović, Radisav Petrović, Dušan Popov, Milutin Solarov, Slavko Strajnić, Branko Tatić, Boško Torđanski, Milutin Trifunović, Boško Cvetić, Milutin Čolić i Racko Čolić.

## *Čika Laza iz Kumana . . .*

Među njima je bio i Lazar Blažić, jedan od mnogih nezna-nih junaka Oktobarske revolucije.

Četvrt veka ranije našao se u ešelonima sa hiljadama vojnika koje je crno-žuta monarhija pokupila sa jugoslovenskih teritorija i poslala na klanicu Prvog svetskog rata. Kao ni mnogi drugi, ni ovaj bezemljaš i nadničar iz banatskog sela Kumana nije nameravao da se bori za bečki dvor ili za bilo čije tuđe interese. Utoliko pre, što je u srcu već nosio žar učenja Vase Pelagića i Svetozara Markovića, a uz svoje ime i nadimak »socijalista«, stečen još u godinama dečaštva.

Pobegao je Rusima, da bi u zarobljeništvu pomno pratio događaje i previranja u carskoj Rusiji, koja su mu nagoveštavala da nailaze dani velikih promena. Uspostavio je i veze sa ruskim revolucionarima.

Naišla je Februarska revolucija, a za njom i Oktobar. Laza je već bio u redovima boljševika — sa partijskom knjižicom. Tukao se protiv belih na mnogim frontovima. Probijao se i

kao obaveštajac u neprijateljsku pozadinu. Bio je i uhvaćen, ali je posle nekoliko dana pobegao i preveo na stranu revolucije veću grupu belogardejaca.

Borio se tako nadničar iz Kumana, ali je u isto vreme mislio i na svoj kraj, na banatsku ravnicu. Želeo je da se tamo vrati, da nastavi započeto.

U isto vreme Lazi i njegovim drugovima, o svim Jugoslovima u Oktobru, počela je da se »brine« i policija Kraljevine SHS. Vodila je evidenciju o njima, prikupljala podatke, saslušava povratnike iz Rusije.

Iz tih dana ostalo je nekoliko dokumenata koji govore i o Lazi Blažiću. Tako je, na primer, Pokrajinsko namesništvo iz Sarajeva dostavilo 3. jula 1921. godine Ministarstvu unutrašnjih dela saslušanje jednog povratnika iz Rusije, u kome ovaj navodi da je u »momčadskoj školi (partijski kurs) između ostalih i Lazo Blažić iz Banata, koji je izjavio da neće kući, dok se dobro ne učvrsti u boljevizmu« ...

Sedam meseci kasnije, 9. februara 1922. godine, veliki župan u Velikom Bečkereku dostavlja podžupanu, gradskim i sreskim načelnicima, policijama i žandarmeriji izveštaj Ministarstva unutrašnjih dela (od 26. decembra 1921) o saslušanju još jednog povratnika. On ukazuje da je u grupi koja je 16. aprila prethodne godine krenula iz Rusije kućama u Jugoslaviju, bio i Lazar Blažić, čobanin iz Banata.

U tom izveštaju je posebno istaknuto:

»Od sviju ovih lica jedino je opasan agitator komunistički Lazar Blažić, čobanin, star preko 40 godina, rasta omalenog, crnomanjast, kosa proseda, bradu brije, brkovi podšišani engleski. Od osobnih znakova ima: jedna mu je ruka nesposobna za rukovanje oružjem od zadobijenih rana, ali mislim da je desna. Na njega treba obratiti pažnju, jer je besvestan.«

Posle Obznane i Zakona o zaštiti države bio je neumoran u pokretanju ilegalnog rada. Oblasna partijska konferencija izabrala ga je 1926. za delegata na 3. kongresu KPJ. Otišao je u Beč i vratio se posle Kongresa da nastavi rad u Kumanu ...

Prolazile su godine pune burnih događaja, političkih sukoba, udara reakcije i previranja u radničkom pokretu. Došla je i 1941., donoseći najpre aprilski slom, a zatim plamen oslobođilačke borbe.

Neprijatelj je namerio da borbu za slobodu spreči i zločinima. Među uhapšenima u Kumanu u noći između 22. i 23.

jula, bili su i Lazar Blažić i njegova kćerka Milica, verni sledbenik svoga oca. A 31. jula, među ostalima, oboje su odvedeni iz zatvora-logora na poljanu Bagljaš ...

### *Neustrašiva Sonja*

Na Bagljaš je tog jutra odvedena i Sonja Marinković, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, devojka koja je dala radničkom pokretu sve godine svoje mladosti do smrti sa tek navršenih 25 godina.

Napredni studentski pokret na Beogradskom univerzitetu upoznao je njen samopregor i svesrdno zalaganje na svakom zadatku od onih dana 1934. godine, kada se upisala na Poljoprivredni fakultet. Iz akcije u akciju, iz jedne političke bitke u drugu stasavala je Sonja u odvažnog borca-komunistu, razvijala se u partijskog rukovodioca. Dom studentkinja i Vojvodanska akademска trpeza samo su dva od mnogih polja na kojima je ona delovala na okupljanju i organizovanju studenata i za tadašnju političku bitku i za odlučnu borbu čije su godine tek dolazile. Upoznaje je i omladina Vojvodine na sašticima i drugim skupovima po mnogim gradovima i selima, naročito tokom letnjih meseci.

U Novom Sadu je bila i uhapšena 1939. godine. Jednomesečna »istraga« pod žandarsko-policijском torturom nije mogla ništa da otkrije, ali je prekalila Sonju. Po izlasku iz zatvora, nastavila je revolucionarni rad.

U predvečerje rata, 1940. godine, Sonja Marinković postaje član Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu.

Ubrzo dolaze rat, aprilski slom i okupacija zemlje. Sonja prelazi u Banat sa još nekim članovima Pokrajinskog komiteta i radi na organizovanju narodnooslobodilačkog pokreta.

... Iz baze u Petrovgradu Sonja je krenula u Pančevo, noсеći izveštaj Pokrajinskog komiteta koji je trebalo preneti u Beograd. I nju je vuklo nešto тамо, у grad njenih prvih koraka u revolucionarnoj aktivnosti. Ali, eto, trebalo je da ona ode samo do Pančeva, odakle ће тамошња kurirska veza da prenese izveštaj drugovima u Beogradu, Centralnom komitetu. Pa ipak ...

Sonja je nesmetano stigla u Pančevo. Tu je uspostavila traženu vezu i dogovorila se o nekim zadacima, prenela poruke Uče i Toze. A onda — krenula u Beograd.

Putovalo se tada još uvek brodom i skelom. Na pristaništu dosta sveta i gužve; nadala se da će joj baš to omogućiti da lakše prođe.

Uza sve mere opreza, Sonja nije prošla nezapaženo. Prepoznao ju je agent, i u vrevi uspeo da je, onako nenaoružanu uhapsi.

Poveli su je u Pančevo, odakle je usledila hitna poruka i policijskim šefovima u Petrovgradu o Sonjinom hapšenju.

Znala je dobro šta je čeka; znala je da prema njoj neće imati nikakve milosti, da će pokušati sve da bi izvukli priznanja i podatke. I bila je spremna da im se odupre, da prkositi tom paklu jedinim oružjem koje je imala — moralom revolucionara. Počela su mučenja i dugi časovi strave i bolova, ali je moral borca bio jači. Iz Petrovgrada je pohitao i Franc Rajt ne bi li se dokopao nekog traga o onima koji su mu zagorčavali dane i noći — o Žarku, Tozi, o diverzantima, o pokretu. Rajt je besneo, a Sonja je uporno čutala. I ništa nisu od nje saznali.

Bacili su je u »Svilaru«, odakle je sa grupom drugarica i drugova prebačena u Petrovgrad za poslednji put — do smrti na Bagljašu. Odbila je da joj svežu oči.

»Pucajte, ovo su komunističke grudi!« — bile su njene poslednje reči upućene postrojenim, naoružanim vojnicima.<sup>3</sup>

### *Proleterski borci iz južnog Banata*

Zajedno sa Sonjom, iz »Svilare« je prevedena u lancima do Petrovgrada grupa drugarica i drugova i streljana na Bagljašu — pohapšenih krajem juna i početkom jula u Pančevu, Vršcu i drugim mestima južnog Banata. Većina njih bila je svesrdno angažovana još u predratnim godinama u teškoj borbi za prava radničke klase, pa tako bila poznata policiji i petoj koloni.

Streljani su na Bagljašu 31. jula 1941. stari vršački komunisti Rudolf Kornauer, Johan Rithen i Janoš Lendžel, pančevački aktivisti Elza Zadravec, Johan Rajh, Emil Rožarovski i Marija Foćko i Izbištanin Fridrih Tot.

Od Vrščana, uhapšenih 22. juna 1941, na Bagljašu su streljani i papudžijski radnik, član KPJ, Vikentije Petku i Milan Trnjjančev, obućarski radnik, istaknuti aktivista vršačke par-

<sup>3</sup> Sonja Marinković proglašena je za narodnog heroja.

tijske organizacije. Milan je u martu 1938. godine bio izabran za člana Mesnog komiteta KPJ u Vršcu, na prvoj izbornoj partiskoj konferenciji, a kasnije je bio član i Sreskog komiteta KPJ.

Pod hicima zločinaca na Bagljašu pao je i omladinac iz Uljme Lazar Ranić. I on je bio uhapšen u onim prvim policijskim naletima, kada su 23. juna došli u Uljmu sa spiskom sumnjivih. Posle više od pet nedelja torture po zatvorima i logorima, odveden je u koloni smrti do Bagljaša, zajedno sa drugaricama i drugovima koji su sa njim bili transportovani iz pančevačke »Svilare«. Uz već spomenute, među njima je bio i Živojin Ješić, koji je takođe prešao taj trnoviti put od hapšenja do smrti na Bagljašu.

Neka ostane ovde zabeležena i jedna epizoda, vezana za imena nekih drugova iz vršačke grupe koji su položili svoje živote na Bagljašu.

Naime, policijsko Predstojništvo iz Bele Crkve uputilo je 8. septembra 1941. godine Predstojništvu policije u Vršcu nalog za hapšenje 16 drugova i drugarica, sa Žarkom Zrenjaninom na čelu. Taj nalog je sačinjen prema evidenciji policije u Beogradu i dostavljen je bez ikakvih dodatnih napomena. U nalogu su bila i imena Johana Rithena i Milana Trnjančeva, dvojice istaknutih komunista i boraca, koji su pali na Bagljašu pet nedelja ranije, 31. jula 1941.

Jedna od najistaknutijih figura u toj grupi bio je Rudolf Kornauer. Zemljoradnik, iskusni sindikalni aktivist, član Komunističke partije Jugoslavije, rođen 1892. godine, Kornauer je ušao u radnički pokret veoma mlad. Još 1925. godine on je potpisnik plakata koji poziva vršačke poljoprivredne radnike na zbor. Jedan je od pobornika izgradnje Radničkog doma u Vršcu.

Rat protiv fašističke Nemačke zatekao je Kornauera kao člana Sreskog komiteta KPJ. Neposredno pre fašističke okupacije preporučeno mu je da napusti Vršac jer je policiji već bio poznat sa velikog vojvođanskog procesa 1936—37, kada je suđeno i sekretaru Pokrajinskog komiteta Lazi Milankovu.

Računao je da neće biti otkriven, jer je policijska arhiva u Vršcu bila spaljena. Međutim, fašistička policija je, zahvaljujući predratnim policijskim agentima Oskaru Navri i Dimitriju Oldi koji su svoje usluge i fašistima stavili na raspolaganje,

laganje, uspela da rekonstruiše spisak »sumnjivih« i »aktivista«.

Na spisku, istina nepotpunom, našao se i Rudolf Kornauer.

Šef ispostave Gestapoa u Vršcu Gerhard Eder pozvao je vršačke komuniste — Nemce.

»Vi ste komunisti, to znamo«, rekao im je. »Šta je bilo — bilo je, to pripada bivšoj Jugoslaviji. Sada smo u nemačkom Rajhu, Jugoslavija više ne postoji i od danas firer na vas računa«.

Otuda Kornauer i nije bio uhapšen prvih dana okupacije. Ali, ubrzo od njega je Eder tražio da dopuni spisak vršačkih komunista.

Na Ederovo zaprepašćenje, Kornauer je odgovorio: »Komunistička partija je tajna organizacija, kojoj i ja pripadam. Od mene nemojte očekivati da dam spisak«.

Uhapšen je — odmah. I mučen — grozno. Doveli su mu, onako isprebijanom, Gustava Lajbaha, člana Komunističke partije.

»Da li je Gustav komunista?«, pitali su ga.

»Što ste doveli tog nedužnog čoveka? Taj nema nikakve veze sa Komunističkom partijom«, odgovorio je.

Odveli su ga zatim u Pančevo — u »Svilaru«. I tamo su ga mučili.

»Možete da me mrcvarite koliko god hoćete, ali ja se ponosim što sam komunista... Od mene nećete ništa saznati...«

A zatim je iz Pančeva prebačen u Petrovgrad.

Našao se ubrzo na spisku devedesetorice.

Sin vršačkog kubikaša, krojački radnik Janoš Lendel bio je omiljen među omladinom.

Ozbiljan i tihe naravi stizao je aktivno da igra fudbal u »Radničkom«, peva u horu »Abraševića« i rukovodi sindikatom tekstilaca u gradu.

U sindikatu tekstilaca radio je još kao skojevac i bio je poznato po tome što je imao velikog udela u revolucionisanju Ūrsovih sindikata.

Naročito je imao autoritet među vršačkim radnicima mađarske narodnosti. Upravo zahvaljujući njemu, Mađari radnici odbili su ponudu da saraduju sa fašistima u okupiranom gradu.

Juna 1941, kada je uhapšen, Janoš Lendel je već bio iskušan partijski radnik i član Mesnog komiteta Partije. Saslu-

šavan je u vršačkoj policiji. To nije bilo saslušavanje, to je bilo mrvarenje...

A on je čutao.

Prebačen je zatim u pančevačku »Svilaru«.

Opet batinanje, inkvizicija...

Čutao je, ništa nije priznao.

I tako sve do Bagljaša.

Cuteći, prkosno je gledao u puščane cevi...

Tridesetog juna uhapšen je u Izbištu i Fridrih Tot.

Odmah po okupaciji Jugoslavije 1941. godine Tot se po direktivi Partije ubacio u izbištansku opštinsku upravu. Postao je potpredsednik. Zahvaljujući njemu, komunistima Izbišta nije bilo teško da dođu do isprava za slobodno kretanje. Tako su do u to vreme poznatog »pasiršajna« (propusnica okupatorskih vlasti za kretanje) došli Žarko Zrenjanin, Dejan Brankov i drugi komunisti.

S punim poverenjem fašisti su Totu pokazali spisak komunista, inače veoma razvijene i brojne partijske organizacije Izbišta, rodnog mesta poznatih revolucionara Žarka Zrenjanina, Ise Jovanovića i njegove sestre Ande. Rekli su mu da je spisak u najstrožoj tajnosti i da će na osnovu njega hapsiti.

Selo kraj Vršca je, dakle, očekivalo da bude desetkovano.

I tada je stupio na scenu Fridrih Tot. Zaređao je od kuće do kuće svojih drugova i obaveštavao da se brzo sklone.

Tako su, pored ostalih, prešli u ilegalnost poznati borci južnog Banata Petar i Draga Acketa, Sava Knežević i drugi.

I umesto da hapsi one sa »komunističkog spiska« — biva uhapšen sam Fridrih Tot, potpredsednik opštine, član Rejon-skog komiteta Komunističke partije Jugoslavije u Izbištu.

Dalji, kratkotrajan njegov put bio je istovetan onom kojim je prošao Korneuer, ili Lendel — zatvor u Vršcu, »Svilara« u Pančevu, saslušavanje, mučenje, koje je junački podnosio do poslednjeg trenutka — do petrovogradskog Bagljaša.

### *Bratstvo i jedinstvo bila im je ideja vodilja*

Elza Zadravec sa sestrama Marom, Jelom, Franciškom i Barbarom i bratom Borom došla je u potrazi za zaradom iz svoga dalekog Hrvatskog Zagorja čak u Pančeve. Svi su se zaposlili u Tekstilani.

Tih dana 1938. godine u Pančevu dolazi i Mancika-Marija Foćko, tekstilna radnica iz Odžaka. Mlada devojka u nepoznatom svetu ocenila je da će joj radnice Zadravec biti bliske, pošto su i one u ovom gradu tuđinke.

Prišla im je. I prijateljstvo se odmah rodilo. Nije im smetalo to što su Zadrađene Hrvatice, a Micika Mađarica, nije im smetala razlika u jeziku. Povezivali su ih zajednički interesi — što bolja i časnija zarada za rad u fabrici.

Naročito brzo su se sprijateljile Elza i Mancika. Zajedno su se učlanile u sindikat i postale članice Radničkog kulturno-umetničkog društva »Abrašević«. Zajedno su početkom 1939. godine postale članovi KPJ, prve žene članovi KPJ u Pančevu.

U leto 1939. godine uz pomoć drugova iz Mesnog komiteta KPJ i strukovnog sindikata organizovale su štrajk u Tekstilani. Štrajk je uspeo, a mlade radnice, iako dobro kvalifikovane za svoj posao, dobole su otkaz. Zaposlike su se u »Filipsu« u Pančevu — više radionici nego fabrici — i tu ostale sve do hapšenja.

Slučaj je hteo da su istoga dana uhapšene i dovedene u »Svilaru«. Na istom tavanu u »Svilari« trpele su strahovite julske žege, da bi ih fašisti 31. jula zajedno poveli na put bez povratka, put od Pančeva do Petrovgrada, gde su obe na Bagljašu platile životom svoje zajedništvo, svoju veru u pobedu...

Tog kognog dana ostavile su poruku da se samo zbratimljeni lakše bore za slobodu i ravnopravnost i lakše ginu za nju.

### *Udar na Mesni komitet KPJ u Kikindi*

Ostavština policijskih kartoteka, upotpunjena podacima folksdojčera, pružila je podatke za prvi udar protiv partijske organizacije i prvih grupa narodnooslobodilačkog pokreta u Kikindi. Mnogi komunisti i njihovi simpatizeri, mnogi aktivisti radničkog i naprednog sindikalnog pokreta bili su znani iz predratnih dana, iz hapšenja i procesa, štrajkova i demonstracija.

Prema nekim kazivanjima, izgleda da su manšaftovci u Kikindi bili spremni za prepad čak dan ranije, tj. 21. juna, kad su se te večeri već našli na okupu na zbornim mestima. Tada, međutim, nisu krenuli.

Učinili su to 24 časa kasnije, po mракu. Krenuli su usnulim ulicama grada od kuće do kuće, od stana do stana — po

spisku. Na njemu su bila imena predratnih partijskih rukovodilaca i aktivista, štrajkaških organizatora i sindikalnih boraca, partijskih simpatizera. Mnoge od njih zatekli su u kućama, mnogi od njih nisu ni prepostavljali da će se naći na prvom udaru.

Te noći pohapšeni su partijski rukovodioci u Kikindi: Paja Radojčić, Aleksa Radosavčev, Dobrivoj Jovičin i sekretar Mesnog komiteta SKOJ-a Milorad Arsenov. Hapšenje je uspeo da izbegne Uglješa Terzin.

Policija je likovala, računajući da je već u prvom naletu, udarom na Mesni komitet, razbila svaku mogućnost organizovane borbe protiv okupatora. Ali, prevarila se već u tim prvim časovima. Samo dan kasnije, 24. juna, Uglješa Terzin se sastaje sa više partijskih aktivista i stvara novi Mesni komitet KPJ, popunjava MK SKOJ-a i reorganizuje rad u tim novim, još težim ilegalnim uslovima.

Uprkos hapšenjima i mučenjima, borba se nastavlja i u zatvoru. Pohapšeni su se snalazili kako su znali i umeli. Bilo je među njima dosta prekaljenih boraca radničkog pokreta iz predratnih godina, bilo je onih koji su i tu »Kuriju« upoznali ranije. Nastojali su da mnoog toga i sada prenesu na ostale, pre svega neustrašivi duh borbenosti.

U isto vreme, neprijatelj je pripremao nove udarce. Najpoznatijima među hapšenicima namenio je — smrt. Put je vodio preko Petrovgrada, preko tamošnje policije i »Komunisten lagera« u sudskom zatvoru.

Iz Kikinde su sprovedeni Tiberije Aldan i Stojan Arsenov, da bi 26. jula bili ubijeni kraj Bošnjakovog salaša u petrovgradskom ataru.

U povećoj grupi koja je tih julskih dana prebačena iz Kikinde u bečkerečki »Komunisten lager«, u kome je već bio veliki broj zatvorenih učesnika pokreta iz drugih gradova i sela Banata, bili su: Branko i Tinka Vujin, Dobrivoj Iličić, Dobrivoj Jovičin, Miloš Krstić, Jovanka Lipovanov Dada, Svetozar Putnik, Paja Radojčić, Nada Terzin i Kosta Čipčić.

Kratak je bio njihov boravak u novoj tamnici. Ujutro 31. jula odvedeni su u grupama na Bagljaš i streljani zajedno sa još 80 drugarica i drugova.

Bile su to prve kikindske žrtve u teškoj borbi koja se tek razgarala.

Već u prvom naletu, policijski agenti su uhapsili u Kikindi i Jovanku Lipovanov Dadu, radnicu koja je još u predratnim godinama postala znana kao partijski aktivista i organizator. U aprilsko-junskom razdoblju 1941. bila je takođe neumorna u ostvarivanju zadatka Mesnog komiteta Partije. Na vest o događajima 22. juna zaboravila je na opreznost. Možda je i računala da može neskrivena da ostane do sledeće noći — da još nečim doprinese pokretu i njegovoj borbi u gradu svoje mladosti.

Dadi je bilo svega 14 godina kada je (1925) morala da se zaposli, zajedno sa starijom sestrom Ankom. Život fabričke radnice doveo ju je na put sindikalne borbe i dalje do Partije. Našla se i na policijskim spiskovima, ali i u srcima mnogih sugrađana koji su prihvatali njena stremljenja.

Fašistička opasnost koja se nadvijala i nad Jugoslavijom dala joj je novi borbeni podstrek. Bila je odlučna i neumorna u tim tmurnim danima izdaje pred rat, kao i u aprilkom slomu. Bila je i jedan od organizatora snažnog aprilskog protesta u Kikindi, u danima rata, protiv nacističkih osvajača i domaćih kolebljivaca koji su otvoreno kretali u izdaju zemlje. Okupacija je nametnula nove zadatke i Dada se predano prihvatala novih poslova na okupljanju i organizovanju antifašističkih snaga.

Tako — do noći hapšenja ...

Zlostavljanja u zatvoru nisu mogla da skrše ni njenu borbenost ni odlučnost. Izvesnost smrti kao da joj je davala novu snagu da se bori do kraja.

Ostalo je zabeleženo jedno sećanje:

— Želeli ste da čujete huk moga srca. Da razaberete u njemu moja osećanja. Za mene postoji samo Partija. Ona je moja sreća. Moja odgovornost.

Jednog julskog dana, u grupi pohapšenih iz Kikinde, Dada je prebačena u Petrovgrad.

Streljana je na Bagljašu, poljani kraj Petrovgrada, 31. jula 1941.

Ime Koste Čipčića vezano je za veliki poduhvat Moše Pijade, koji je početkom 1925. godine pripremao štampanje lista »Komunist«, u ilegalnosti, kada je za takav rad pretila višegodišnja tamnica.

Posredstvom partijskih aktivista u Beogradu, za ilegalnu štampariju Centralnog komiteta KPJ, koju je Moša Pijade zasnovao, zakupljena je zasebna mala kuća u Đurićevoj ulici 8.

Bile su tamo dve sobe i kuhinja, a uz kuću i mala bašta. Teški uslovi ilegalnog rada i okolnost da je policija uvek naročito tragala za poreklom letaka i drugih partijskih materijala nala-gali su posebne mere opreznosti. Tako se kao zakupac stana javio pred policijom nekompromitovani, nezaposleni stolarski radnik Kosta Čipčić, čija je supruga Sida bila zaposlena kao radnica u fabrici šećera. Kosta i Sida su se uselili u tu kuću da bi tako prikrivali njenu stvarnu namenu.

U jednu od dve sobe, naime, uneta je skromna oprema ilegalne štamparije CK KPJ. Uneti su i sto, stolice i krevet. Moša Pijade je počeo da radi.

Pojava prvog broja »Komunista«, koji je nosio naznaku da je štampan u štampariji CK KPJ, izazvala je na jednoj strani uzbuđenje, na drugoj pomamu. Komunisti i simpatizeri KPJ našli su u listu još jedan podstrek da istraju u ilegalnoj aktivnosti, dok je policija nastojala na sve načine da uđe u trag tokovima kretanja lista, od izvora — do štamparije.

Zahvaljujući izdaji, štamparija je otkrivena 17. februara 1925. godine. Moša Pijade je uspeo da u njoj pripremi i odštampa tri broja »Komunista« i dva letka. Uhapšeni su Kosta i Sida Čipčić, a za njima i Moša Pijade. Posle torture u policiji i istrage, na suđenju je Moša Pijade osuđen na dugogodišnju robiju. Sa njim je bačen u tamnicu i Kosta Čipčić.

U Mitrovici zajedno sa Mošom Pijade, Rodoljubom Čolakovićem, Nikolom Petrovićem, Lajošem Ćikijem i drugima i Kosta je bio potpisnik predstavke Ministarstvu pravde, koja je 1927. godine označila početak borbe za priznavanje posebnog statusa političkim zatvorenicima u Sremskoj Mitrovici, odnosno u svim robijašnicama stare Jugoslavije. Ta predstavka je bila uvod u prvi štrajk glađu utamničenih zatvorenika pod režimom monarhije; štrajk koji je — kao i mnogi kasniji — bio vid borbe i sredstvo da se izbore neka prava i snošljivi položaj za političke zatvorenike.

Preturio je Kosta Čipčić mnogo toga preko glave, robija ga je i teško pogodila, postao je u izvesnoj meri i sumnjičav i zatvoren u sebe... Godine su prolazile. Ali, ostalo je sve to o Kosti zapisano u policijskim dosijeima i, kasnije, petokolonaškim registrima. I kada je krajem juna dat signal za progon, među uhapšenima u Kikindi bio je i Kosta. Mesec dana kasnije pao je pod plotunom na Bagljašu.

## *Melenički veterani*

Tog 31. jula u Petrovgradu, u »Komunisten lageru«, prozvana je za smrt na Bagljašu i grupa od 15 Melenčana. Ponikli u tom buntovnom velikom banatskom selu, većinom su imali za sobom bogate revolucionarne stranice života, ponajviše iz onih burnih tridesetih godina. Još tada zapaženi, ostali su zabeleženi po raznim policijskim kartotekama i arhivama.

Tako je, na primer, Đuru Gaborova policija vodila u evidenciji još od prvih godina Kraljevine SHS. U talasu hajke protiv komunista 1921. godine, Đura je sa još nekoliko Melenčana bio uhapšen i predat Upravi grada Beograda. To je bilo u vreme onih silnih istraga posle atentata Spasoja Stejića Baće na Aleksandra Karađorđevića u junu 1921. godine. Bio je u istražnom zatvoru pri sudu grada Beograda — Čukarica i pri Okružnom суду u Petrovgradu.

Pred parlamentarne izbore, održane 18. marta 1923, do-ušnici, agenti, policija i žandarmerija, načelnici i župani imali su pune ruke posla. Trebalo je izveštavati pretpostavljene o držanju, kretanju i delatnosti svih sumnjivih i tadašnjem režimu nepodobnih, koji su registrovani u policijskim kartotekama. Među njima bio je i Đura Gaborov, o kome je opštinski beležnik iz Melenaca uputio 12. februara 1923. godine izveštaj načelnika sreza novobečejskog. Uz lični opis i podatke o ranijem hapšenju, beležnik je javljao o Đuri:

»Kao berber samostalno vodi svoju berbersku radnju, na njegovo kretanje pazi mesna policija, sada pred izborima živu agitaciju vodi u korist zemljoradničke stranke . . .«

Četiri godine kasnije, u kampanji pred opštinske izbore u Melencima, održao je zbor jedan od rukovodilaca tada već zaboravljene i ilegalne KPJ Sima Marković. Bilo je to 14. avgusta 1927. godine.

Na zboru se okupilo više od dve hiljade ljudi iz Melenaca i Torde, a skup je otvorio Đura Gaborov.

Izveštavajući poglavara novobečejskog sreza o zboru i govoru Sime Markovića (u duhu izborne platforme radničkog bloka), komandir žandarmerijske stanice zamolio je poglavara sreza da zabrani takve zborove »u interesu Zakona o zaštiti države i poretku u državi«, navodeći posebno, da su Melenci i Kumane »svima vlastima poznate kao komunističko gnjizdo«.

U srezu novobečejskom, na primer, izvršeni su između 7. i 12. septembra 1928. mnogi kućni pretresi »kod svih komunista i politički sumnjivih lica«. Među njima je bilo oko 40 stanovnika Melenaca. U toj grupi bili su i Slavko Kevrešan (Bilgerov), Milan Rakić i Milorad Rakić. Sva trojica su, nepunih trinaest godina kasnije, bili u prvoj grupi Melenčana koje su nacistički okupatori uhapsili u noći između 22. i 23. juna 1941. I bili su u koloni koja je vezana odvedena na Bagljaš 21. jula.

Uz njih trojicu i Đuru Gaborova, u koloni su bili i njihovi suseljani: Dragoljub Bengin, Sima Bengin, Dragoljub Gajer, Lazar Kišprdilov, Mihajlo Kuručev, Milivoj Nemčev, Draga Rakić, Bogoljub Tucić, Sava Tucić, Ivan Frenc i Paja Cvetić.

### *Petrovgradska grupa*

Tog poslednjeg julskog jutra u prvoj godini okupacije, u zoru narodnooslobodilačke borbe, dalo je na Bagljašu svoj život i nekoliko boraca iz grada na Begeju: Nikola Kevrešan, Ljubomir Petrovački, Zoran Petrović, Ratko Purešević, Mihajlo Predić, Ela Stajn. Svako od njih je, na svoj način, utkao mnogooga toga u slobodarski pokret Begeja, do poslednjeg daha ostajući veran zavetu revolucionara.

Zoran Petrović Štrca, pripadnik mlađe skojevske generacije, po završetku trgovačke akademije, u kojoj se i povezao sa naprednim pokretom, zaposlio se kao knjigovodja Kreditne zadruge službenika. Bio je aktivan u ilegalnom radu već od prvih dana okupacije. Na jednom od zadataka otkriven je i uhapšen 28. juna 1941. Bili su u pitanju leci koje je Štrca umnožavao na pisaćoj mašini Zadruge. Usledila su mučenja i — njegovo čutanje. Zatim kratkotrajni boravak u logoru — do prozivke.

Iz tih poslednjih časova, gradom je poteklo još jedno kazivanje: nacistički oficir, u dvorištu prilikom prozivke, videći ga onako bledog i mladolikog, upitao ga je:

— Vi niste komunista?

Zoran ga je prkosno pogledao i mirno odgovorio:

— Ja sam komunista!

Malo zatim, kamion je krenuo prema Bagljašu, odnoseći i Zorana sa ostalim drugovima.

Ratko Purešević je u godinama pred rat bio jedan od najomiljenijih i najpoznatijih partijskih aktivista omladine Petrovgrada. Njegovu Političku aktivnost je počeo kada se upisao na Medicinski fakultet u Beogradu, ali je sve ono što je tamo radio nalazilo odjeka u Petrovgradu. A taj rad bio je veoma obiman: u Udruženju jugoslovenskih medicinara, u Vojvođanskoj menzi, u mnogim studentskim manifestacijama i demonstracijama.

Prvih meseci okupacije bio je neumoran u pripremanju i razvijanju NOP. Na tome poslu ga je zatekao 22. jun 1941. Nije se odmah sklonio i policija ga je uhapsila. Usledila su mučenja i za njega — izvesnost smrti.

Među drugovima, koji su u to vreme bili među uhapšenicima, bio je i Ljubomir Milin. Ostala su mu nezaboravna sećanja na Ratkovo držanje:

»... Kada je palo veče, odveli su ga i vratili tek posle dva sata. Nosili su ga na rukama, spustili ga na daske na kojima smo ležali. On je ječao. Nisam mogao da izdržim, legao sam kraj njega i upitao:

— Boli li te?

Otvorio je oči. Stalno je lebdeo smešak na tim usnama, pokrivenim brkovima.

— Naučio sam! — odgovorio je jedva čujno. — Tuku me tri puta dnevno: umesto doručka, ručka i večere!

Imao je na sebi čarape. Tada sam prvi put razmišljao o tome zašto čarape treba skidati. On je jauknuo i uhvatio se za nogu. Mahinalno sam išao za njegovim pogledom i primetio da su mu čarape krvave. Pokušao sam da mu ih skinem. On je stiskao zube:

— Skinućeš mi kožu! Najstrašnije je kada ne skinu čarape. Zalepe se za kožu, skinućeš je zajedno sa njima!

Celija je bila osvetljena. Čitave noći nije se gasila svetlost.

— Ovde se danju spava, a noću vode politički razgovori, — pokušao je da se nasmeje.

U hodniku su odjekivali koraci stražara.

— Hapse sve sumnjive. To je neka vrsta preventive — rekao mi je. — Ne smeš ništa da priznaš. O tebi ništa ne znaju. Ako budeš čvrst, izaći ćeš!

— A ti? — upitao sam ga.

Smešio se odsutno.

— Korinek (tadašnji šef policije) je moj školski drug. On zna da sam komunista i meni nema spasa. Kada budu streljali prvu grupu i mene će streljati uza zid.

Govorio je pribrano, iako sa naporom. Bio je tako samouveren, isprebijan i krvav, sa tim svojim superiornim i pomalo ironičnim smeškom . . .

— Mene će streljati. Oni znaju da sam komunista i za mene nema spasa. Ali, znajte, od mene neće čuti ni reči. Vas će pustiti ako ne budete ništa priznali. Neko mora da ostane živ!

I streljali su ga.

Mihajlo Predić Miša je došao u grad na Begeju u onim najmutnijim danima, prvih meseci 1941. godine. Došao je po zadatku Partije kao instruktor za rad sa omladinom. Rođen je 23 godine ranije u porodici pravoslavnog sveštenika u rumunskom delu Banata. Gimnaziju je učio u Sremskim Karlovcima, Petrovgradu i Somboru, a zatim studirao na Medicinskom fakultetu u Zagrebu. Gimnazijski dani već su ga bili usmerili na političku aktivnost, koju je još više razvio na studijama.

Tada su došli aprilski rat i okupacija. Miša Predić krenuo je poletno u nove revolucionarne zadatke, sa drugovima koje je znao od ranije, ali je brzo stvarao i novi krug poznanika. Za kratko vreme postao je omiljen u redovima napredne omladine, koja je cenila njegovu čvrstinu, samopouzdanje, i veru u pobedu. Žvali su ga najčešće Doktor, uvek sa toplinom i poverenjem. I on to nikad nije izneverio.

Doktor je uhapšen, na putu u Pančevo, u vozlu, prilikom odlaska na jedan od mnogih zadataka. Bio je jedno vreme i u pančevačkoj »Svilari«. Mučenja ga nisu slomila. Ostao je dosledan u svom komunističkom ubeđenju koje je tako žarko prenosio i na druge. Ni ocu svešteniku nije dozvolio da se obrati saradnicima okupatora za intervenciju.

A onda je došao taj poslednji julski dan.

Bagljaš — i smrt.

### *Do broja devedeset*

Nizala su se tog poslednjeg julkog jutra 1941. mnoga imena u stravičnoj prozivci smrti. Stroj zatvorenika u dvorištu »Komunisten lagera« sve se više proređivao.

Prozvani su Melenčani, Kumančani ... Pozvan je i Lazar Nikin iz Srpskog Aradca.

Prozvani su Vrščani ... Pančevci ... Borivoj Glavaški i Milorad Popov iz Vranjeva ... Petrovgrađani ...

I da bi sve bilo po nacističkim merilima prozvana je i grupa Jevreja. Oni su na razne načine dospeli u »Komunisten lager«, mada je za Jevreje već prvih nedelja okupacije bio stvoren poseban logor, najpre samo za muškarce, a kasnije za sve. Prozvani su: Herman Bergl, Antal Feko, Marijana Hüber, Đura Šlezinger i Stevan Šlezinger, a sa njima i Šandor Tapai i Veselin Iličić — svi iz Novog Kneževca.

Prozvani su Kikindani ...

Emil Kraus iz Padine ...

U pet grupa po 18 vezanih zatvorenika odvedeni su pred rake na Bagljašu.

Po strani od tih raka stajala je još jedna grupa Jevreja. Njih su doveli ranije tog jutra, da iskopaju rake i, kasnije, da sahrane streljane. Čitav prostor zločina bio je blokiran vojnim stražama, a unutar toga prostora bili su vojni i policijski komandanti, esesovci, gestapovci, kao i odredi policije i »Dojče manšafta«.

Grupa po grupa vezanih dovođena je pred 30 puščanih cevi, iznad čijih su plotuna prodirali poklici borbi i slobodi.

Pod tim datumom, 31. julom, zvanična novinska agencija Trećeg Rajha DNB objavila je vest iz Beograda, koju je kvinsko »Novo vreme« prenelo dan kasnije, u vrhu prve strane, pod naslovom »Komunistička kuga će biti istrebljena«. Vest je glasila:

»Sa nadležnog mesta saopštavaju:

Zbog zločinačkog pokušaja neodgovornih komunističkih elemenata u Banatu da paljevinom nanose štete snabdevanju srpskog naroda žtom i zbog podmuklih napada na pripadnike nemačke oružane sile, koji su se dogodili poslednjih dana, pojavila se potreba da se preduzmu najstrože mere.

Stoga je 31. jula 1941. godine u Velikom Bečkereku streljano 90 istaknutih komunista iz Banata.

Stanovništvo se još jednom upozorava da je u njegovom najrođenijem interesu da aktivno sarađuje sa vlastima nadležnim za borbu protiv boljševizma«.

Stanovništo je, međutim, znalo pravu istinu i nisu mogla da ga zavaraju ovakva i slična saopštenja, kao ni prava po-

plava nacističke propagande. Ljudi Banata su vrlo dobro znali da su u pitanju narodnooslobodilački pokret i borci protiv fašizma i okupatorske tiranije.

Bilo je, između ostalog, i mnogo ironije u sistemu okupatorske tiranije. Jedna od njih vezana je baš za zločin na Bagljašu. Prošla su, naime, gotovo puna četiri meseca od tog poslednjeg dana jula, kada se 27. novembra 1941. načelnik Odseka javne bezbednosti Nadleštva podbana za Banat, Ernest Pelikan, obratio jednim aktom šefu Gestapoa u Petrovgradu Hariju Celeru. Pod brojem str. pov. II — 1011 — 1941. on je dostavio spisak streljanih na Bagljašu i tražio da se za njih doneše i zvanična smrtna presuda, da bi mogli da budu — brisani u matičnim knjigama.

Administracija je tražila svoje, pa makar to bilo četiri meseca posle streljanja devedesetoro ljudi.

### *Priznanje Partije*

Hrabro držanje komunista u »Svilari«, »Kuriji« i »Komunisten lageru«, njihova odvažnost pred streljanje, pročuli su se po čitavom Banatu. Partija je istakla primer takvog držanja komunista pred neprijateljem. Okružni komitet za južni Banat u cirkularnom pismu od 14. novembra 1941. ističe herojstvo komunista koji su tog leta i jeseni izginuli. Među njima su Branko Savić, koji je ranjen u borbi na pruzi Pančevo—Vršac pucao sebi u slepoočnicu, zatim Marko Kulić, Petar Albu, Vasa Roknić. Od streljanih na Bagljašu u pismu se ističu: Elza Zadravec i Marija Foćko iz Pančeva, Rudolf Kornauer i Janoš Lendel iz Vršca, Fridrih Tot iz Izbišta ...

Pokrajinski komitet Komunističke partije Jugoslavije za Vojvodinu je već narednog meseca posle zločina na Bagljašu odao priznanje Sonji Marinković, članu PK od decembra 1940. godine, u letku pod naslovom: »Još jedan strašan zločin«. Pošto je istaknuta mučenička smrt 25-godišnje Sonje Marinković, koja je »odvažno stajala u prvim redovima narodnih boraca i poginula hrabro kao dostoјna kći svoga naroda«, u letku se, iako u veoma teškim vremenima, sa toliko čvrstog uverenja govori o viziji neminovne, tada još uvek daleke slobodne sutrašnjice:

»Niko kao ona nije znao da mašta i priča o budućim danim slobode, kada će džinovski traktori parati slobodnu zemlju Vojvodine i vesela pesma se oriti u našim selima i gradovima. Zajedno sa mnogim drugim narodnim borcima, ona je pala u borbi sa krvavim fašističkim okupatorima, ne dočekavši dan slobode, ali će njeno ime ostati zauvek živo u našem narodu. To ime pominjaće hiljade narodnih boraca — partizana s puškom u ruci, Sonje Marinković, tog odvažnog borca i divnog čoveka, setićemo se na dan pobeđe, pominjaćemo je u srećnoj i slobodnoj Vojvodini u kojoj će biti ostvareno sve ono za šta se naša Sonja borila, kada će naš narod živeti životom dostoјnjim čovekom.«

Baglaš — to je 90 izgubljenih boraca... 90 tragedija...

---

## DALJA HAPŠENJA

Tragedija koju je pretrpeo Južnobanatski odred kod Vladimirovca i junska masovna hapšenja komunista, predstavljali su težak udarac za organizacije u južnom Banatu. One su se teško oporavljale i iziskivale velike napore od vrednih organizatora NOP Stevice Jovanovića, Dejana Brankova i Slavka Munčana. Posle hapšenja od 22. juna formirane su ilegalne grupe, koje su nastavile partijsko-politički rad i dalje pripreme za borbu. Grupa od dvadesetak Kruščićana, Kusićana i Crvenocrkvana okupljenih na Kruščičkom otoku, bez čvršće veze sa Okružnim partijskim rukovodstvom, bila je dosta labilna i počela je da se osipa. Međutim, to se ne može reći za izbištansku grupu, koja je svoje redove očistila od kolebljivaca, a još manje za veoma kompaktnu i za borbu spremnu zagajačko-potporanjsku grupu, koju je predvodio hrabri komunista Živa Jovanović, učitelj iz Zagajice. Ta grupa je najviše učinila na sakupljanju oružja i municije, koje je bivša Jugoslovenska vojska pobacala prilikom povlačenja u aprilskom ratu. Dejan Brankov i Slavko Munčan su imali u planu da od ilegalaca vršačkog i belocrkvanskog sreza u okolini Vršca formiraju jači odred, kadar za izvođenje krupnijih akcija.

U nastojanju da — prema zadatku koji je dobila od Okružnog komiteta — u Margiti, Aleksandrovom Gaju i Miletićevu pripremi ljudstvo za partizanski odred, član Sreskog komiteta Partije i Okružnog komiteta SKOJ-a Lukrecija Ankučić uhapšena je i u policiji stavljena na teške muke.

Ako se ima u vidu da je 22. juna samo u Vršcu uhapšeno dvadeset članova KPJ, lako je oceniti sa kakvim je teškoćama u radu morao da se bori sekretar Sreskog komiteta KPJ Milan Jakšić, komunista od 1936. godine, koji je tu dužnost primio od Dejana Brankova. I baš kada su avgusta meseca nastali povoljni uslovi za osnivanje partizanskog odreda,

policija je u Vršcu uhapsila 101 taoca pod pretnjom da će ih u slučaju partizanske akcije odmah postreljati.

Još jedna okolnost onemogućila je izlazak partizanskog odreda u rejon Vršca. Petog septembra izdajnik Ratko Ranisljević naveo je na policijsku zasedu sekretara Okružnog komiteta KPJ za južni Banat Slavka Munčana, koji je, usled ranjanja u noge, našao jedini izlaz ispalivši metak sebi u glavu.

Međutim, Ranisljević je uspeo da pridobije i člana Mesnog komiteta partije Slavka Radivojevića. Zahvaljujući tome, policija je otkrila bazu sa oružjem i dobila imena svih komunista predviđenih da se tih dana nađu u stroju partizanskog odreda.

Policiji su u ruke pali sekretar Sreskog komiteta Partije Milan Jakšić i članovi KPJ Amalija Jakšić (supruga Milanova), Jelena Varijaški, Kornelija Ankucić, Anda Brankov, Koviljka Ivanović, sekretar Mesnog komiteta SKOJ-a, Veljko Malenov, Vitomir Petrović, Vasa Petrović, Antal Huska, skojevac Živa Samoilov i drugi aktivisti. Tom prilikom uhapšeni su i roditelji Žarka Zrenjanina — Živa i Draga.

Policija je likovala. Franc Rajt je u svom izveštaju istakao da je uspeh pančevačke i vršačke policije protiv komunista »tako ogroman, da se može tvrditi da je time komunistički pokret u Vršcu i okolnim mestima likvidiran«.<sup>1</sup>

Najteže je ipak bilo to što nije došlo do osnivanja partizanskog odreda za čiji je izlazak sve bilo spremno. Međutim, relativno jake snage ilegalne grupe u Zagajici, zajedno sa Potpornjem, zatim u Izbištu, kao i ilegalci iz Banatske Subotice i Dupljaje omogućavali su ipak dalje vođenje borbe protiv okupatora.

Augusta 1941. u blizini Kovina Dejan Brankov je sa starijim komunistom i članom Okružnog komiteta Partije Bogdanom Petrovićem radio na osnivanju partizanskog odreda, koji bi dejstvovao u rejonu Deliblatske peščare. Međutim, policija je ušla u trag Bogdanu Petroviću i uhapsila ga, a u pančevačkoj »Svilari« podlegao je teškim batinama. Bogdan Petrović je bio predviđen za komesara partizanskog odreda, koji, na žalost, nije uspeo da izide na teren, iako je imao ljudski potencijal i jaka partijska uporišta, naročito u Deliblatu i Gaju.

---

<sup>1</sup> IA PKV 18999.

Dalja orijentacija pančevačke policije bila je usmerena na Okružni komitet, koji je posle pogibije njegovog sekretara Slavka Munćana premešten iz Vršca u Pančevo. Novi sekretar Okružnog komiteta postao je oprezni Stevica Jovanović, kome policija nije mogla da uđe u trag.

Zavrbovani saradnik pančevačke policije Desanka Marković je kao član Mesnog komiteta SKOJ-a u Pančevu znala dosta. Tako je policiju navela na bazu u Crepaji, u kojoj su bili sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a Mita Živkov Lala i Olga Petrov-Radišić, član Mesnog komiteta SKOJ-a u Pančevu, a zatim i na sekretara Okružnog komiteta Partije za južni Banat Stevicu Jovanovića, kome je policija ipak ušla u trag. Rudolf Kremling sa jakim policijskim snagama blokirao je kvart i kuću u Pančevu, u kojoj je bio Jovanović. On se borio, ali nije mogao da se suprotstavi brojnim policajcima. Iza leđa mu se privukao sam Kremling i sa nekoliko hitaca usmrtio ga.

To je bio već drugi sekretar Okružnog komiteta KPJ za južni Banat (posle Slavka Munćana) koji je pao u borbi za slobodu.<sup>2</sup> Ubistvom Stevice Jovanovića prekinuta je i veza Pokrajinskog komiteta sa Centralnim komitetom KP Jugoslavije koju je on održavao. To je Pokrajinskom komitetu pričinjavalo ogromne teškoće u vođenju narodnooslobodilačke borbe u Vojvodini.

---

<sup>2</sup> Pošto se u okupatorskim policijskim dokumentima spominje i Gestapo u Beogradu (sa kojim je bio direktno povezan izdajnik i agent Petar Aldan), ima razloga pretpostavci da je, pored Desanke Marković, u provalu Stevice Jovanovića bio umešan i Petar Aldan) (IA PKV 18999).

---

## ISTREBLJIVANJE JEVREJA

### *Grobnica za 5000 žrtava<sup>1</sup>*

Jedna od mnogobrojnih masovnih grobnica rodoljuba u Jugoslaviji nalazi se između Pančeva i Jabuke, u samom ritu između druma i reke Tamiš. Na tom mestu, udaljenom šest kilometara od Pančeva, izgubilo je život oko pet hiljada lica.

Pored rodoljuba iz cele zemlje, naročito iz krajeva u kojima je okupatoru pružan otpor, doveden je i najveći deo Jevreja i Roma iz beogradskih logora.

Krajem oktobra 1941. godine pozvani su u pančevačku policiju svi Romi iz Pančeva. Šef pančevačke policije Rudolf Kremling naredio im je da idućeg dana rano izjutra svi dođu u dvorište gradske kuće sa ašovima i motikama, radi kopanja nekog rova za Vodnu zadrugu. Kada su se Romi sutradan skupili, utovarili su ih u kamione i prevezli drumom prema selu Jabuci. Na jednoj okuci bio je šesti kilometar. Na pedesetak metara od puta prema Tamišu naređeno im je da kopaju rovove. U toku toga i idućih sedam dana iskopali su dvadesetak rovova dužine 15 do 20 metara, širine do tri, a dubine do 1,5 metra. Ispred mesta gde su kopali, Romi su primetili da je teren na sedam-osam mesta već bio prekopavan pa zatrpan. Već na prvi pogled moglo se videti da su to jame kopane i to pre kratkog vremena, pošto je zemlja još bila sveža.

Romi su svakodnevno doživljavali užasne trenutke. Po pravilu, oko deset časova pristizali su kamioni iz Beograda natovareni ljudima i pod jakom vojničkom pratnjom — radi streljanja.

Žrtve su izvođene iz kamiona do samih raka gde je onima sa očuvanjom odećom naređeno da se svuku. Čak i rublje! Zatim su grupe od po dvadeset ljudi bile postavljene uz same rake, licem prema rakama, a leđima prema naoružanom

---

<sup>1</sup> Veg, *Zbornik MS*, br. 25, str. 85.

odredu vojnika SS jedinice. Svakoj žrtvi je jedan od vojnika nacrtao krug na leđima — tu je trebalo gađati. Po trojica vojnika određena na jednu žrtvu su na komandu oficira ispaljivali plotun u onaj krug ili u potiljak nakon čega su se žrtve stropoštavale. Ako koja žrtva nije bila usmrćena priazio joj je oficir koji je komandovao streljanjem, i ispaljivao metak iz pištolja u glavu. Pošto je tako likvidirana prva grupa, pristupilo bi se likvidaciji sledećih dvadeset lica. Kada je bilo pobijeno toliko žrtava da su leševima mogli ispuniti raku, naređeno je Romima, koji su stajali po strani i sve to krišom gledali, da leševe spuštaju u raku i poredaju, a zatim da ih zatrpuju. Tako je rađeno sve dok nisu likvidirane sve žrtve dovedene toga dana.

Streljanje tih dana vršili su, kako rekosmo, pripadnici nemackih SS jedinica pod komandom jednog od oficira. Kapanjem raka i drugim pripremama za streljanja rukovodili su šef policije u Pančevu Rudolf Kremling i njegov zamenik Robert Varadi.

Streljanja su vršena skoro svakodnevno, a trajalo je oko dva meseca. Dnevno je dovoženo i do deset kamiona, a u svakom je bilo 30 do 40 ljudi. Računa se da je na jabučkom putu tako pobijeno oko pet hiljada ljudi. Pančevačkim Romima je već prvog dana bilo naređeno da likvidiranje žrtava ne smeju gledati, a ako ipak nešto vide i o tome budu pričali po gradu, biće i sami likvidirani. Kremling im je, inače, rekao da je prvog dana streljano 280 lica, drugog 200, a trećeg 180 lica, te da su sve to »šumci«. Međutim, Romi su među streljanima prepoznali i neke sunarodnike iz Beograda, Marinkove Bare i Mirijeva, koji su nosili na ruci trake sa oznakom »Cigeuner«,<sup>2</sup> a drugi su imali trake sa oznakom »Jude«.<sup>3</sup> Među žrtvama prepoznali su i trgovca žitom iz Pančeva Avrama Taparoa.

Pored Jevreja i Roma obeleženih trakama, sudeći po nošnjama, među žrtvama je bilo i Srbijanaca i ljudi iz drugih krajeva. Bilo je i omladinaca sa đačkim kapama.

Poručnik Valter, komandir 9. čete 433. pešadijskog puka, 1. novembra 1941. napisao je o ovom streljanju precizan povjerljivi izveštaj, koji je njegov puk dostavio Stabu divizije: »U sporazumu s nadležnim organom SS dovezao sam pro-

<sup>2</sup> Ciganin.

<sup>3</sup> Jevrejin.

brane Jevreje, odnosno Cigane, iz beogradskog zarobljeničkog logora. Kamioni iz Feldkomandanture 599, koji su mi za ovo bili stavljeni na raspolaganje, pokazali su se nepogodnim iz dva razloga:

1. Vaze ih civili; usled toga nije zajemčena tajna.

2. Svi su bili bez krova ili cerade, tako da je gradsko stanovništvo video koga smo na vozilima imali i kuda smo se zatim vozili. Pred logorom su se bile skupile žene Jevreja, koje su urlikale i vikale pri našem odlasku.

Mesto na kome je izvršeno streljanje vrlo je podesno. Ono leži severno od Pančeva, neposredno uz drum Pančeve—Jabuka, na kome se nalazi jedna uzvišica, čiji je nagib toliki da se na nju može čovek samo s mukom ispeti. Prema toj uzvišici nalazi se močvarno zemljište, a pozadi nje je reka. Pri visokom vodostaju (kao 2. X) voda dopire skoro do uzvišice. Prema tome, može se s malo ljudi sprečiti bekstvo zarobljenika. Isto tako, tamo je i podesno peskovito zemljište, što olakšava kopanje jama, a time se skraćuje i radno vreme oko kopanja.

Po dolasku na oko 1,5—2 km ispred izabranog mesta, zarobljenici su sišli sa kamiona, dok su kamioni s civilnim šoferima odmah vraćeni natrag, da bi ovi imali, po mogućnosti, što manje podataka za neka podozrenja. Zatim sam, da bi bila obezbeđena sigurnost i tajna, obustavio svaki saobraćaj drumom.

Mesto streljanja obezbedio sam s 3 laka mitraljeza i 12 strelaca:

1. da se spreči pokoušaj bekstva od strane zarobljenika;

2. radi samoodbrane od eventualnih prepada od srpskih ljudi.

Najveći deo vremena otpada na kopanje jama, dok se samo streljanje svršava vrlo brzo (100 ljudi za 40 minuta) ...<sup>4</sup>

### *Likvidacija u Deliblatskoj peščari*

Početkom oktobra 1941. godine izvršeno je masovno streljanje, većinom Jevreja, u Deliblatskoj peščari, u šumi na mestu zvanom Čardak kod Deliblata. Ovako je to bilo:

<sup>4</sup> Zbornik VII JA, tom I, str. 583.

Jednog oktobarskog jutra na Čardak je dovezeno pet velikih kamiona punih ljudi, žena i dece, većinom iz jevrejskog logora kod »Topovskih šupa« u Beogradu. Žrtve su donete zajedno sa svim njihovim stvarima, pošto im je rečeno da idu na rad. Odmah po prispeću naređeno im je da kopaju rupe, koje su ovi završili do 13 časova, pa je bez čekanja otpočelo streljanje te partije logoraša.

Kako su fašisti samo mogli da smisle tako bestijalan način likvidacije nesrećnih ljudi?

Žrtve su postrojene u tri reda i to tako da su u prvom redu bile žene i deca, a druga dva reda muškarci. Najpre je streljan prvi red, pa je drugi morao streljane žrtve da baca u rupe. Posle toga streljan je drugi red, a treći red ih je bacao u rupe. Kada je streljan i treći red, njih su u iskopane rupe pobacali sami nemački vojnici. Kada je sve bilo gotovo, istoga dana oko 17 časova dovezena je druga grupa žrtava u pet krcatih kamiona. I ta grupa streljana je na isti način kao i prethodna. Ukupno je toga dana streljano oko 500 lica, koji su pokopani u sedam jama.

Prilikom ubijanja, neki logoraši su pokušali da se spasu bekstvom. Na to su fašisti počeli da trče za njima i otvaraju vatru, kao da love zečeve. Tako je dr Imre Laslo, lekar iz Skorenovca, uspeo bežeći da se udalji čitavih 200 metara, ali ga je, na žalost, metak iz puške oborio na zemlju, pa je tu i zakopan.

### *Bolesnici kovinske Duševne bolnice*

Početkom jeseni 1942. godine u kovinsku Duševnu bolnicu došao je jedan nemački oficir da razgleda bolnicu, kako bi ustanovio da li ona odgovara potrebama nemačke vojske. Kada je od upravnika Kašpareka čuo da u bolnici ima i bolesnika Jevreja, ljutito je uzviknuo: »Zar još trpite Jevreje?« Netrpeljivost prema Jevrejima došla je ubrzo do punog izražaja.

Dana drugog oktobra 1942. godine u kovinsku Duševnu bolnicu došla su tri nemačka vojnika, pripadnika Gestapoa iz Pančeva — kamionom. Pokupili su sve bolesnike — Jevreje, odvezli ih u Deliblatsku peščaru i po kratkom postupku streljali. Osim toga, na zahtev vojnika ekonom bolnice bio

je prinuđen da im iz depozita bolničke blagajne izda sve dragocenosti i novac streljanih. Dakle, ubijanje i još pljačka.

Tom prilikom streljani su: Mihajlo Bek (41 god.) iz Kumanca, Sunga Kalderon (57) iz Bitolja, Roža Ginc-Kovač (27) iz Sente, Klara Atijas (42) iz Sarajeva, Jakob Davičo (44) iz Beograda, Jene Vajs (52) iz Vršca, Šamu Grinvald (42) iz Bašaida, David Mandil (57) trg. putnik iz Beograda, Martin Klajn (44) advokat iz Čehoslovačke, Isak Narus (45) advokat iz Beograda i Andrija Santo (34) inženier iz Jaše Tomića.

---

## PK KPJ O ANTIFAŠISTIČKOJ BORBI I REPRESALIJAMA OKUPATORA

Prikaz i ocenu situacije u Banatu u dotadašnjem periodu borbe dao je Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu u proglašima i izveštajima Centralnom komitetu. U njima se ističu uspesi Partije u razbuktavanju ustanka, ali i teškoće koje treba prevazići.

U proglašu PK KPJ narodima Vojvodine od 26. avgusta 1941. godine se, pored ostalog, kaže:

»... Narodi Vojvodine! ... Krvoločni okupatori povešali su, postreljali i poklali hiljade Bačvana, Banaćana i Sremaca. Okupatorske bande i dalje haraju našu Vojvodinu. Naše zlatno žito grabe i odvlače da bi produžili svoj zlotvorski život. Protiv svega toga, protiv tih najodvratnijih neprijatelja našeg naroda Komunistička partija Jugoslavije organizuje i vodi borbu u celoj zemlji i Vojvodini. KPJ stvara partizanske odrede i poziva ceo narod, sve vojvođanske Slovene, antihitlerovske Nemce, Mađare i Rumune u odlučnu borbu za proterivanje okupatora iz Vojvodine. Narod se u svim krajevima zemlje već uveliko digao na oružje...

I Vojvodina ima svoje partizane uprkos naoružanijima massa vojvođanskih Nemaca, uprkos izmešanosti srpskih, nemačkih i mađarskih sela i uprkos nepogodnom terenu. Banatski partizani su u pančevačkoj, bečkerečkoj i kikindskoj okolini naneli neprijatelju izvesnu materijalnu štetu i uništili mu znatan broj vojnika ...

Omladino Vojvodine! Ti si u ovoj borbi pokazala mnogo samopregora i herojstva. Naš se porobljen narod sa velikom ganutošću divi tvojoj bezgraničnoj ljubavi prema njemu. Tvoje pale žrtve u neravnoj borbi s okupatorima pokreću široke narodne mase na odlučniju i dalju borbu.

Radnici i radnice, seljaci i seljanke! Vi najviše stradate od okupatorskih zločina. I zato, bilo u grupama, bilo pojedinačno, nanosite neprijatelju što veću materijalnu i moralnu štetu. Stvarajte što više partizanskih odreda i ne slušajte one koji govore da još nije vreme za oružanu borbu, jer su to ili kukavice ili špekulantи; ko ode u Nemačku na rad, žigošite ga kao izdajnika . . .«

U izveštaju sekretara PK KPJ za Vojvodinu Žarka Zrenjanina Uče Centralnom komitetu KPJ, od 2. septembra 1941. godine, govori se o obaveštajnoj i kurirskoj službi, stanju organizacije i okupatorskim represalijama:

»Dragi drugovi, TT (Josip Broz Tito) i ostali,

... Drug Š[ilja]<sup>1</sup> ... kad je stigao u K[ikindu] tamo je neprijatelj već bio razvio veliku budnost zbog akcija koje su tog dana započele u polju. Umesto da se odmah vrati, on je tamo uporno tražio MK (mesni komitet — prim. autora) ... Pošto je bilo prošlo pet dana, poslali smo mu drugu legit[imaciju], ali ga kurir nije tamo našao i ostavio javku da mu je ona dostavi. Tom prilikom je ta javka rekla našem kuriru da je toga dana pohapšeno mnogo ljudi, pa je možda i on. Kad nam se kurir vratio kod nas je hajka takođe besnila, pohapšeni rukovodeći ljudi i najbolji partijci, kao i dobri ljudi oko Partije. Nama iz PK takođe je pretila opasnost da budeмо pohvatani (premetačina po kvartovima). Da nismo odmah napustili dotadanje sedište, možda bismo bili pohvatani. Prilikom napuštanja mesta (uveče) naišla nas [je] straža, ali smo blagovremeno iskoristili kukuruz. Zbog tog napuštanja tog mesta i zbog hapšenja i razjurivanja dobrih mesnih snaga, nismo bili u stanju da se spremimo za spasavanje druga Š[ilje]. Čak nismo imali mogućnosti ni da se odmah tačno obavestimo gde se nalazi ... Slali smo čoveka u Kik[indu], ali su tamo i sve javke pohapšene, pa i sam se jedva izvukao ... I treći put smo pre pet dana poslali ljude, ali ih još nema da dodu. (Zato i zakašnjava ovaj odgovor na Vaša pitanja o drugu Š[ilji] i ceo izveštaj) ...

Obavešt[ajna] i kurir[ska] služba. Ona je kod nas zaista slaba, poslednjih dana je i nikakva. Prvo o našem izveštaju

<sup>1</sup> Ratko Mitrović.

od 12. VIII, koji ste Vi dobili tek 21. VIII. Izveštaj smo napisali i poslali rukovodiocu obavešt[ajne] i kurir[ske] službe 12. VIII rano izjutra. On ga je primio istog dana, jedino lice koje je tada moglo da putuje, sklonilo se ispred provale koja mu je pretila. Rukovodilac se i sam teško kretao, te je kurira pronašao tek posle tri dana, posle je još tri dana prošlo dok je kurir nabavio pasiršajn<sup>2</sup> bez koje se po tadanjoj Uredbi uopšte nije moglo poći na put. Dalje dva dana prošla su svakako od naše etapne stanice<sup>3</sup> do vaših ruku. Zbog našeg i daljeg menjanja mesta boravka, sa rukovodiocem službe nismo se videli devet dana, pa nije bilo moguće kontrolisati ekspediciju.

Vaše pismo od 21. VIII stiglo je u naše bivše sedište 23. VIII, a mi ga dobili 26. Uzrok je nova provala i besna hajka u gradu i nekim selima tih dana. Tri provale u toku avgusta, hapšenje najiskusnijih partijaca, ljudi oko Partije u gradovima i selima potpuno opustošenje Kikinde, panika u narodu i kod jednog dela članstva, prouzrokovali su privremeni propust Obavešt[ajne] i Kurir[ske] službe. Kuriri ne dolaze iz mnogih mesta, ili, ako i dođu — javke pohapšene, ili nema članova OK i njihovih zamenika zbog hapšenja ili direktnе opasnosti od hapšenja. Otuda smo i mi bez podataka o tačnom stanju stvari u pokrajini. — Sekretarijat je stalno imao uza se komandanta Pokrajinskog štaba Partiz[anskih]<sup>4</sup> odreda i njegovog zamenika,<sup>5</sup> sekretara OK. Za ovim drugim neprijatelj besno traga jer su ga sve do sadašnje provale teško teretile zbog hapšenja dobrih Partijaca i funkcionera MK, komandant i dalje obavlja rukovođenje ob[aveštajnom] i kurir[skom] službom. Nije bio sa nama pomenutih 9 dana. Ali da bismo doznali gde je drug Š. i da bismo održali odrede, morali smo ga pustiti od nas. Pre 5 dana sekret[ar] OK bio u gradu i vratio se bez preciznih podataka. Morao je da se skloni ispred hajke koja je tada još besnela. Vratio ponovo, ali ga, eto, još nema k nama. Na taj način nemamo tačnih podataka o nizu najvažnijih stvari.

<sup>2</sup> Propusnica od policije za slobodno kretanje. Po pravilu, za svako putovanje iz mesta boravka u drugo mesto izdavana je nova.

<sup>3</sup> Etapna stanica nalazila se u Pančevu.

<sup>4</sup> Komandant Štaba partizanskih odreda Vojvodine Danilo Gruić.

<sup>5</sup> Dužnost zamenika komandanta Štaba obavljao je Žarko Turinski, sekretar OK KPJ za severni Banat.

Stanje organizacija u Banatu. Znamo imena i proveravali smo hapšenje 51 člana od napad[a] fašista na SU (Sovjetska Unija — prim. autora) do pre dve nedelje. Međutim, broj pohapšenih u tom roku svakako se kretao do 70—80. Za poslednje dve nedelje vršena su nova hapšenja u nizu mesta. Tako je u V. B[ečkerek] provala od 20. VIII na ovom zahvatila veliki broj skojevaca, simpatizera, ljudi za odrede, mnoge porodice, koje su se krile. Naročito je znatan broj uhapšenih gradskih partijaca i funkcionera. U Kik[indi] — 14 (od toga 5 čl. MK — ceo); sr[ez] N. Bećej — 12; V. Bećk[erek] 7 (3 čl. MK). Postreljano ili poubijano 10 za koje smo utvrđili, ali ih ima više. Među njima su: Sonja (Marinković — prim. autora), Vl. Kolarov, Rudolf Kornauer, Ruža Šulman, D. Jovičin, P. Radojčić, Al. Radosavčev, Br. Vujić, M. Kulić, Elza Zadravec. U borbi s policajcem poginuo je (ubio se sam) čl[an] MK V. Bećk[erek] — Bogdan Teodosin. Kada je polic[ajac] htio da uhapsi njega i drugaricu iz MK on je pucao, drugarica je odmakla i spasila se. Polic[ajac] ranjen, a drug Bogdan, pošto nije mogao da pobegne (opkoljen), ubio se sam. Pohapšeni su u glavnom najiskusniji i prekaljeniji ljudi što smo ih imali. Malo je takvih na »slobodi«. Kako je to moglo da se dogodi? PK je još uoči napada faš[ista] na SU svim organizacijama ozbiljno obrazložio nužnost krajnje budnosti i sklanjanja. Manji broj koji se nije držao toga uhapšen je još u prvoj navalji. Ostali su pali uglavnom kao žrtve došaptiča, špijuna, provala, racija itd. . .

Zbog oportunizma, kukavičluka, aljkavosti, netačnosti i konspirativnosti, kažnjeno je u Banatu: isključenjem 18, strogim ukorom jedan, ukorom 7, opomenom 6, raspuštena [je] cela ćelija od 20 čl[anova], s tim da se od dobrih ljudi odmah formira druga.

Raspoloženje u narodu. Depresija i panika bila je velika. Sada nešto popušta. Srbi hoće (jedan deo) u borbu, ali smu slabi sa oružjem. Preduzimamo sistematsko ubedivanje seljaštva da sve čini kako hrana i stoka ne bi išla Nemcima. Jedan deo seljaka već i sam sabotira. Selo B. kome je naređeno da svake nedelje liferuje šest debelih svinja, dalo je prve nedelje samo dve, ostalo se kolje privatno. Seljaci obogaljuju konje koje uzimaju fašisti. Živinu takođe kolju, sakrivaju bundaše i grudnjake.

Poslednja provala (SKOJ) otkrila je sjajne mladiće i devojke: tučeni su neverovatno ali ne priznaju. Provaljuje jedan koji je u toku provale postao provokator. Taj je pušten i lovi napolju. Zato što još nije uništen on i neki došaptači, isključili smo iz Partije čoveka koji je trebao to da uradi.«<sup>6</sup>

Izveštaj Pokrajinskog komiteta Partije Centralnom komitetu od 2. septembra 1941. godine odnosio se na aktivnost SKOJ-a u Banatu. Na početku se govori o sabotažama skojevaca, a zatim o udarcima koje okupator nanosi toj organizaciji.

»Okupatorske vlasti, uz pomoć Nemaca i Mađara domorodaca i ostalih plaćenika, nanele su SKOJ-u kod nas teške udarce. Priličan broj skoj[evaca] je u zatvoru, a neki su već streljani. U najskorije vreme uhapšeno je čitavo rukovodstvo u mestu V. (nije utvrđeno na koje se mesto odnosi — prim. autora), dok je u gradu V. B[ečkerek] uhapšeno više od 10 skoj[evaca]. Hapšenje se širi i dobija karakter provale. Čini se sve da bi se spasili aktivisti i dr. Hapšenjem i hajkom vlasti su nam dosta organizacija privremeno onesposobili za aktivniji rad.

Pol[tički] sekr[etar] se nalazio na putu po Bačkoj već 3 nedelje. Imamo izveštaj da je stigao, da org[anizacije] rade i da im nisu naneti teži udarci.

Org[anizacioni] sekr[etar] (PK SKOJ-a — prim. autora) je u teškom položaju. Ranije je tražen od pol[icije], a sada je i provaljen. I treći član sekr[etarijata] je u istom položaju. Teškoće oko putovanja su često neprebrodive. Ali se ipak čini sve da se održava stalni kontakt sa OK (okružnim komitetima — prim. autora) i MK (mesnim komitetima — prim. autora) i da im se daju uputstva za pravilan rad.

Nemačke, a delimično i mađarske omladinske mase, još uvek su faš[istički] orijentisane. Svi naši pokušaji da prodremo među njih ne donose skoro nikakve rezultate. Nekoliko najboljih skoj[evaca] Nemaca zahvaćeni su provalom u V. B[ečkerek] i pohapšeni. Srpska je oml[adina] uz nas...«

Iz navedenih dokumenata se zaključuje da je Pokrajinski komitet Partije dao vernu sliku stanja i teškoća na koje je

<sup>6</sup> Bašaid.

nailazilo u organizovanju narodnooslobodilačke borbe. Specifični (u suštini — nepovoljni) uslovi — geografski, nacionalni i dr. kao i neslućeni teror okupatora od prvog dana okupacije došli su u toj borbi do punog izražaja. Ali, iako je ponekad posustajala, Partija se nije predavala. U dokumentima Pokrajinskog komiteta uvek se osećala vera u krajnji ishod borbe. Tako on Izveštaj Centralnom komitetu od 2. septembra 1941. godine završava rečima: »Radeći po najnovijim direktivama, svakako ćemo uspeti da prebrodimo ove teškoće i da krenemo napred.«.

*Jedinstveni Severnobanatski partizanski odred, neuspeli prelazak u Srem, nove direktive ...*

Posle prve reorganizacije, odnosno spajanja susednih partizanskih odreda i njihovih akcija, Pokrajinski komitet Partije se, na osnovu novih iskustava, odlučio na dalje objedinjavanje odreda. To je učinio početkom druge polovine septembra u melenačkom ataru. Objedinjeni su Mokrinsko-kikindski, Dragutinovački i Melenačko-kumanački u jedan — Severnobanatski partizanski odred sa oko 120 relativno dobro naoružanih boraca. Imao je dva puškomitraljeza, 60 pušaka, zatim pištolje i bombe i dosta municije. Odred je formirao i Narodni sud. U sastav Odreda ušli su i članovi partijskog rukovodstva severnog Banata, što je diktirala stalna opasnost od hapšenja na terenu, u poslednje vreme sve masovnijih. Tako je za komandanta određen Bora Mikin, a za komesara Žarko Milanović — obojica članovi Okružnog komiteta KPJ za severni Banat.

Do kraja meseca Odred je samostalno ili u sadejstvu sa Aleksandrovačko-karađorđevačkim odredom imao nekoliko značajnih borbenih akcija. Jedan njegov deo uspeo je da prodre u rumunsku karaulu kod Srpske Crne, razoruža graničarsku jedinicu i odnese puškomitraljez, devet pušaka i nekoliko sanduka municije, dok je drugi deo zapalio 40 vagona kudelje. Zatim je napadnuta opštinska zgrada i žandarmerijska stanica u Bašaidu i tom su prilikom ranjena tri policajca, dok je druga grupa boraca zapalila skoro 1500 t neprerađene kudelje, toliko potrebne nemačkoj vojsci.

Približavanje jeseni i zime, otežavalo je kretanje boraca po ogoljenom terenu. Sve su ozbiljnije bile teškoće usled masovnih hapšenja i oštih represalija okupatora. Sve je to dovodilo do opasnosti od izolacije Odreda.

Zato je Pokrajinski komitet KPJ odlučio da Odred pređe preko Tise u Baćku, a zatim u Srem i Srbiju, ili po drugoj varijanti direktno u Srem preko Dunava. Ipak je ocenjeno da je, s obzirom na jake mađarske snage na Tisi, povoljnija druga varijanta. Tako je Odred noću između 1. i 2. oktobra pošao na prvu etapu — u logor Stajićevsko-petrovogradskog odreda. Neplanirano, sutradan je došao u sukob sa jednom patrolom kod Petrovgrada i, tada je ranjen Rada Grujić, član PK SKOJ-a koji je održavao glavnu vezu između Žarka Turinskog i Danila Grujića u ovom maršu. Nikica Živanović je uspeo da ga seljačkim kolima izvuče i prebaci u Melence na lečenje.

Odred je morao da se povuče na sigurnije mesto. Izabrano je Melenačko ostrvo, odakle su borci i pošli put Begeja i Dunava u nameri da pređu u Srem.

Severnobanatski odred nije uspeo da zbog grešaka ostvari dobro smisljeni plan prelaska u Srem. Stoga je Pokrajinski komitet Partije bio prinuđen da donese odluku da se borci Severnobanatskog odreda, prešavši u defanzivu, razidu na svoje prvo bitne terene (iz vremena kada su kao posebni odredi dejstvovali odvojeno) i izgrade skloništa u kojima će prezimeti, jer u zimskim uslovima nije moglo biti ni govora o borbi protiv nadmoćnijeg okupatra na otvorenom terenu. Baze su bile u Padeju, Farkaždinu, Čenti, Perlezu, Petrovgradu, Stajićevu, Kumanu, Melencima, Aleksandrovu, Karadžorđevu, Dragutinovu, Mokrinu (podrazumevaju se i baze na salašima u blizini navedenih mesta) . . . Ali to je partizanskim borcima stvaralo nove nevolje — neprijatelj je sada mogao sistematski da ih uništava.

### *Direktive Pokrajinskog komiteta*

Početkom oktobra deo Pokrajinskog komiteta Partije nailazio se u Novom Sadu. Na dan 5. oktobra, kada je trebalo da se sastanu Žarko Zrenjanin, Svetozar Marković, Radivoj Ćirpanov i Gordana Ivačković, policijska zaseda je pred sam

njihov susret otvorila vatru i ubila Radivoja Ćirpanova, a Gordana Ivačković uhvatila. Kao član Biroa PK KPJ za Vojvodinu ona je bila upućena u mnoge stvari i već na prvom saslušanju otkrila je sve što je znala.

Zarko Zrenjanin i Svetozar Marković su, čuvši pucnjavu, pohitali da pomognu Ćirpanovu, ali im je na putu bio jedan žandarmerijski podoficir. Zrenjanin ga je pogodio iz svog pištolja, a zatim se sa Markovićem probio do periferije Novog Sada (naselje Klisa). Znajući o neuspelom prelasku Severobanatskog odreda u Srem, napisali su uputstvo o organizovanom povlačenju. Uputstvo je napisano 7. oktobra, najverovatnije dok su boravili na Klisi, jer su odatle krenuli za Banat tek 8. oktobra 1941. godine. U direktivi se kaže:

»Pošto će za 10—15 dana nestati kukuruzišta koja su u Banatu jedina skloništa za partizanske odrede, nužno je pronaći novu organizacionu formu borbe. Partizanski odredi, koji su pored ostalih zadaća imali i zadaću uništavanja žive snage okupatora, biće stavljeni pod uslove koji omogućuju dalje uništavanje okupatorske vojske i proterivanje iste sa naše teritorije. *Nova forma organizacione borbe jesu diverzionate grupe*. Njihovo je glavno obeležje da imaju 3—5 do sedam ljudi, koji žive u svom mestu, koji nisu kompromitovani ili su vrlo malo. Grupa se sastaje radi utvrđivanja plana i radi izvođenja akcije. Čim se akcija završi, ljudi se razdjedu kućama i rade svoj redovni posao. Zadaće diverzantskih grupa jesu: uništavanje svakog materijala i hrane kojima se služi okupator ili je njemu namenjen, rušiti, paliti, dizati u vazduh pruge, teretne vozove, magazine, slagališta, izvozne mlinove, sušare, ubijanje špijuna, došaptača i izdajnika. Dakle, sve što je pobrojano u cirkularu PK KPJ. Diverzionate grupe ne hvataju se u borbu s vojskom okupatora, dakle nisu partizanski odredi u pravom smislu ...

Pored stalnih diverzionih grupa treba stvoriti grupe za izvođenje samo jedne akcije, za koju se ukaže prilika koju mogu iskoristiti ljudi koji inače ne bi ulazili u diverzionate grupe. Treba mnogim radnicima, seljacima, inteligenciji i drugima davati ideja, podstreka, da na svom mestu, delokrugu, itd. čine štete neprijatelju.

Partijske organizacije u Vojvodini obavezne su da se u svemu pridržavaju uputstva u cirkularu br. 1. PK KPJ. Oba-

vezne su dalje da same pronalaze mogućnosti i sredstva za akcije i ne čekaju uputstvo, predloge i inicijativu od viših foruma. To se naročito zahteva, jer pod ovim teškim prilikama, partizanski materijal i uputstva dockan ili uopšte ne stižu. Dakle, traži se puna samoinicijativa i samostalnost u borbi svih mesnih organizacija i odgovornih partijskih rukovodilaca.

Dalje treba skupljati novčane i druge priloge od onih drugova i poštenih rodoljuba koji se u tom poslu pokažu najbolji. Treba stvarati komitete narodnooslobodilačkog fronta, da bi se prilozi skupljali što urednije. Treba usmenim i pismenim putem (gde god je ovo drugo moguće) redovno obaveštavati narod o stvarnom stanju na Sovjetskom frontu. Tako će se najuspešnije suzbijati fašističke laži.«

Sreski komitet Partije za kikindski srez uputio je 11. oktobra svoju direktivu sa zahtevom da se *za sada* prekinu akcije sabotaže:

»Najcrnji neprijatelj našeg naroda kidiše sve jače i ubija nam naše najbolje drugove. Narod je zaplašen i ako mi danas podemo u akcije, bićemo prilično usamljeni. Zato, drugovi, *za sada* treba prestati sa akcijama sabotaže. Pripreme i izviđanje treba vršiti, ali akcije ne. Svoj rad upraviti na: (1) jačanje partijske organizacije; (2) na stvaranje Komiteta narodno-oslobodilačke borbe (koji će prikupljati fond narodnog oslobođenja); (3) na agitaciju i propagandu...«

U agitaciji i propagandi naročito paziti da se narod pravilno obaveštava o stanju na frontu...«<sup>7</sup>

Boraveći ponovo u Novom Sadu, Svetozar Marković piše 17. decembra o direktivi PK Okružnom komitetu KPJ za Srem: »...Usled velike nadmoćnosti neprijatelja (pojačane i podržavane od Nemaca, Mađara i dr.), s jedne strane, i slabe procene situacije (naročito u pogledu trajanja rata), s druge strane, te niskog ideološkog nivoa partijaca, nepridržavanja direktiva itd., izgubili smo najbolje snage u Banatu i Bačkoj. Gubitak snaga je jako veliki, da je skoro nenadoknadiv. Pali su rukovodeći drugovi: R. Čirpanov, Iv. Vijoglavin, Rat. Mit-

<sup>7</sup> Muzej Vojvodine 5616/11163—64 MF; D. Momčilović, *Banat u NOR, str. 189.*

rović, Sonja, Crna, koja se skandalozno držala, Kiš, Majer, Popa, Paja, Daba, Servo, Kovač i Bogdan, Vl. Ž. i Jova itd. itd.<sup>8</sup> U pojedinim mestima, pa čak i u okružnim, ostalo je malo, ili nimalo partijskih snaga.

Partizanski odredi nisu mogli biti masovni: a) usled nedostatka oružja u sev[ernom] Banatu i b) usled slabog uticaja part. org[anizacija] na mase, te oportunizma čak i rukovodećih drugova, što je došlo do izražaja, naročito u Bačkoj i j[užnom] Banatu. Otuda je partizanskih akcija i većih sabotažnih akcija bilo samo u sev. Banatu. Kod ovih akcija igralo je znatnu ulogu i naše prisustvo.

Posle gubitaka koje smo pretrpeli, bili smo primorani, jer je pretilo da izgubimo sve snage, da damo direktivu za organizованo povlačenje, za obustavljanje svih akcija oko uništavanja žive i mrtve snage faš. okupatora. Sada se radi na učvršćivanju part. org[anizacija] (priklupljanje preostalih snaga, čišćenje, uvlačenje novih snaga, najšire povezivanje...).<sup>9</sup>

Najzad, na savetovanju Pokrajinskog komiteta Partije u selu Đurđevu (Bačka) novembra 1941. doneta je direktiva o privremenom ali potpunom obustavljanju akcija na živu silu i materijalne potencijale okupatora do 1. januara 1942. godine, u očekivanju da će se vojnopolitička situacija u svetu izmeniti i da će Crvena armija dovesti do »brzog raspada« fašizma. To vreme trebalo je iskoristiti za konsolidovanje snaga narodnog ustanka. Odlučeno je da se Žarko Zrenjanin vrati u Banat, a da rukovođenje pokretom u Bačkoj preuzme Svetozar Marković.

Čim se Žarko Zrenjanin vratio u Banat (3. decembra 1941), formirao je Povereništvo PK KPJ i SKOJ za Banat od tri člana i radio na popunjavanju i obnavljanju okružnih, sreskih i mesnih rukovodstava, kao i na povezivanju pojedinih partijskih organizacija. Žarko Turinski bio je na čelu Okružnog komiteta KPJ za severni Banat, a sreski komiteti delovali su u kikindskom, petrovgradskom i novokneževačkom (ovaj sa najgušćom mrežom partijskih i skojevskih organizacija) srežu.

<sup>8</sup> Radi se o sledećim palim drugovima: Radivoju Čirpanovu, Ivanu Vijoglavinu, Rastku Mitroviću, Sonji Marinković, Gordani Ivačković, Erne Kišu, Otmaru Majeru, Radi Trniću, Paji (nije utvrđeno na koga se odnosi), Dobrivoju Jovičinu, Mihalju Servu, Mihalju Kovaču, Bogdanu Teodosinu, Vladu Živanoviću i Jovanu Žeravljevu.

<sup>9</sup> Lj. Vasilić, *Zbornik PKV*, str. 30—31.

U južnobanatskom okrugu je, usled velikih gubitaka, partijska i skojevska organizacija bila znatno oslabljena. Veoma dobro uhodana partijska tehnika, koja je neprekidno radila na umnožavanju i izdavanju informativno-propagandnog materijala, pala je u ruke okupatoru 25. decembra. To je i datum pogibije sekretara Okružnog komiteta Partije Stevice Jovanovića,<sup>10</sup> na čije je mesto imenovan Borislav Petrov Braca.

\*

Potpuno obustavljanje partizanskih i sabotažnih akcija iziskivalo je potrebu izgradnje baza — skloništa za partizanske borce. Njih su pripremali odbori Narodnooslobodilačkog fronta i narodnooslobodilački odbori uz široku podršku više od 200 bazačija, članova KPJ i SKOJ-a, kao i drugih rođljuba, koji su tu ilegalce i borce držali cele zime.

Samo u Kumanu izgrađeno je 95 baza, koje su mogle da prihvate oko 200 ljudi, a u njihovom uređivanju učestvovalo je 125 lica. Pojedine baze predstavljale su čitava mala, dobro maskirana utvrđenja. Među njima je 39 bilo specijalno izgrađenih.

Baze su bile zidane ili kopane i imale su tajne prilaze i ulaze. Kod zidanih obično je građen dupli zid, naime, novim zidom skraćivana je neka prostorija za toliko, kolika je bila baza. Kopane su se nalazile ispod štala, kamara slame, čak i svinjaca.

Tajna skloništa su, po pravilu, mogla da prime dva do pet lica, a kopana su ili izgrađivana u najstrožoj tajnosti.

Prilikom baziranja boraca odreda bilo je i grešaka. Kobne su bile one koje je učinilo rukovodstvo Petrovgradsko-stajićevskog, Kumanackog i Melenačkog odreda: borcima je na-ređeno da pre odlaska u baze ostave oružje, koje će biti sklo-njeno u posebna skloništa do proleća, kada odredi opet budu na okupu. Tako su odredi, u stvari, bili razoružani. Istina, namera rukovodstva bila je dobra — sa stanovišta očuvanja oružja i municije u slučaju pojedinačnog otkrivanja skloništa. Ali, s druge strane, u svakoj, makar i manjoj provali, borci ne bi mogli da se uspešno suprotstave neprijatelju, dok bi u slučaju otkrivanja baze sa oružjem jednim potezom ceo odred ostao bez ionako teško stečenog naoružanja.

---

<sup>10</sup> Stevica Jovanović proglašen je za narodnog heroja.

---

## ODMAZDE, ODMAZDE...

U vreme dok je bio načelnik Upravnog odeljenja, a kasnije i policijski prefekt, sve do smenjivanja krajem 1943, Franc Rajt je imao najveći uticaj na donošenje odluka o sudbini zatvorenika.

Kada bi Juraj Špiler — ispočetka u svojstvu predstojnika gradske policije u Petrovgradu, a zatim šefa Javne bezbednosti u Banatu — završio istragu nad zatvorenicima, o njenom ishodu informisao je Rajta, pa je ovaj na odluku stavljao svoj potpis. Kasnije, pored Rajta, predlog o kazni potpisivao je i Špiler. Osim njih dvojice, kasnije su mišljenje o sudbini zatvorenika davali i šef Političkog odseka Josip Mežnar, Špilerov zamenik Rudolf Retl, kao i službenik Vanjske ispostave BDS i SD Karl Stetcer, koji je kao veza dodeljen Špileroj Komandi javne bezbednosti.

Od kraja 1943. do 2. oktobra 1944. godine odluke o uhapšenicima donosio je isključivo Juraj Špiler, čak ne konsultujući ni Rajtovog naslednika Pelikana. Jedino se pre donošenja odluka savetovao sa svojim zamenikom Retlom i šefom Političkog odseka Mežnarom.<sup>1</sup>

Na aktima koji su se odnosili na logoraše, Špiler je kod svakog pojedinca lično upisivao posebna obeležja: »J«, »K« ili »F«.

»J« je značilo »justifiziert«, tj. izvršiti smrtnu kaznu, pogubiti.

»K« je značilo »koncentracioni logor«.

»F« je označavalo »freigelassen«, pušten na slobodu.

Te znakove Špiler je stavljao kako bi imao pregledniju evidenciju o kaznama pojedinih zatvorenika.<sup>2</sup>

---

<sup>1</sup> MSRV 8051, str. 3.

<sup>2</sup> MSRV 8051, str. 47.

Odluku o odmazdi posle sabotaže ili druge akcije pripadnika NOP, donosio je krajskomandant sa šefom SD. Kada bi oni to odlučili, kod Franca Rajta bi u kancelariju došao rukovodilac Vanjske ispostave BDS i SD, pa su tamo pregledali arhivska akta za lica sa naznakom »J«. Rajt bi istovremeno pozvao i Juraja Špilera. Špiler je, inače, arhivu koja se odnosi na takva lica uvek držao odvojenu od ostale. U slučaju da trenutno nije bilo na raspolaganju dovoljno takvih logoraša za popunu broja, uzimali bi se oni za koje je predviđeno da u logoru ostanu do kraja rata. Tako su nastajali spiskovi, sačinjeni već tom prilikom nekoliko primeraka. Uz lica navedena u spiskovima, napisana je i krivica zbog koje su diterani u logor.<sup>3</sup>

Kasnije, kada je Rajt smenjen, rukovodioci Vanjske ispostave BDS i SD su spiskove sačinjavali u Špilerovoj kancelariji.

Posle toga spiskove logoraša određenih za streljanje ili vešanje rukovodilac Vanjske ispostave odnosio je krajskomandantu. U slučaju da je krajskomandant neka lica iz spiska brisao, postupak bi se ponovio u Rajtovoju ili Špilerovoj kancelariji.

#### *Melenci, Kumane, Mokrin*

Dana 13. septembra 1941. godine Upravno odeljenje Nadleštva podbana za Banat u Petrovgradu izdalo je saopštenje da je 7. septembra u Melencima, Kumantu i Mokrinu streljano ukupno 30 lica — u svakom mestu po 10. Naveden je i razlog odmazde: vršenje sabotaže, komunistička propaganda i rasturanje komunističkih letaka, pripremanje ubistava organa vlasti, posedovanje raznog oružja i municije, te »prikrivanje odbeglih komunističkih bandita i terorista«.

Načelnik Upravnog odeljenja Nadleštva podbana Dunavske banovine za Banat Franc Rajt izabrao je Melence, Kumane i Mokrin smatrajući da su »najviše zaraženi komunizmom«.

Žrtve za Melence i Kumane određene su iz petrovogradskog »Komunisten lagera«. Toga jutra izvedene su iz zatvora vezanih ruku, konopcem povezani po desetoro zajedno. Imali

<sup>3</sup> Isto, str. 50.

su vidljive tragove skorašnjih zlostavljanja — po lieu modri, otečeni, a otečene i izranjavane su im bile i noge i ruke. Dvojica nisu mogli ni da hodaju, pa su ih prenosili na rukama.

Pored ovih, dovedeno je još 12 vezanih logoraša, od kojih će polovina imati poseban »zadatak« u Melencima, a druga polovina u Kumanu. Svi su zatim ubaćeni u kamion i preneti na železničku stanicu, gde su prešli u vagon, kojim su pod jakom stražom prebaćeni u odredišta...

Sedmi septembar pадao je baš u nedelju, što govori da okupator nije slučajno izabrao taj datum. Kada se od železničke stanice ka meleničkoj opštini uputila povorka od 16 vezanih lica, oko njih su policajci i manšaftovci obrazovali kordon, a kada je povorka stigla u dvorište Sokolskog doma, tu se pojavio i Juraj Špiler sa svojim agentima. On je odvojio desetoricu vezanih od preostale šestorice: »Oni тамо«, objašnjavao je pokazujući na desetoricu, »biće sada streljani, a vi ћete ih za kaznu morati vešati. Neka vam to bude kazna za vaš komunistički rad«.

Nedelja je, pa je u Sokolskom dvorištu bilo dosta sveta, jer ih je opštinski beležnik Nikolaus Hendl pozvao na zbor. Kada je narod video da će biti streljanje, pokuljao je ka izlazu, ali su se policajci isprečili i kundacima zadržavali ljude. Policajci iz Petrovgrada, njih oko 20, postrojili su se u dva reda i čekali komandu. Nastao je težak i neprijatan tajac. Deset mlađih logoraša poređanih uz zid u očekivanju smrtonosnog plotuna povikali su »Zbogom, drugovi!« To je bio njihov poslednji pozdrav i oproštaj. Odjeknula je komanda i puščani plotun iz dvadeset cevi pokosio je antifašističke borce. Čuli su se još dva-tri usamljena pucnja. Jedan oficir dotukao je žrtve koje su još pokazivale znake života.

Među onima što su izvršili egzekuciju Melenčani su prepoznali Nikolausa Frivalda, stolara iz Nemačkog Elemira, Hanca N., mesara iz istog mesta, te Jagocija, Grasla i Šmita iz Petrovgrada.

Šestorica dovedenih iz Petrovgrada zajedno sa tek streljanim drugovima, primorani su bili da streljane vešaju o telefonske bandere u centru sela, da bi što više zastrašili mestane.

Predveče su Romi leševe skinuli sa vešala i kolima odneli na seosko groblje. Johan Vertenbah, zidar iz Melenaca, kao manšaftovac rukovodio je zatrpanjem žrtava, a pomagali su

mu Konja Menhart, dimničar iz Torde, Đura Bolokan, kovač Pal Žedi, ratar i Peter Mađar, zidar, svi iz Melenaca, kao i Jožef Sabo, pekar iz Čoke.

Plakat Nadleštva podbana objavio je imena streljanih: Dimitrije Milovanov, mašinbravar iz Petrovgrada, Đorđe Fogaroši, stolarski radnik iz Petrovgrada, Dragoljub Žarkov, pekarski radnik iz Melenaca, Arpad Fogaroši, molerski radnik iz Petrovgrada, Janoš Fazekaš, stolarski radnik iz Petrovgrada, Ljubomir Ratajski, stolarski radnik iz Petrovgrada, Jožef Tot, bravarski radnik iz Petrovgrada, Ljubinka Vukov, domaćica iz Petrovgrada, Zoran Nićetin, bravar iz Petrovgrada i Šandor Čontoš, molerski radnik iz Petrovgrada.

\*

U Kumanu su žrtve, kao i šest uhapšenih roboljuba koji su određeni da streljane vešaju, od železničke stanice do opštinske zgrade, gde je trebalo izvršiti zločin, doveli pešice — čvrsto vezane.

Stanovništvo je dobošem pozvano da posmatra divljanje fašista. Ali, odziv je bio slab.

Streljanje je izvršeno na trgu, pucanjem u leđa. Egzekutori su bili policajci kojima je komandovao jedan viši oficir. Toj krvavoj priredbi prisustvovala je mesna vlast: Jožef Vučetić, podbeležnik Andrija Oc, narednik policije Johan Frank, Janoš Mezei, članovi Upravnog odbora Laza Milankov i Živa Malić. Ali, najmarkantnija figura na ovome piru bio je Jožef Vilhelm, podnadzornik tajnih agenata.

Kada je streljanje završeno, žrtve su obešene.

I ovde su predveče, po naređenju Nemaca, Romi skinuli leševe, natovarili ih na seljačka kola i odneli na seosko groblje, gde su pobacani u zajedničku raku.

U izveštaju o odjeku streljanja sreski načelnik, između ostalog, kaže i sledeće: »Da li je ovo imalo željeni uspeh do sada još nije vidno, jer komunisti su još uvek u bekstvu i neće ništa čuti o predaji iako su imali priliku da se predaju. Poslednji rok, tj. 17. septembar, već je prošao . . .«

U Kumanu su toga dana streljani: Branko Mirčetić, (21), trg. pomoćnik, Dane Pajić (27), privatnik, Deže Sekereš (18), mlinarski radnik, Nikola Erdeljan (23), nadničar, Jovan Kostić (18), berberin, Radivoj Vukonjanski (18), učenik, Rada Protić

(20), poslužitelj, Žarko Momirski (25), mašinbravar, Dragomir Kirćanski (25), knjigovoda i Kosta Turkulj (24), bravari Žel. radionice.

Svi su bili iz Petrovgrada.

Posle vešanja šestoricu logoraša uprskanih krvlju sproveli su natrag u opštinsku zgradu, a čekajući voz za povratak u Petrovgrad policajci su pijančili u kafani.

\*

Treća grupa streljana je u Mokrinu, a žrtve su dovedene iz Kikinde. Streljanje je obavljeno u dvorištu Sokolskog doma. Već pre deset časova sve prilazne ulice bile su blokirane. Vojnici u punoj ratnoj spremi postavili su puškomitraljeze na raskršća i pred Sokolskim domom.

Deset rodoljubi, čvrsto vezanih, dovedeni su u dvorište Sokolskog doma i postavljeni pred iskopanu raku. Tu su već bili i zvanični predstavnici vlasti: šef sreske policije Anton Veber i šef krivične policije Štefan Nikols, obojica iz Kikinde, Peter Untervinter, šef mokrinske policije i dr. Od policajaca bili su Josif Mundloh i Anton Lajnhold. Osim njih, još dosta Nemaca i Nemica i njihove dece. Postrojeni policajci su na komandu ispalili plotun iz pušaka, a deset žrtava palo je kao pokošeno. Prisutna »publika« razgovarala je kao da se nalazi u kafani. Uz to čule su se glasne psovke.

Još pre streljanja policajac Antor Lajnhold je primetio na logorašu Radovanu Brančiću prsten. Zatražio ga je od Brančića, ali je ovaj odbio da mu ga da. Tek što ga je plotun oborio, Lajnhold mu je pritrčao i pokušao da mu ga skine. Brančićeva topla ruka bila je stegnuta u pesnicu, pa tako policajac nije mogao da skine prsten. Bez predomišljanja izvadio je iz džepa nož, odsekao žrtvi prst i tako se dočepao prstena!

Romima je naređeno da streljane pokupe i obese o bandere u glavnoj mokrinskoj ulici. Visili su 24 časa, a sutradan Romi su ih skinuli, potrpali u kola i odneli na groblje. Na seoskom groblju iskopali su zajedničku raku, skinuli im odela a zatim ih bez reda bacili i zatrpalili. Policajci su brižljivo pretresli džepove skinutih odela i pokupili sve vrednije stvari.

U Mokrinu su streljani: Radivoj Ignac, zemljoradnik iz Bašaida, Dina Miolski, zemljoradnik iz Bašaida, Radovan Brančić, student iz V. Kikinde, Milan Grujić Šulc, student iz Ba-

šaida, Srbobran Kaloper, zatvorski stražar iz Đale, Alekса Radiosavčev, radnik iz V. Kikinde, Branko Bačilov, radnik iz Bašaida, Rada Pajtašev, radnik iz Bašaida, Rada Budrin, stolar iz Bašaida i Miloš Trljićkov, nadničar iz Mokrina.

\*

I kod ovih odmazdi presuda je doneta sa zakašnjenjem. Naime, tek 27. novembra Odsek javne bezbednosti, u strogo poverljivom aktu sa potpisom Ernesta Pelikana, zamolio je šefa Gestapoа Harija Celera da za lica koja su streljana 7. septembra u Melencima, Kumantu i Mokrinu po naređenju vojnih vlasti, izdejstvuje smrtnu presudu da bi se mogli brisati iz matičnih knjiga. Streljanje je, dakle, izvršeno jedino na osnovu golog naređenja!

### *Opet u Petrovgradu*

Posle sabotaže na železničkoj pruzi Petrovgrad—Pančevo (kod železničke stanice Martinica) došlo je do nove odmazde. Po naređenju feldkomandanta u Petrovgradu su javno streljana dvanaestorica »komunista«, koji su se »zbog dokazanog zločina nalazili u pritvoru«. Streljani su, a posle obešeni na vašarištu gde su visili 24 sata.

Na plakatu su bila naznačena sledeća imena: Đorđe Jarkovački, krojač iz Pančeva, Sava Pandurov,<sup>4</sup> student iz Pančeva, Laza Lemajić, zidar iz Pančeva, Ilinka Škulić, radnica iz Starčeva, Sofija Škulić, zemljoradnica iz Starčeva, Mita Ristić, radnik iz Starčeva, Vasa Roknić, advokatski pripravnik iz Pančeva, Zdravko Pavlović, zemljoradnik iz Čente, Uroš Bogaroški, radnik iz V. Kikinde, Žarko Rankov, metalski radnik iz V. Kikinde, Hari Kon, vinarski stručnjak iz Petrovgrada i Milutin Teodosin iz Kumana.

Bilo je to prvo streljanje koje su Nemci izvršili u Petrovgradu javno, jer su ranija, na Bošnjakovom salašu i Bagljašu

<sup>4</sup> Sava Pandurov je bio pripadnik Južnobanatskog odreda, prvog u Vojvodini. Posle sabotaže na pruzi Pančevo—Vršac zarobljen je i prilikom sprovođenja u Pančevo uspeo da pobegne, ali je kasnije ipak ponovo uhvaćen.

bila pristupačna samo Nemcima. Sada je građanstvo javnim proglašom pozvano da prisustvuje ovom masovnom streljanju, a posle toga vešanju leševa.

Krvavo stratište 19. septembra 1941. bilo je ovog puta petrovogradsko strelište.

Toga jutra u policijskom zatvoru Andrija Halas uz pomoć drugih policajaca vezivao je žrtve. Širom Banata već poznati zloglasni agent Vilhelm nadgledao je rad policajaca i pozurivao ih. Osuđeni su na Strelište sprovedeni kamionima. U 11 sati se na Strelištu sakupilo dosta Nemaca. Policajci su poređali nesrećne ljude u vrstu. Jedan poručnik je dao poslednja uputstva, a asistirao mu je šef krivične policije Štefan Korinek. Komanda je pala i puščani plotun je odjeknuo. Agent Vilhelm je zatim svakoj žrtvi ispalio još po dva metka u glavu. Jedan od streljanih je i posle toga davao znake života, ali je ipak sa ostalima zajedno bačen na kola i odnet na vašarište radi vešanja. Kada su ga dizali na vešala, nedotučena žrtva je pokušala rukama da uhvati uže. Tada je Vilhelm naredio dvojici Roma da žrtvu obese o noge i da je tako lakše dokusure — što da troši municiju?! Za to vreme Nemci su dobacivali žrtvama grube primedbe, dok su vešala sumorno mirovala pod teretom obešenih patriota.

Milutin Teodosin, koji je sa ovom grupom streljan, a zatim obešen, uhapšen je nešto pre toga. U prijavi za njega je, pored ostalog, pisalo: »u Milutinovoju kući nema ikone. Svoga psa, nekog dozlaboga ružnog gadžu, zove imenom firera velikog Nemačkog Rajha; uz sve to — rođeni je brat Milivoja<sup>5</sup> — šta više treba...«

Sutradan su Romi žrtve odneli i pobacali u zajedničku raku na Bagljašu.

I opet, kao epilog, spomenućemo dopis Nadleštva podbana za Banat, ali datiran tek 27. novembra 1941. godine, u kojem načelnik Pelikan moli šefa Gestapoa Harija Celera da za streljanje izdejstvuje smrtnu presudu, kako bi se mogli brisati iz matice živih!

---

<sup>5</sup> Milivoj Teodosin, sekretar Sreskog komiteta Partije za Novi Bečeј, streljan 31. jula 1941. na Bagljašu kod Petrovgrada.

## *Streljanje i vešanje u Bašaidu*

Ponovo je osvanuo plakat Nadleštva podbana za Banat u kome se obaveštava javnost da su izvršene tri sabotaže. Kao odmazda po naređenju feldkomandanta, učinjeno je, između ostalog, sledeće:

Dana 4. oktobra u 10 časova streljno je u Bašaidu 11 komunista, koji su »zbog dokazanih zločina bili uhapšeni«. Posle toga su obešeni.

Naređeno je hapšenje, kao talaca, svih članova porodica sa kojima su odbegli komunisti živeli u zajednici. U slučaju novih akata sabotaže zaprećeno je streljanjem tih talaca. Takođe je bio smisao poruke na plakatima. Sledi spisak streljanih: Dobrica Milošev, trgovачki pomoćnik iz Bašaida, Stevan Jankov Bačika, zemljoradnik iz Bašaida, Slavko Kalauzov, zemljoradnik iz Mokrina, Ilija Bošnjak, zemljoradnik iz Melenaca, Dargoljub Šuvakov, zemljoradnik iz Melenaca, Stevan Ćulmanov, zemljoradnik iz Melenaca, Emil Ćulmanov, zemljoradnik iz Melenaca, Sredoje Bošnjak, zemljoradnik iz Melenaca, Vlada Knežević, poljski čuvar iz Bašaida, Obrad Mikalački, zemljoradnik iz Bašaida i Milorad Knežević, zemljoradnik iz Bašaida.

Na sam dan streljanja zatvorenici su preneti kamionom iz zatvora u Velikoj Kikindi — čvrsto vezani lancem zajedno. Pošto su se u opštini skupili svi funkcioneri — organizatori ovog zločina, žrtve su ponovo natovarili u jedan kamion, dok su se ostali na jevrejsko groblje prebacili kamionima i automobilima.

Logoraši su postavljeni licem okrenutim prema zidu. Nemački policajci i vojnici, njih trideset, postrojili su se na oko pet metara od rodoljuba. Jedan nemački pukovnik izdavao je poslednja naređenja. Pored njega bili su Anton Veber, šef sreske policije u Velikoj Kikindi, Ernest Pelikan, načelnik Opštег odjeljenja javne bezbednosti Nadleštva podbana i Miler, pomoćnik prefekta policije u Petrovgradu.

SS pukovnik komanduje. Plotun je ispaljen i žrtve su popadale. One koji su još davali znake života dotukli su policajci i vojnici mećima u potiljak. Pored zvaničnih funkcionera streljanju su prisustvovali mnogi civili — Nemci i Nemice iz Bašaida, a dosta njih i iz susednih sela.

Posle toga Romima je naređeno da svakoj žrtvi stave omču od konopca oko vrata i poslažu ih u kola. Kada je po-

vorka idući glavnom ulicom stigla do opštinske zgrade, Romima je naređeno da žrtve obese o bandere ispred pravoslavne crkve i beležnikovog stana. Da bi veselje bilo potpunije, odnekud je dovedena bleh-muzika, koja je čitavo vreme svirala. Sve je to privuklo meštane Nemce — staro i mlado, muškarce i žene, koji su sa uživanjem posmatrali ovaj »zabavan« prizor. U opštini je doneto i bure piva — nazdravljaljalo se...

Sutradan su Romi skinuli žrtve sa vešala, odneli na jevrejsko groblje i pokopali u zajedničku raku.

Posle streljanja i vešanja u Bašaidu, još iste noći između 4. i 5. oktobra, ubijeno je još pet žrtava iz Bašaida. Razjareni meštani — Nemci Franc Ner, Franc Mali i Peter Kotre zašli su u neke srpske kuće, digli domaćine iz kreveta, izveli ih na ulice i mučki poubijali bez ikakvog razloga i povoda. Takva obest banatskih Nemaca pod okriljem okupatora bila je neviđena.

Tom prilikom poubijani su: Acko Borić (40 godina star), iz Bašaida, Jovan Grujić (31), iz Bašaida, Sava Knežević (53) iz Bašaida, Mita Terzin (62) iz Bašaida i Sekula Miolski (20) iz Bašaida.

Leševi Acka Borića i Mite Terzina bili su unakaženi — pola glave im je bilo odvaljeno, a mozak prosut.

### *Posle Nove godine*

Upravno odeljenje Nadleštva podbana za Banat je 3. januara 1942. godine izdalo obaveštenje u kojem se navodi da su pre tri dana nađena tri leša poljskih čuvara, koji su nestali u kikindskom ataru još 24. avgusta prethodne godine, a koje su ubili pripadnici Dragutinovačkog partizanskog odreda. Od partizana, koji su izvršili kako se u obaveštenju kaže ovaj »zločin«, šestorica su uhvaćeni, kao i trojica iz Dragutinova, koji su »tu razbojničku komunističku bandu ubojica u najvećoj meri pomagali, služili joj kao kuriri, nabavljali istoj oružje i davali sklonište«. To su, prema obaveštenju: Lazar Pajić, zemljaradnik iz Dragutinova, Dragoljub Stanaćev, bravar iz Dragutinova, Dragoljub Živancev, zemljaradnik iz Dragutinova, Sredoje Veskov, zemljaradnik iz Dragutinova, Vlada Dragomir, zemljaradnik iz Dragutinova, Milan Trajilov, zemljaradnik iz

Beodre, Dobrivoj Popov Coca, zemljoradnik iz Dragutinova, Milan Pavlović, trgovac iz Dragutinova i Rada Đuričin, zemljoradnik iz Dragutinova.

Svi su streljani 3. januara 1942. godine u Kikindi, a posle toga obešeni.

Žrtve su se, inače, nalazile u policijskom zatvoru u Velikoj Kikindi. Na dan streljanja u prisustvu Antona Vebera, šefa sreske policije, dr Eduarda Štajgervalda, gradskog fizikusa, Stefana Nikolsa, šefa krivične policije, te agenata Alojza Alta i Georga Finka, i drugih fašističkih zlikovaca — zatvorenici su izvedeni iz zatvora. Alojz Alt ih je vezao lancima jedno za drugo, posle čega su izvedeni u dvorište Okružnog suda i postavljeni okrenuti zidu. Policajci su se i ovom prilikom postrojili prema njima i na komandu već »proslavljenog« zločinca Stefana Nikolsa ispalili plotun. Žrtve su popadale, a dr Štajgervald im je prilazio da ustanovi da li je neko od streljanih još živ. Nikols je hicima iz automata dotukao one koji su pokazivali znake života. Agentu Alojzu Altu je ostalo samo da poskida lance sa ruku ubijenih.

I to streljanje je od početka do kraja posmatrao veliki broj fašista — vojnika, policajaca i civila, koji su dovodili čak i svoju decu — da se deca od malena »čeliće«!

Svi oni posmatrali su ovu groznu sliku sa unutrašnjih prozora sudske zgrade. »Publika« se, po običaju, smejava i uživala. Odobravajući sve to što je na toj »predstavi« izvedeno, kraj zločina propratila je snažnim i dugotrajnim aplauzom.

Opel su angažovani Romi. Oni su prinuđeni da streljanim žrtvama stave omče oko vrata, a zatim sve po dvojicu onako izmrcvarene da vuku konopćima od mesta zločina, kroz sudske dvorište, kroz kapiju, pa preko glavnog trga u Kikindi — sve do ulice pred pravoslavnom crkvom, gde su još ranije bila dignuta vešala. Za leševima je ostao krvavi trag.

Streljani rodoljubi su tako visili sve do sutradan popodne. Onda je opet Romima naređeno da ih skinu sa vešala i u neredu pobacaju na dvoja kola, a zatim odvezu iza katoličkog groblja, gde su ih pobacali i zatrpani u već iskopanu zajedničku raku.

Taj sprovod do groblja išao je kroz srpski kraj, a Romi su čitavo vreme morali da pevaju i da se što više deru, naročito kad su prolazili pored srpskih kuća. Na viku i pesmu Ro-

ma ukućani su izlazili, pa videvši šta se događa sa gnušanjem se odmah vraćali u kuće.

Pre nego što su streljane žrtve pobacane u raku, prilazili su im policajci i onako mrtvima pretresali džepove, te sve vrednije predmete trpali u svoje džepove.

---

## BLOKADE NASELJA

Teški gubici koje je doživeo narodnooslobodilački pokret u Banatu u jesen 1941. godine bili su rezultat velikih akcija »čišćenja terena« koje je sprovodio okupator. One su zahvatale mnoga mesta, padali su delovi okružnih komiteta Partije i SKOJ-a, čitavi sreski i mesni komiteti. Rekonstrukcijom događaja iz tog vremena, došlo se do podatka da je nemački okupator uz pomoć kvislinških snaga preuzeo preko 20 akcija čišćenja terena. Bilans je bio, dakle, poražavajući. Većina boraca, na primer, Mokrinskog partizanskog odreda pohapšena je. Samo do oktobra 1941. godine kroz fašističke zatvore i logore prošlo je 5739 rodoljuba.

Čišćenjem su zahvaćeni Bašaid, Vršac, Vladimirovac, Bela Crkva, Dragutinovo, Zagajica, Izbište, Kikinda, Kumane, Melence, Mokrin, Karađorđevo, Padej, Novi Kneževac, Pančevo, Petrovgrad, Perlez, Potporanj, Crepaja, Čoka... (neka mesta i više puta).

Članovi Pokrajinskog komiteta partije Gordana Ivačković i Đorđe Zličić prešli su u Bačku još u julu, a to su, u nastojanju da organizuju prebacivanje Severnobanatskog odreda u Srem, učinila i oba sekretara PK KPJ za Vojvodinu Žarko Zrenjanin i Svetozar Marković. Sa njima je bio i član Sekretarijata PK Ivan Vijoglavin. Pošto je Mihalj Servo pao u ruke neprijatelju, a zatim na Banjici streljan — u Banatu je od kraja 1941. godine od članova Pokrajinskog komiteta ostao samo Stevica Jovanović. Napokon, pao je i on.

Ali okupator nije sedeo skrštenih ruku. Pored masovnih streljanja i vešanja, sprovodio je i dalje akcije čišćenja, ušavši u organizacionu strukturu KPJ i SKOJ-a. Sve češće je pribegavao i hapšenju talaca. Stvorena je atmosfera nesigurnosti i straha, vršena je presija na antifašistički raspoloženo stanovništvo, koje je pomagalo narodne borce obezbeđujući im skloništa, hranu i druge potrebe.

U čišćenju terena učestvovali su, pored policijskih i vojnih poternih jedinica, i pripadnici Državne straže, Dojče mnšafta, nemačke fašističke omladinske i ženske organizacije, pomoćne policije (Hipo), radne službe (arbajtdinst), pa i kozačke jedinice ruskog Kadetskog korpusa.<sup>1</sup>

To su bile veoma jake snage tako da se posle akcija čišćenja terena, odnosno blokade naseljenih mesta — partizanskih uporišta, iz dana u dan povećavao broj uhapšenika u petrovgradskom »Komunisten lageru«. Ali tome je svakako doprinela i umešnost dr Juraja Špilera, koji je od početka avgusta 1941. bio na čelu Predstojništva gradske policije u Petrovgradu, čija se delatnost proširivala i izavn gradskog područja.

Znajući da veći deo partizanskih boraca nije uspeo da se prebaci u Srem, okupatorska policija je zaključila da su se oni vratili u svoja sela ili bar u njihovu blizinu. Polazeći od toga, akciju čišćenja terena i blokade usmerili su na naselja za koja su, znali da predstavljaju »komunistička legla«.

### *Mokrinski partizanski odred više ne postoji*

U blokadi Mokrina krajem oktobra pohapšena je većina boraca Mokrinskog partizanskog odreda, pa on više i nije postojao kao borbena jedinica. Prvo je uništeno nekoliko baza po okolnim salašima, na kojima je pohapšeno više talaca i zarobljeno nekoliko partizana. Zatim se, zahvaljujući Svetozaru Rajkovu, ranije uhapšenom demoralisanom partijskom aktivistu, 6. oktobra prešlo na baze u samom Mokrinu. Selo su nadletale »štuke«, unoseći nespokojsvo među ljude. Posle toga se, primenom najbrutalnijih mera prinude, klupko polako odmotavalo.

Blokada je, uz učešće kikindske policije i vojske, 9. oktobra donela nove rezultate i trajala je još tri dana. Pohapšena je skoro sva rodbina mokrinskih boraca, a zarobljen je i komesar Mokrinskog odreda.

Dana 23. oktobra policija je usmerila svoje akcije u regionu Kikinde. Zahvaćeni su i Novi Kneževac, Podlokanj, Banatsko Aranđelovo, Krstur i Crna Bara. Prvo je bila na udaru baza koja je snabdevala Mokrinsko-kikindski odred i diverzantske grupe koje su sarađivale sa odredom.

<sup>1</sup> Ruski belogardejci koji su posle sovjetske revolucije našli utočište u Jugoslaviji.

Prema policijskim dokumentima »mnogi od 99 uhapšenih održavali su veze sa partizanima, snabdevali ove oružjem i vršili sabotaže...«

Kikinda je došla na red 29. novembra. Upotrebljeno je vatreno oružje, ali probor boraca iz blokade nije uspeo.

Onda su ponovo, 29. i 30. oktobra jake policijske snage i jedinice Vermahta blokirale Mokrin. Uhapšeno je preko 20 ljudi.

Svim blokadama i hapšenjima rukovodio je šef kikindske policije Anton Veber, koji ih je i pripremao. Njegovi najbliži saradnici su bili Kornelijus Lelijer i grupa policijskih agenata iz Kikinde. Prefekt Franc Rajt je stalno bio u toku događaja.

### *Surova osveta fašista u Dragutinovu*

Iako je Juraj Špilar bio samo predstojnik Gradske policije u Petrovgradu, on se svojom sposobnošću prosto nametnuo, pa je organizovao i učestvovao i u blokadama van područja Petrovgrada. Tako je u provali koja je izazvana hvatanjem Danila Kosića, koji je ranije bio baziran u blizini Dragutinovačkog odreda, Špilar ušao u trag dragutinovačkih boraca. Prvo je 14. novembra stupila u dejstvo policija iz Kikinde i Novog Bečeja, opet predvođena Veberom i Lelijerom, a zatim se uključila i policija iz Petrovgrada, pa je Špilar preuzeo istragu u svoje ruke.

Za vreme blokade i hapšenja bilo je već snega, što je policiji omogućavalo praćenje tragova. Uhvaćen je i komandant Odreda Laza Pajić, koji je strahovito mučen. Ništa nije prizano. Jedino je rekao da je puška, pronađena kod Nede Mirkova, njegova. Izvanredno držanje pokazali su i borci Odreda Sredoje Veskov i Vlada Dragomirov, a Draga Stanaćev je čak prkosio agentima.

U toj blokadi uhapšeno je 50 ljudi. Ali ipak nisu pali svi, pre svega zahvaljujući hrabrom držanju partizanskih boraca. Ostao je neotkriven veliki broj baza. Brojna skojevska organizacija je izgubila samo tri svoja člana, što je bilo od velikog značaja za njen dalji rad i neotkrivene ilegalce i borce.

Juraj Špilar je ipak likovao. Podneo je izveštaj, datiran 4. decembra 1941. godine, u kojem je rekonstruisao sve akcije Dragutinovačkog partizanskog odreda. Špilar je mislio da je

Narodnooslobodilački odred u Dragutinovu uništen i da su svi njegovi pripadnici pohapšeni. U izveštaju on ističe:

»... Sve ove osobe su uhapšene i iz priključenog spisak se tačno vidi šta svakog pojedinca u tom pogledu tereti ...«

Prilikom blokade Dragutinova policija je rekonstrukcijom doznala i o borbenoj akciji Odreda od 25. avgusta, kada su ubijena tri nemačka stražara: Adam Krosman, Peter Knis i Peter Bartl. Prvog januara 1942. pronađeni su njihovi leševi. Samo dva dana kasnije razjareni Nemci su se surovo osvetili ubivši u dvorištu sudskog zatvora u Kikindi devetoricu Dragutinovčana, među kojima i komandanta Odreda Lazara Pajića, ne čekajući »zvaničnu« odmazdu po principu: za jednog ubijenog Nemca — pedeset antifašista.

### *Teške posledice blokade Kumana*

Blokada Kumana pada u vreme kada je Juraj Špiler već primio dužnost komandanta Javne bezbednosti Banata — prvih dana februara 1942. godine. Njoj je prethodilo savetovanje na kojem je bio zapovednik Vanjske ispostave, policijski prefekt, predstavnik jedinica Dojče manšafta i, naravno, Juraj Špiler, koji je podneo izveštaj o situaciji u selu i predlog za njegovo opkoljavanje, pretraživanje kuća i hapšenje.

Na osnovu tog predloga prefekt policije Franc Rajt sačinio je »Nastupni plan akcije koja ima da se izvede 5. II 1942. godine u Kumanu protiv komunista, partizana i njihovih pomagača.<sup>2</sup> Prema tom planu selo će se opkoliti i držati u obruču, a učestvovaće oficiri Krajskomandanture, Državna policija iz Petrovgrada, odred kriminalističke policije iz Petrovgrada, Državna policija iz Novog Bečeja, podoficiri Hipo, odred Poljske žandarmerije i odred Hipo iz kasarne »Adolf Hitler« u Petrovgradu — ukupno blizu 300 ljudi. U označene kuće će se upadati munjevito, uz blokadu vrata i prozora sa ulice i u dvorištu. Razrađeni su i detalji o načinu hapšenja, čuvanju i sprovođenju uhapšenika, vođenju istrage u opštinskoj zgradbi, preciziran je znak u slučajevima otpora, pravac kretanja jedinica do mesta eventualnog otpora.

Špiler je imao polaznu osnovu za ostvarivanje plana blokade. Naime, još 6. januara grupa od pet melenačkih parti-

<sup>2</sup> IA PKV 8051, 8052 AK 8135.

zana i saradnika nasela je obećanjima okupatora da će svima koji se samo prijave policiji biti sve oprošteno. To obećanje izneo je na jednom zboru u Melencima ministar u Nedićevoj srpskoj vlasti Mihajlo Olčan. Zboru je prisustvovao i Franc Rajt. I umesto da budu pušteni kućama, oni su uhapšeni i mučenjem primorani da kažu sve što su znali. Pošto su melenački partizani znali i za neke aktiviste iz Kumana, koji su imali veze s partizanima, Špilera je to bilo od velike koristi. Zato je 16. januara sa nekoliko svojih agenata došao u Kumane — tobož u lov na zečeve. »Lov« je trajao tri dana, pa su svi »lovci« tu i noćivali i, naravno, proučavali situaciju. Tako se trodnevni »lov« na zečeve završio hapšenjem Racka Brusina i Žive Kumrića Batrge, za koje su melenački partizani pod pritiskom batina rekli da su saradnici i pomagači kumanačkih partizana. Nije teško pretpostaviti kako su se stvari dalje razvijale. Uhapšen je i Sredoje Nemešev, dok je Rada Odadžić zahvaljujući svojoj snalažljivosti uspeo da pobegne i zametne trag.

Racko Brusin i Živa Kumrić su pušteni kućama. Špilera ih je pridobio i od njih očekivao dalju saradnju, ali su ih Kumančani naterali da priznaju saradnju sa policijom, a naročito da su naveli imena nekih ljudi iz pokreta. Tako su svi kojima je pretila opasnost hapšenja upozorenji.

I zaista, pored svih priprema blokade započete 5. februara, uhapšen je relativno mali broj — svega 24 aktivista NOP, među kojima i stari komunista od 1935. godine Ljubomir Čolić. Zatim je blokada prestala, a uhapšenici odvedeni u petrogradski policijski zatvor. Počela je istraga, mučenja, iznuđivanja priznanja... novi podaci, nova imena...

Već 13. februara blokada je pod komandom Špilera nastavljena sve do 25. februara. U njoj su učestvovale jedinice Državne straže (120 ljudi) i grupa agenata koje je predvodio Vilhelm. Ovoga puta nije primenjen obruč okupatorskih snaga kao u prvoj blokadi, već su blokirani samo izlazi iz sela, a patrole su patrolirale ulicama. Policija u obližnjim mestima je takođe bila na nogama. Njen je zadatak bio da organizuje danonoćne zasede i kontroliše sva lica koja se kreću iz pravca Kumana.<sup>3</sup>

---

<sup>3</sup> IA PKV 8052.

Uz neviđeni teror trinaestodnevna blokada Kumana završila se tragično. Otkrivene su, uz one u prvoj blokadi, ukupno 32 baze. Sada je uhapšeno 186 lica, što znači da je od 5. do 25. februara, u blokadama sprovedenim u dva maha, uhapšeno ukupno 210 lica. Otkrivena je i baza u kojoj je sakriveno oružje i municija: 16 vojničkih i jedna lovačka puška, 1451 metak za vojničku i 40 metaka za lovačku pušku, sedam pištola sa 60 metaka i četiri ručne bombe.<sup>4</sup>

Neki Kumančani su se u strahu tih dana potpuno izgubili i u nemoći da se suprotstave i fizički i psihički izdrže brutalno zlostavljanje policije, tražili spas u izdaji, čije su posledice bile veoma teške.

Nemci su uhapšene klasificirali još u samom Kumanu, smestivši najteže krvce (partizane i najistaknutije pripadnike NOP) u jednu sobu opštinske zgrade, saradnike u školu, a sumnjive u veliku salu opštinske zgrade.

Komesar Kumanačkog partizanskog odreda Žarko Milankov i zamenik komandanta Velja Ubavić su pokušali da se izvuku iz sela. Velja je bio teško ranjen i Nemci su ga zaboravili, a Žarko Milankov je oduzeo sebi život.

Prilikom opkoljavanja kuće Ljubinke Petrović, u čijoj bazi su bili stari komunista, sremskomitrovački robijaš Ivan Knežić Coto i član Okružnog komiteta KPJ za severni Banat Ljubica Odadžić, desila se još jedna tragedija. Videvši da su nemoćni da se odupru, odlučili su: Ivan je izvršio samoubistvo, ali to Ljubici nije uspelo — njen metak je slagao. Uhvaćena je.

Maksa Kovačev, sekretar Mesnog komiteta Partije, našao se u sličnoj situaciji u drugoj bazi i učinio je isto — sam je sebi oduzeo život. Stari komunista Milutin Stojanov Bača je našao rešenje tako što se obesio na tavanu.

Milan Stančić je posle hapšenja, iako već ranjen i pretučen, u kancelariji opštine Taraš (dokle je uspeo bekstvom da se udalji od Kumana) dohvatio makaze i izbo stomak, ali nije izdahnuo. Streljan je prilikom prve odmazde.

Sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a za severni Banat Proka Sredojev naleteo je tih dana na zasedu postavljenu na jednom pravcu prema Kumanu. Uspeo je da baci bombu, ali je i smrtno pogoden.

<sup>4</sup> Končar—Tabački, *Uvek u borbi*, str. 227.

Tragičan bilans blokade Kumana dao je Juraj Špiler u izveštaju od 2. marta 1942. godine, iz kojeg izdvajamo nekoliko detalja:

»... Radilo se danju i noću bez prekida sve dok nije uspelo da se tradicionalna tvrđava komunizma za koju je Kumane pune 24 godine smatrano, razori i da se svi članovi kuman-skog PO-a i SKOJ-a, a naročito mesnih komiteta, uhapše odnosno likvidiraju. Osim toga, uhapšeno je preko 200 jataka, a nađeno je sve oružje i municija PO koje je bilo zakopano u zemlji. Skoro svi od uhapšenih partizana nađeni su u skrovištima koja su specijalno u tu svrhu bila izgrađena. Mnogi od njih izvršili su samoubistvo kada su videli da su otkriveni. Mnogi opet, koji su za vreme akcije pokušali da pobegnu iz sela, bili su likvidirani, a nađeni su na osnovu tragova koje su ostavili u snegu. Od 24 člana Kumanackog odreda uhapšeno je odnosno likvidirano tom prilikom 22...«

... Ovom prilikom utvrđeno je da je u Kumanu bilo izgrađeno u svrhu skrivanja partizana i odbeglih komunista mnogo skrovišta i to na upravo neverovatno rafiniran način...«

Mnogi Kumančani uhapšeni u ovoj blokadi ubrzo će se naći ispred puščanih cevi u odmazdi u Pančevu.

### *I pored gubitaka glavnina pokreta u Melencima ostala*

Melence je doživelo sličnu tragediju kao i Kumane. Iako početak blokade Melenaca pada tek 18. aprila 1942. godine, posle reorganizacije policije u Banatu i personalnih promena na njenom vrhu, neće biti na odmet da joj damo mesto u ovom poglavlju, jer ona u izvesnom smislu predstavlja nastavak policijske aktivnosti započete u Kumanu.

Uostalom, sve je počelo od Melenčana Milinka Halasova, koji je uhapšen u Kumanu. Špiler je u razgovoru sa Halasovim dobio samo potvrdu onoga što je već znao: Milinko Halasov je imao veze sa meleničkim partizanima.

Izdajnik je progovorio uz obećanje da će biti pušten na slobodu. Veštrom policajcu nije bilo teško da dozna podatke o članovima mesnih komiteta i Narodnooslobodilačkog odbora — čak njih trideset.

Obećanje je ispunjeno, doduše ne odmah, da to ne bi bilo sumnivo, kao što ni Špiler sa svojih oko 780 policajaca nije krenuo na Melence neposredno po puštanju Halasova. To je učinio, uz dobro razrađen plan, tek 18. aprila kada je jedan policijski konjički odred zbog poplavljene i raskvašene terena uputio prvo na Melenačko ostrvo. Tu je prethodne godine bio partizanski logor. Uz put je žiteljima Melenaca upućen proglašenje sa potpisom Špilera, u kojem im skreće pažnju da »one koji skrivaju partizane i odbegle komuniste, ili istima daju hranu, čekaju vrlo teške kazne...«<sup>5</sup>

U toj akciji uhapšeno je 25 lica (u vinogradima je došlo do puškanja, jedan salasarije poginuo, a dvojica zarobljeni). To je bilo dovoljno da dode do provale pa je u daljem čišćenju terena pod kupama tuluzine uhvaćeno još nekoliko boraca Melenačkog odreda, dok su neki, pruživši oružani otpor, poginuli.

Ova akcija, u kojoj su učestvovali i jedinice Državne straže iz Kikinde i Novog Bečeja, imala je rezultate — uhapšeno je 62 komunista, skojevaca i saradnika NOP, četiri borca Odreda su poginula, a šestorica su zarobljeni.

Uskoro je došlo do još dve blokade Melenaca koje su trajale od 24. do 27. aprila i od 1. do 5. maja. U prvoj je pronađeno oružje i municija. U drugoj je član Mesnog komiteta SKOJ-a Kamenko Munčan otkriven, otvorio vatru na agente, a zatim se poslednjim metkom ranio, pa su ga u teškom stanju prebacili u bolnicu (obešen je u Pančevu). I ovom prilikom pronađeno je i oružje.

Uhapšeno je ukupno 150 pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta.<sup>6</sup> Iako su to bili veliki gubici, glavnina je ipak ostala zahvaljujući činjenici da su preostali ljudi našli utočište u Karadorđevu i Aleksandrovu. Uostalom, dobar broj pripadnika pokreta i nije mogao da bude baziran u Melencima, s obzirom na podzemne vode koje bi se pojavljivale čim bi započelo kopanje baza.

### *Pet udara na Karadorđevo tokom okupacije*

Prve tri blokade Karadorđeva su se unekoliko razlikovale od prethodnih, ali ćeemo ih zabeležiti zbog masovnosti spro-

<sup>5</sup> IA PKV AK 7990; Momčilović, *Banat u NOR*.

<sup>6</sup> IA PKV 18999, AK 9131; Đ Momčilović, *Banat u NOR*.

vedenih hapšenja. Blokade su po planu i pod rukovodstvom Juraja Špilera organizovane tokom 1942. godine. U njima je učestvovala Udarna grupa, koja je upadala u pojedine kuće za koje se sumnjalo da kriju komuniste. Bilo je tu i nešto policajaca, sve u svemu — dvadesetak ljudi. Blokirane su samo pojedine ulice.

Na dan 1. maja, kada je blokirana samo jedna ulica, stigla su u Karađorđevo oko 10 sati tri automobila i jedan autobus sa agentima i policajcima. Glavna meta je bila kuća Pribićevih, ali Milan Pribić, sekretar Sreskog komiteta SKOJ-a i poverenik OK KPJ za srez Aleksandrovački koga je trebalo uhapsiti, bio je na bezbednom mestu u ilegalnosti. Ta operacija je donela policiji neke rezultate, koji su tek kasnije, u drugoj blokadi imali teže posledice. Po svemu sudeći, policija nije ni znala koliko je antifašistički pokret imao duboke korene u selu, zatim o partijskoj i brojnoj skojevskoj organizaciji, pa čak ni o tome da je prethodne godine dejstvovao Aleksandrovačko-karađorđevački odred.

Drugi upad, takođe relativno malobrojnog policijskog sastava, odigrao se 22. maja iste godine. Špiler i Udarna grupa, čiji su ljudi bili prorušeni u seljačka odela, upadali su u određene kuće i na prepad hapsili Karađorđevčane. Ovoga puta uspeh je bio znatno veći, jer neki komunisti, živeći u ilegalnosti, dozvolili su sebi da se malo opuste i ne sluteći da bi u subotu uveče policija preduzela akciju širih razmara. Agenti su u selo došli pešice, a ne vozom ili autobusima, i to iz pravca Aleksandrova, a ne Česterega, odakle su ih mogli očekivati organizovane skojevske straže. Među mnogobrojnim uhapšenicima agentima je pao u ruke izvanredni i neustrašivi organizator ustanka, beogradski student i komunista Branko Gleđa, koji je u Karađorđevu živeo kao izbeglica i uključio se u rad partijske celije. Špiler se odmah setio da se ime Branka Gleđe nalazilo na spisku poznatih komunista, koji je beogradski ministar policije Aćimović još jula 1941. uputio s nalogom za hapšenje.

Svi uhapšeni veoma su zlostavljeni, a naročito Branko Gleđa, koji je sva mučenja izdržao. Mesni komitet partije je znatno okrnjen, jer je pored Gleđe policiji pao u ruke i član MK Lazo Rapajić. U tom drugom naletu policije, uhapšeno je pet članova KPJ i 18 članova SKOJ-a.

Treći upad Špilera i njegovih agenata u Karađorđevo bio je u subotu 26. jula 1942. godine, dakle, posle nešto više od mesec dana. Opet je on razradio plan, a početak je određen za jedan sat pred ponoć. Policija je očekivala da u toj akciji uhvati preostale organizatore NOP, među kojima i samog Milana Pribića. To im, istina, nije uspelo, ali je zato još jedna grupa Karađorđevčana pala u ruke policije. I ona je, kao i dve prethodne, oterana u Petrovgrad — u logor.

Četvrta po redu blokada Karađorđeva koja je počela u zoru 14. marta 1944. godine imala je znatno šire razmere i organizovana je poput onih u Kumanu i Melencima. Njoj je pretvodila poternica za Milanom Pribićem i Milkom Agbabom, plakatirana dvadesetak dana ranije. Onom ko ih prijavi ili omogući policiji da ih likvidira obećana je nagrada od 50 hiljada dinara.

U blokadi su učestvovali jedinice Dojče manšafta, 20 policajaca i cela Udarna grupa agenata. Akciju je i ovoga puta planirao i njome rukovodio Špiler. Toga jutra selo je opkoljeno već u pet sati, tako da je tek manji broj aktivista mogao da se izvuče pre zatvaranja kruga, zahvaljujući skojevskim stražama. Znatno veći broj morao je da ostane u bazama u selu, što je bilo nesigurnije s obzirom na mogućnost provale.

Špiler je putem dobošara naredio da svi stanovnici od 16 do 70 godina moraju doći na pijacu. Uz to lukavoj je upuzorio da svaki onaj ko ne dođe biće streljan, a u slučaju da policija ipak pronađe nekoga kod kuće, odgovoran će podjednako biti i domaćin, kao i neposredni susedi.

Blokada je trajala četiri dana i noći bez prekida. Policija je imala u rukama spiskove aktivista i uporno je, uz zlostavljanje uhapšenih, insistirala da se otkriju svi — do poslednjeg. Međutim, blokada je iznenada prekinuta. Naime, ona je organizovana baš u vreme nemačke okupacije već nepouzdane Mađarske, pa je Špiler sa svojim snagama iz Karađorđeva prešao u granično područje na Tisi — prema Mađarskoj. To je bila srećna okolnost koju su Karađorđevčani iskoristili za konsolidaciju svojih redova, uređivanje baza i prestrojavanje.

Napuštajući selo 17. marta, Nemci su sveli račune: za četiri dana blokade uhapšeno je 88 lica, koja su upravo sprovodili u Petrovgradski logor. Većina su bili skojevci. Otkriveno je osam baza.

Osam baza je ipak mali broj u odnosu na pravo stanje stvari, koje je policiji i dalje ostalo nepoznato.

Brojni sudari Špilera sa organizacijom narodnooslobodilačkog pokreta u Karađorđevu naveli su ga posle ove blokade na zaključak da se »ovo selo u zadnje vreme postavilo kao predvodničko i kao najjači oslonac komunističkog otpora u Banatu«.<sup>7</sup>

Najzad, beležimo i upad dela Špilera u Karađorđevo 15. avgusta 1944. Značajne fašističke jedinice bile su angažovane na terenu još od napada partizana na logor u Čoki i oslobođenja logoraša 4. avgusta. Bile su tu policijske snage, manšaftovci i vlasovci. Špiler je računao da će u Karađorđevu naći napadače na Čoku. Pored ostalih, tom prilikom palo je u ruke policije i sedam članova KPJ.

#### *Na 150 kuća Višnjićeva — 1250 okupatorskih gonilaca*

Po masovnosti učesnika u blokadi, vredno je istaći i malo selo Višnjićevo sa svega oko 150 kuća. Radilo se čak o učešću 1200 manšaftovaca, 20 pripadnika Državne straže i kompletnoj Udarnoj grupi policijskih agenata. Pored Špilera u blokadi su učestvovali još i SS poručnik Karl Pamer i SS nadvodnici Karl Štetcer i Karl Volvajter.

Počelo je u ranim jutarnjim časovima 23. januara 1944, a trajalo je četiri dana i noći. Svi odrasli od 16 do 60 godina morali su da dođu pred školu gde su ostali pod stražom, a iz te poveće grupe odvajani su oni koje je Špiler već imao na spisku zahvaljujući nekim koji su ranije uhapšeni. Manšaftovci su pregledali svaku kuću, i dvorište, penjali se na tavane, kamare, tuluzinu plevare, ambare, zalazili u baštę...

Prilikom blokade zadržano je 166 lica — ljudi, žena, omladine — članova KPJ, SKOJ-a, USAOJ, AFŽ, članova mesnih i Sreskog komiteta Partije i SKOJ-a, Narodnooslobodilačkog odbora...

U bazi Okružnog komiteta (otkriveno je ukupno osam baza) pronađena je partijska tehnička, propagandni materijal i partijski dokumenti, koji su govorili o vezama sa pokrajinskim rukovodstvom u Sremu.

<sup>7</sup> MSRV, izveštaj Špilera, br. 955/44, AK 6284.

Aleksandrovčanin Sava Jakovljev, sakriven u slami posle neuspelog prebacivanja preko Dunava u Srem, pokušao je da se probije iz okruženja, ali je poginuo pogoden mećima fašista.

Tadašnji sekretar Okružnog komiteta Partije Đura Jovanović zatekao se tih dana u Višnjićevu, ali je ostao neotkriven. Još iste večeri napustio je bazu i izvukao se iz blokade. To je uspelo i sekretaru Rejonskog komiteta Partije Kosti Gleđi, zatim nekolicini članova KPJ, kao i nekim kuririma Okružnog komiteta. Ipak, nekolicina kurira nije uspela da se izvuče. Pali su u ruke policije, kao i sekretar Mesnog komiteta Partije Vaso Bogunović, sekretar Sreskog komiteta SKOJ-a Jandrija Jokić, sekretar Mesnog komiteta SKOJ-a Perica Orlić, članovi Sreskog komiteta SKOJ-a Bojana Stević i Mirko Mazalica, članovi Mesnog narodnooslobodilačkog odbora Dane Orlić i Petar Grubišić.

### *Februarski pohod u poslednjoj godini rata*

U nastojanju da uhvate »opasnog« Kostu Gleđu, Nemci početkom februara 1944. preuzimaju akciju čišćenja u Neuzini, Jarkovcu, Ninčićevu i Jaši Tomiću. Kostu Gleđu su pronašli u Ninčićevu, uhapsili ga zajedno sa sekretarom partijске celije u tom mestu, ali uz njega je uhapšeno na tom putu još pedeset lica.

Policija je zatim prešla u Kikindu i Iđoš.

Špiler je bio neumoran. I ovoga puta uz njega je bio i SS nadvodnik Karl Štetcer. Zapravo, njih je pozvao predstojnik gradske policije u Kikindi, kapetan Državne straže Kornelijus Leljer, budući da ga je izdajnik Stojan Gruić obavestio o kretanju člana Sreskog komiteta Partije Koste Sredojeva Šljuke. Blokirana je cela ulica u kojoj se nalazilo mesto gde se očekivao dolazak Sredojeva. Tako je uleteo u klopu, pokušao je da se spase bekstvom, ali je poginuo — u poslednjoj godini borbe koja se vodila u Banatu, prošavši mnoga teška iskušenja.

Boravak Špilera i njegovih agenata nije se završio samo na tome. U Kikindi i Iđošu uhapsili su 34 člana SKOJ-a i USAOJ. Zatim je uhapšena još jedna grupa. To je bio skojevski aktiv u Kikindskoj gimnaziji: Stevan Laković, član Mesnog komiteta SKOJ-a i trojica njegovih drugova. Laković je izdahnuo pod batinama.

U Iđošu je razbijena skojevska organizacija, a u Dragutinovu, koje je odmah zatim došlo na red, uhapšeno je petnaestak lica od kojih pet članova SKOJ-a. Dana 22. februara na Špilerovu zasedu naišli su član Sreskog komiteta SKOJ-a Milenko Milovanov i član Mesnog komiteta Milivoj Popov. Oni su se, inače, nalazili u poljskim bazama. Popov je uspeo da umakne, a Milovanov je uhvaćen, oteran u Petrovgrad, gde je mučen tako da je pod batinama umro. Nikog nije odao.

Najzad, 28. februara 1944. godine Špiler je predvodio svoju Udarnu grupu i 80 manšaftovaca u blokadi Vojvode Stepe. Uhapsio je 38 lica — članova SKOJ-a i USAOJ. Sekretara partijske ćelije Milana Martinovića nije našao. On je bio na sastanku u Karađorđevu, ali čuvši da je u Vojvodi Stepi počela akcija policije, pohitao je u svoje selo u želji da drugovima pomogne da se blagovremeno sklone. Ali, zakasnio je. Istina, on se probio kroz blokadu, stigao u selo, ali je naleteo na agente. Izvanredno se držao pred Špilerm. Ocenivši pogodan trenutak, Martinović je skočio kroz zatvoren prozor, razbivši staklo. Stražar ispred zgrade ga je ubio, pa policija nije uspela da otkrije sastav partijske ćelije u Vojvodi Stepi.

U tom naletu okupatorske policije po severnom Banatu, pre martovske akcije u Karađorđevu, komandant Špiler je sa Udarnom grupom 8. i 9. marta bio u Aleksandrovu i uhapsio 17 članova SKOJ-a i USAOJ. Nekoliko dana ranije grupa policijskih agenata u Banatskom Sokolcu uhapsila je 30 omladinaca, među kojima i kompletno mesno skojevsko rukovodstvo.

### *Druga blokada Padeja*

Kao i u slučaju Banatskog Sokolca, ni blokada Padeja nije bila u direktnoj vezi sa februarskim pohodom Špilera na Kikindu, Iđoš i druga mesta.

Prva, trodnevna blokada Padeja u drugoj polovini aprila 1944, imala je za cilj hvatanje Mihalja Kiša, obućarskog radnika i predratnog komuniste, koji je preuzeo dužnost sekretara Sreskog komiteta Partije posle pogibije Nikole Francuskog. U blokadi je pored policije učestvovala i nemačka vojska. Znajući da u Padej na sastanak upravo treba da dođe Milka

Agbaba Crna, član OK SKOJ-a za severni Banat, Kiš se neopaženo noću izvukao iz sela i Crnoj uputio poruku o opasnosti koja joj preti. Zatim se neprimetno vratio u selo. U rano jutro 24. aprila prispeo je i Špiler sa svojom Udarnom grupom na četiri automobila. Kiš je bio uhvaćen, zlostavljan i poslat u Petrovgrad na još teže muke ali je pokazao pravo komunističko držanje — teško je sve to izdržavao ali ništa nije priznao. Zahvaljujući tome nekolicina aktivista se sklonila u baze. Među njima je bio i Veselin Gajin, koga je policija imala na spisku. Ipak, uhapšena su, pored Kiša, još trojica: Gabor Čapo, Jožef Medve i Šandor Bozoki. I sekretar SKOJ-a u selu Branko Nenadov je izbegao hapšenje, pa kad se situacija smirila prebaoio se u Mokrin, gde su ga izdali rođaci kojima se obratio za utočište.

Dopavši u ruke policije, Nenadov je popustio. Sve je krenulo nizbrdo. Tako je došlo do druge blokade sela, koja je počela u noći između 24. i 25. maja. Aktivisti i saradnici NOP pohvatani su na spavanju ili u pokušaju bekstva. U tom naletu prvo je uhapšeno 47 lica, zatim u toku noći još troje, pa je hapšenje nastavljeno tako da se ukupan broj uhapšenika popeo na 55 lica. Tokom juna i jula u ruke policije dopalo je još 16.

Na dan 25. maja izvršeno je hapšenje i u Sanadu i Čoki — ukupno 15 patriota.

Svi uhapšeni su oterani u logore u Petrovgradu ili u Čoki, a jedan deo je interniran u Nemačku. Mihalj Kiš je sa grupom logoraša streljan 2. juna 1944. godine u Jabuci kraj Pančeva.

### *U južnom Banatu počelo je u Gaju*

Za razliku od grupnih hapšenja rodoljuba, u južnom Banatu bilo je više blokada i čišćenja terena, ali karakteristična je ona koja je započela u novembru 1942. godine u Gaju, da bi se prenela na Deliblato.

Uz manje i veće prekide, hapšenja su zatim izvršena u Dubovcu, Kruščici, Vračev Gaju, Beloj Crkvi, Vršcu i još nekim mestima a završena su tek 19. juna 1943. godine ponovo u Deliblatu.

Ta operacija Odseka javne bezbednosti i njegove Udarne grupe uz pomoć policije u navedenim mestima bila je direktni rezultat izdaje Mite Rakitovana iz Deliblata, dvadesetogodišnjeg

učenika vršačke Učiteljske škole, kome su ilegalni putevi boraca i aktivista bili poznati.

Samo u prvom naletu u Deliblatu, 10. novembra 1942, uhapšeno je 51 lice, od kojih su 23 streljana, a Stanko Beljin, koji je jedanput već bio u logoru, otrovaо se prilikom drugog hapšenja. Svi ostali zadržani su u Petrovgradskom logoru. Do 19. juna 1943. godine broj uhapšenih u tom selu popeo se na 135 lica, od kojih je 36 streljano, a dvojica obešeni. U tom selu hapšenja su bila u jedanaest navrata. Sve je to bilo kobno za narodnooslobodilački pokret u Gaju i Deliblatu: potpuno su uništene partiske i skojevske organizacije.

U Krušcici su petrovgradski policijski agenti, predvođeni Jozefom Vilhelmom, 23. februara 1943. opkolili kuću Dragoljuba Mihajlovića na čijem se tavanu nalazio politički komesar Južnobanatskog partizanskog odreda i član Okružnog komiteta KPJ za južni Banat Žarko Zlatar. Tom prilikom došlo je do oružanog okršaja u kojem je Zlatar teško ranio policijskog agenta Viktora Šislera, ali iz blokade nije mogao da se izvuče pa se poslednjim metkom iz svog pištolja ubio. To je, takođe, bio veliki gubitak za Partiju i narodnooslobodilački pokret Banata.

Najzad, pomenimo da je u Vršcu samo tri dana posle tog događaja uhapšena grupa od deset predratnih skojevaca, đaka Učiteljske škole. Posle niza hapšenja komunista, članova Mesnog komiteta partije i SKOJ-a, sprovedenih u prethodne dve godine, to je bila poslednja organizovana aktivna skojevska grupa u tom gradu do ponovnog oživljavanja organizacije tek u narednoj godini. Bilo je među uhapšenima i Srba i Rumuna i Slovaka, a svi su oterani u Petrovgradski logor, gde su im se ubrzo priključila još trojica učenika. Dvojica iz vršačke grupe — Doban Koriolan i Milan Krstić — streljani su na petrovgradskom Bagljašu.

*Sedam stotina policajaca u blokadi Pavliša  
— poginuli Žarko Zrenjanin i Strahinja Stefanović*

Četvrtog novembra 1942. godine oko 700 policajaca i nemackih vojnika stezalo je obruc kojim je blokiran Pavliš, samo tri kilometra udaljen od Vršca ...

Još u drugoj polovini septembra Žarko Zrenjanin se nalazio u južnom Banatu, odakle se preko kurira Toše Jovanovića povezao sa Blagojem Neškovićem sekretarom Pokrajinskog komiteta Partije Srbije. Zahvaljujući toj vezi, Zrenjanin je 24. septembra poslao opširan izveštaj Centralnom komitetu KPJ o situaciji u Banatu. U izveštaju, pored ostalog, navodi teškoće na koje nailazi i nemogućnost da se usled velikih gubitaka koje je pokret u Banatu imao devet meseci javi Centralnom komitetu. Njegovo dalje prisustvo u Banatu, u cilju obnavljanja uzdrmane partijske organizacije posle niza hapšenja i odmazdi okupatora, smatrao je neophodnim. On naglašava da je i njegova lična bezbednost došla u pitanje i da treba da bude »oprezan do maksimuma«. Kao razlog dugo-trajnog prekida i opasnosti u kojima se nalazio, Zrenjanin navodi i konkretnе primere. Na primer, »u Pančevu, odakle sam nameravao da se vežem sa Beogradom nije bilo više nikoga preko koga bih to mogao da uradim. Nije neophodno da navodim velike teškoće na koje sam ta dva dana nailazio u Pančevu. To je bilo početkom juna. Pošto nisam htio da samovlasno raspolažem svojim životom, niti da počinim očajničke gluposti, povukao sam se u jedan rejon i otuda nameravao da uputim kurira u Beograd, koji je već nabavio isprave u tu svrhu. I toga sam kurira odvratio od puta pošto je susedni rejon zbog nepažnje nekih ilegalaca bio provaljen, a ovaj kurir imao s tim rejonom nekakve veze. I to se pokazalo ispravno, jer je ovaj zaista i provaljen i uhvaćen. Nije se krio, kako sam ga instruisao. Bio je suviše samopouzdan u svoju dovitljivost. Dobro je što nisam dao adresu u Beogradu, jer ja to obično ostavljam za čas kurirovog polaska. Zbog besne hajke za mnom i još nekoliko drugova, zbog toga je Gestapo otkrio mnogo veza između raznih mesta i pojedinih rejona, još više pojačao kurs suženoga rada i postavio za glavnu zadaću bezuslovno očuvanje preostalih snaga...«

... Od druga Đ.<sup>8</sup> ste svakako saznali o 150 streljanih u januaru, mahom partijaca, partizana, skojevaca i aktivnih rođoljuba iz okoline i same Kikinde. Zatim o 125 streljanih početkom marta u Pančevu većinom Kumančana,<sup>9</sup> o pogibiji dru-

<sup>8</sup> Đura Jovanović, poverenik Pokrajinskog povereništva PK KPJ za Vojvodinu, preko koga je u Beogradu išla veza sa CK KPJ.

<sup>9</sup> U Pančevu je odmazda izvršena u dva navrata: 10. marta 1942. (75 učesnika NOP) i 14. marta (50 učesnika).

ga Stevice<sup>10</sup> 25. XII 1941, kao i o pogibiji Brace<sup>11</sup> i Bebe<sup>12</sup> Petrov, takođe u Pančevu početkom marta 1942. U junu je streljano u nekoliko mesta oko njih 50.<sup>13</sup> U logorima se još uvek nalazi veliki broj...<sup>14</sup>

Nekoliko dana pre blokade Pavliša, Žarko Zrenjanin, politički sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, sa Strahinjom Stepanovićem, novim sekretarom Okružnog komiteta KPJ za južni Banat, nalazio se u selu, u kući Slavka Ničića. Sa njima je bio i kurir, višegodišnji saradnik Žarkov — Stanislav Ivkov Nisa iz Izbišta. On je trebalo da ga prati i obezbeđuje na putu za Beograd, koji je bio planiran za 5. novembar.

Međutim, Žarku je trebalo obezbediti preobuku, pa se preko veze obratio Zorki Roknić—Kragić, profesorki iz Vršca. U nju je imao poverenja pošto je bila u pokretu od 1941. godine. Osim toga, pošao je od činjenice da je njen suprug i njegov bliski saradnik, komunista Vasa Roknić, pretrpeo veoma teška mučenja u pančevačkoj »Svilari«, ali ništa nije priznao pa je kasnije ubijen. To je Žarku ulivalo uverenje da je i Zorka Roknić pouzdani saradnik. Znao je da je ona još 22. juna 1941. godine bila uhapšena sa svojim suprugom, ali nije znao da je septembra te godine potpisala obavezu da saraduju sa policijom i tako otkupila svoj život. Pojava Žarka dala joj je priliku da se oduži policiji što joj je poklonila život.

Umesto da iz Vršca dođe u Pavliš, ona otkriva policiji da se Zrenjanin nalazi u selu, moleći da joj ime ostane u tajnosti. Takav njen postupak bio je ravan najgnusnijem zločinu. Vršačka policija odmah obaveštava petrovgradsku policijsku Prefekturu. Franc Rajt smatra da za predstojeći poduhvat nije dovoljna samo Udarna grupa Komande javne bezbednosti, pa se za pomoć obraća i vojsci. On prvi stiže u Vršac, a pratio ga je vođa okružne policije kapetan Berens.

<sup>10</sup> Stevica Jovanović, sekretar Okružnog komiteta KPJ za južni Banat.

<sup>11</sup> Borislav Petrov Braca, sekretar okružnog komiteta KPJ za južni Banat, koji je na tu dužnost došao posle pogibije Stevice Jovanovića.

<sup>12</sup> Jelisaveta Petrov Beba, član OK KPO za južni Banat.

<sup>13</sup> Odmazda je izvršena u Pančevu (25 lica), Perlezu (12) i Melencima (13).

<sup>14</sup> Zbornik PKV, str. 59.

Ubrzo je stigao i Juraj Špiler sa Udarnom grupom. Tu su i rukovodioci Gestapoa Štetcer i Pamer. Plan blokade sačinjen je istoga dana kada je Zorka Roknić-Kragić prijavila slučaj vršačkoj policiji — 3. novembra — a selo je blokirano sutradan, 4. novembra u praskozorje...

... Prvi, širi krug vojska je načinila oko sela. Drugi obaruč obuhvatao je kvart u kojem se nalazila kuća, a treći samu kuću. Franc Rajt i Juraj Špiler su lično predvodili treći obruč, a Zorka Roknić im je pokazala kuću.

Baš u očekivanju Zorke, Žarku su saopštili da je kuća opkoljena. Revolucionari su izlaz videli samo u borbi. Njihova prethodna varka nije uspela. Naime, na ulicu su upućeni domaćin i Stanislav Ivkov da bi na sebe skrenuli pažnju, a Žarko i Strahinja su pokušali da se probiju ka suprotnoj strani, prema bašti. Na njih je otvorena vatra iz puškomitraljjeza. Nastala je grčevita odbrana. Dva automatska pištolja i nekoliko ručnih bombi, kao i puška Stanislava Ivkova, nisu bili dovoljni da se pruži otpor. Žarko je zatim pokušao da se probije bacivši ručnu bombu prema mitraljescu, dok ga je Stefanović štitio vatrom. Ali, rafali drugih puškomitraljjeza su ga pokosili. Strahinja Stefanović je u beznadežnoj situaciji sam sebi oduzeo život, a Stanislav Ivkov u opštem metežu uspeo da se probije. Sve je zamrlo tek u sedam sati.

### *Špiler o blokadama i »terenskim istragama«*

Policija je u izveštajima redovno opisivala i analizirala blokade i čišćenje terena. Po pravilu, oni su odisali hvalisavšcu i isticanjem uspešnih poteza organizatora blokada ili pojedinih učesnika, u želji da se nametne zaključak o njihovom što većem doprinosu »borbi protiv komunizma«. Kraće izvode iz takvih izveštaja već smo citirali. Ali zanimljivo će biti da vidimo šta Juraj Špiler kaže o tome posle rata pred istražnim organima. Naravno, njegovo kazivanje je sada mnogo mirnije, bez hvalisanja, što je razumljivo s obzirom na okolnosti u kojima se prilikom davanja izjave nalazio.

Špiler je blokade nazivao »terenskim istragama«, odnosno »akcijama za pregledavanje terena« i razvrstavao ih u četiri grupe:

1. Istrage, odnosno akcije koje su u pojedinim mestima Banata sprovodili neki komandanti poljskih straža i predstojnici gradskih policija na svojim područjima, a eventualno i u njihovoј okolini.

2. Istrage koje je vodio sam Odsek javne bezbednosti sa svojim »službenicima i organima« (Udarnom grupom) u raznim mestima Banata.

3. Akcije koje su po svom nahođenju organizovali i sprovodili rukovodioci Vanjske ispostave BDS i SD, zatim nemačkog Policajkrajshtelea, odnosno Policajgebitskomandanture. U njima su obično učestvovali organi Državne straže za Banat, jedinice Dojče manšafta, pomoćne policije (Hipo), a ponekad i odredi nemačkog vazduhoplovstva (Luftvafe) i »gotovo uvek uz učešće Odseka, odnosno Komande javne bezbednosti sa svojim organima«, tj. Udarne grupe policijskih agenata.

4. Akcije koje su sprovodile samo jedinice pomoćne policije ili nemačke vojske.

U prvom slučaju terenske istrage su naročito primenjivane pre osnivanja Policijske prefekture, pa su to činile pojedine mesne policijske ili upravne ustanove po sopstvenom nahođenju. Vršene su nestručno i često bez uspeha, što je ocenjeno »kao neodrživo i štetno po interesu službe«. Tek po osnivanju Policijske prefekture, Komanda javne bezbednosti je preduzimala mere da se komandantima poljskih straža oduzme pravo vođenja terenskih istraga u cilju koncentrisanja tih poslova na jednom mestu za ceo Banat. Imala se u vidu i činjenica da su komandanti na terenu nestručni, da ne poznaju dovoljno situaciju, a ni sam komunistički pokret. Sa tim se ispočetka nije slagao komandant Državne straže Ernest Pelikan, ali je ubrzo Špilerov Odsek javne bezbednosti u toj delatnosti već držao stvari u svojim rukama. Izuzev Bele Crkve i Kovina, gde su komandanti poljskih straža još neko vreme i dalje radili na svoju ruku, ali svakako uz podršku izvesnog Vebera, rukovodioca uporišta Vanjske ispostave BDS i SD, što je drugim komandantima poljskih straža odobravano samo u iznimnim slučajevima.

U drugom slučaju, po osnivanju Policijske prefekture za Banat, terenske istrage je »protiv pripadnika komunističkog pokreta i jataka, kao i onih koji uopšte rade protiv mira i reda« vodio odsek, odnosno Komanda javne bezbednosti. Tako je ostalo do kraja fašističke okupacije Banata.

Međutim, komandantu Policijske straže i predstojniku gradske policije u Kikindi bilo je u načelu prepusteno samostalno vođenje istraga u severnom Banatu. Otuda je po mišljenju Špilera njegov Odsek javne bezbednosti na tom terenu učestvovao svega četiri puta i to dva puta u samoj Kikindi, a dva puta u Iđošu i mestima u kvadratu koji čine Iđoš, Čoka i reka Tisa.

Inače, u Kumanu, Melencima, Karadordđevu, Aleksandrovu, Višnjićevu, Vojvodi Stepi, Ruskom Selu, Dragutinovu, Beodri, Bašaidu, Tarašu, Elemiru, Aradcu, Mužlji, Perlezu, Far každinu i Čenti blokade i terenske istrage — prema kazivanju Špilera — vršene su često, a naročito u prva četiri sela. To se odnosi i na naselja u južnom Banatu, u blizini Deliblatske peščare. Nešto ređe terenske istrage Odsek javne bezbednosti vodio je u mestima srednjeg Banata, »obično samo jedanput u svakom od tih mesta«.

U većini slučajeva u tim akcijama priticale su u pomoć jedinice Državne straže, a ako se radilo o onima većih razmara, i jedinice nemačke vojske.

O svakoj, čak i najmanjoj akciji, obaveštavana je Vanjska ispostava BDS i SD, koja je po pravilu upućivala svog predstavnika na lice mesta. U najvećem broju slučajeva to je bio esesovac Karl Šteter, koji je održavao vezu Ispostave sa Odsekom javne bezbednosti.

Prema Špiljeru, broj lica koja su bila uhapšena »prilikom takvih terenskih istraga, odnosno akcija, bio je vrlo različit. Više puta je hapšeno u jednom mestu samo par lica, a više puta i 30—50, a i više. Ali bilo je akcija, kao na primer u Kumanu i Višnjićevu, kada je taj broj iznosio 100—200 lica«.

Podaci koje navodi Špiler su tačni. Kao pouzdani mogu se prihvatići i njegovi podaci prema kojima je od februara 1942. do kraja septembra 1944. godine sprovedeno oko 120 terenskih istraga, odnosno akcija.

Pripreme pred izvođenje terenskih istraga bile su veoma brižljive. Kada bi putem poverenika<sup>15</sup> dobijeni podaci koji bi ukazivali na postojanje antifašističke organizacije, odmah bi se prišlo planiranju terenske istrage. Prvo je sačinjavlan plan

<sup>15</sup> Poverenicima Špiler naziva sve one koji su radili za policiju: domaći Nemci, razni provokatori, plaćenici, doušnici, izdajnici...

mesta u kojem će se akcija izvršiti. U planu su bile tačno naznačene kuće u kojima borave lica koja treba uhapsiti. Pošto je iskustvo govorilo da pripadnici »komunističkog pokreta« imaju u vidu mogućnost iznenadnog upada policije, pa se u tom smislu i obezbeđuju, u pripremama akcija planiran je uvek upad u naseljeno mesto iz više pravaca. Stoga je naseljeno mesto podeljeno na rejone, pa je za svaki rejon određivana posebna grupa policajaca. Naročito se vodilo računa da jedna grupa ne prolazi pored kuće u koju treba da upadne druga, kako ne bi otkrila namere i dala mogućnost da se aktivisti NOP blagovremeno sklone. Stoga su u planovima tačno bile naznačavane ulice kojima će se grupe policajaca, odnosno policijskih agenata kretati.

Svakom grupom uvek je rukovodio jedan od pripadnika Udarne grupe policijskih agenata. Prema potrebi, njoj je predodavan i određeni broj pripadnika Državne straže, koji su imali zadatak da sprovode uhapšena lica, a kretali su se na udaljenosti od 50 metara iza grupe za hapšenje. Policijski agent je dobijao plan sela sa označenim kućama u koje treba upasti, kao i spisak lica koja treba uhapsiti. Akcije su po pravilu sprovođene uveče, kada ukućane zapadne prvi, najdublji san, ili pak u praskozorje.

Plan je predviđao i opkoljavanje kuća i tačno se znalo ko to treba da čini i koji položaj mora da zauzme. Predviđeni su i pravci kretanja posle obavljenog posla. Uhapšenici su obično sprovođeni u opštinsku ili policijsku zgradu. Tu bi se odmah prišlo tzv. »informativnom saslušanju«, a zatim, prema potrebi, naknadnim hapšenjima. U blokadama većih razmera opkoljavana su čitava naseljena mesta i to su činile jedinice Državne straže, a ako je bilo potrebno taj zadatak poveravan je jedinicama Dojče manšafka, pa i nemačkoj vojsci.

Ponekad su terenske istrage Odseka javne bezbednosti kombinovane sa akcijama pregleda i čišćenja terena, koje je sprovodila Vanjska ispostava BDS i SD i »policajkrajsštete«.

Ipak, u mnogim slučajevima, kada se radilo o hapšenju manjeg broja pripadnika NOP, to su činili samo policijski agenti Udarne grupe. Tom prilikom taktika je bila nešto drugačija: sve stanovništvo pozivano je pred opštinsku zgradu, pa su tu prozivana lica sa spiska za hapšenje. Tako je bilo u Karadžorđevu, Vojvodi Stepi, Višnjićevu, Ruskom Selu, Dragutinovu, Beodri, Dupljaji, Aleksandrovu... U takvim prilikama

meštani bi bili zadržavani u opštini ili školi pod stražom, sve dok istraga na licu mesta nije pokazala ko će biti zadržan na duže vreme. Ali takav način primenjivan je u pojedinim mestima samo jedanput, jer se u protivnom sigurno ne bi oda-zvali oni koji su računali da bi mogli biti uhapšeni.

Treći slučaj odnosio se na čišćenje terena većih razmara, čitavih atara, u prilikama kada su dobijani podaci o kretanju sumnjivih, nepoznatih i naoružanih lica. Takve podatke Odsek javne bezbednosti dobijao je od mesnih policajaca ili poverljivih lica. Bilo je i slučajeva da je Odsek dobijao i podatke o podzemnim bazama u atarima. Tada su akcije čišćenja te-reна organizovane na široj osnovi, pretresani su veći kompleksi, koji su zahvatali i atare više opština. Takve akcije izvođene su tako što je ceo kompleks opkoljavan, pa je zatim s jedne strane polazio streljački stroj. Trebalо je za to dosta snage. Stoga su u njima, pored Udarne grupe, učestvovalе jedinice Državne straže, Dojče manšafta, pomoćna policija Hippo, ponekad pripadnici nemačke vojske i granične jedinice (»Colgrencšuc«).

Udarna grupa je u tim akcijama učestvovala u čišćenju terena, ali je i preuzimala eventualno uhvaćena lica i vršila tzv. »informativna saslušanja«. U nekoliko navrata za čišće-nje terena uzimani su i seljaci radi popunjavanja i pojačava-nja streljačkog stroja, kao što je to bilo u Zagajici i Dup-ljaji, u Grebencu i Deliblatskoj peščari, u ataru Melenaca, Elemira, Aradca, Karadžorđeva, Aleksandrova, Perleza, Čente, Farkaždina... A više puta na kompleksu između Bečeja, Ku-mana, Melenaca, Elemira, Aradca, Mužlje i reke Tise. Sve ak-cije takve vrste organizovane su po naređenju Komande Dr-žavne straže za Banat.

Najzad, u četvrtom slučaju, akcije čišćenja terena vršile su samo jedinice Pomoćne policije ili odredi nemačke vojske. One su u Banatu bile ređe primenjivane i to pretežno 1941. godine, kada su u severnom Banatu dejstvovali partizanski odredi. Tako su se učesnici te akcije sukobili sa Kikindskim partizanskim odredom. Zatim u atarima Čente i Opova 1944., a iste godine i u ataru Melenaca, kada je pronađen jedan na-pušteni partizanski logor. Najzad, takva akcija primenjena je i u Deliblatskoj peščari.

\*

Daleko bi nas odvelo potanko opisivanje blokada svih naseljenih mesta Banata, pogotovo ako se ima u vidu da ih je okupator u manjem ili većem obimu sprovodio tokom celog perioda okupacije. U 120 blokada od februara 1942 — od kada je te akcije sprovodila Komanda javne bezbednosti Policijske prefekture Banata — do septembra 1944. godine »uhapšeno je 2—2,5 hiljade lica.<sup>16</sup> Tome treba posebno dodati i akcije koje su sprovodili Vanjska ispostava policije bezbednosti i službe bezbednosti i drugi policijski organi Okruga banatskog, kao i sreski komandanti Državne straže.<sup>17</sup> Da okupator u tome nije posustajao ni sa približavanjem dana njegovog povlačenja iz Banata, govori činjenica da je samo u toku 1944. godine sprovedeno oko 60 takvih akcija.

Prikazane akcije čišćenja terena i blokade ukazuju na brižljive pripreme okupatorske policije, organizaciju, brojne snage koje su u njima učestvovali, okrutne metode, upornost, vreme trajanja, kao i rezultate, odnosno posledice koje su direktno uticale na dalju sudbinu narodnooslobodilačkog pokreta u pojedinim mestima ili regionima.<sup>18</sup>

U isto vreme opisivanja »čišćenja terena« i blokada, otkrivaju nam i slabosti, kao i dobre strane organizacije narodnooslobodilačkog pokreta i njegovog neposrednog predvodnika — KPJ i SKOJ-a. U tome je svakako u nekim sredinama došla do izražaja nedovoljna konspiracija, olako shvatanje rada i življenja u ilegalnosti, dok su u nekim sredinama naročito pojedinci pokazali izvanrednu smelost i umešnost u izbegavanju policijskih naleta. Hrabrost koju su mnogi pojedinci pokazali pred policijom upravo je bila na liniji učenja KPJ o držanju komunista pred klasnim neprijateljem.

---

<sup>16</sup> Veg, *Zbornik MS*, br. 35, str. 93; MSRV br. 8051 j 18940.

<sup>17</sup> Isto.

<sup>18</sup> Pojedine blokade su detaljnije opisane u hronikama banatskih mesta.

---

## TAOCI

Već prvih dana po okupaciji Banata policija hapsi taoce i trpa ih u zatvore po Pančevu, Petrovgradu, Kikindi... Bili su to pretežno ugledni građani, intelektualci, trgovci, učitelji, sveštenici, skoro isključivo Srbi. Ali ubrzo posle toga, naredom Nemačke na SSSR, za taoce se hapse komunisti i njihove porodice. Hapšenje talaca i način izvršenja odmazdi razrađeni su dopunama opunomoćenog komandujućeg generala u Srbiji Bemea, uz već postojeće Naredenja načelnika štaba Vrhovne komande nemačke oružane sile. Sadržina dopunskog naređenja opisuje se kao »ugušivanje komunističkog ustaničkog pokreta« i nosi datum od 16. septembra 1941. godine. Ono glasi: »... 1. U Srbiji je, usled »balkanskog mentaliteta« i velikih razmara komunističkih i nacionalno kamufliranih ustaničkih pokreta, potreбно izvršavati naredenja Vrhovne komande oružane sile s najvećom strogošću. Brzo i bezobzirno ugušivanje srpskog ustanka predstavlja doprinos nemačkoj konačnoj pobedi, što se ne sme potcenjivati.

2. Munjevitim akcijama treba u svima garnizonima u Srbiji najhitnije pritvoriti kao taoce sve komuniste, sve muškarce na koje pada sumnja, sve Jevreje i izvestan broj nacionalističkih ili demokratski nastrojenih stanovnika. Taocima i narodu treba predvići da će u slučaju napada na nemačke vojнике ili folksdobjere taoci biti streljani.

Viša komanda LXV i šef vojne uprave (za Beograd i Banat) izveštavaće o broju talaca svakog desetog, 20. i poslednjeg dana u mesecu (prvi put 20. X)...»<sup>1</sup>

Kasnije, takođe u prvoj godini okupacije, kada teror i represalije nisu mogli da unište oslobođilački pokret i spreče dalje razgaranje narodnooslobodilačke borbe predvođene Komunističkom partijom, prelazi se na nove kriterijume odabi-

<sup>1</sup> Zbornik VII JA, tom I, str. 502.

ranja talaca. Hapse se i odvode u zatvor i logore članovi najuže porodice boraca za slobodu bez obzira na starost — roditelji, braća i sestre, žene i deca. Ti kriterijumi su vremenom izmenjeni utoliko što je »kod oženjenih odbeglih komunista« trebalo pohapsiti žene i decu, a kod neoženjenih oca, majku, kao i braću i sestre koji su sa njim živeli u zajedničkom domaćinstvu.

Tako su se kao taoci u 1941. godini u Petrovgradskom logoru našli članovi najuže porodice istaknutijih partijskih radnika: roditelji i sestre Žarka Zrenjanina, supruga Žarka Turinskog sa dvoje male dece — čerkom od tri godine i sinom od 19 meseci . . .

Hapšenje talaca u Kikindi počelo je 13. jula 1941, sa izvesnim zakašnjenjem u odnosu na druga mesta u Banatu, jer policija nije imala potpune podatke o članstvu KPJ i SKOJ-a. Uhapšeno je 28 lica iz najuže rodbine boraca i ilegalaca, kao što su Toma Granfil, Uglješa Terzin, Kosta Sredojev Šljuka, Klara Feješ i dr. Hapšenja talaca sprovođena su i po gradovima i selima.<sup>2</sup> Najviše talaca hapšeno je u selima u kojima je narodnooslobodilački pokret bio najrazvijeniji.

Tek 21. novembra 1941. godine Odsek javne bezbednosti Okružne komandanture u Petrovgradu naredio je da se taoci, majke-dojilje i deca ispod 14 godina, puste na slobodu.

Juraj Spiler je u pisanoj formi ovim rečima svojim pretpostavljenima obrazložio potrebu hapšenja talaca:

»Sprovodenje akcija na terenu protiv odbeglih komunističkih bandita, kao i istrage protiv njihovih pomagača u selima pokazali su da je potpuno ispravno ubedjenje ove policijske prefekture, da je uspešna i trajna ishrana kao i smeštaj komunističkih bandita moguća samo uz pomoć njihovih porodica i da porodice ovih komunista ovu pomoć i ishranu u velikoj meri pružaju.

Na osnovu ovih činjenica preduzela je ova policijska prefektura u različitim krajevima potrebne mere i pohapsila sve članove porodica poznatih odbeglih komunističkih bandita kao hapšenike moralno odgovorne . . .

Stoga se umoljava, da se ovoj policijskoj prefekturi odobri da obnaroduje na području ove policijske prefekture oba-

<sup>2</sup> Lj. Tabački, *Kikinda u NOR*, str. 206.

veštenje, na temelju kojega će se u buduće u slučaju ponovljenih napada na pripadnike vojske, policije i drugih lica, koja prema važećim propisima uživaju naročitu zaštitu, uzimati u prvom redu za mere odmazde svi članovi porodica odbeglih komunističkih bandita.

Policijska prefektura je čvrsto ubeđena da će sproveđenje ovih mera imati više uspeha, nego do sada preduzete mере, pa umoljava Naslov da izvoli ove mere odobriti.«

Za vreme dok je rukovodilac Vanske ispostave BDS i SD bio SS poručnik Karl Pamer, putem policijske prefekture za Banat upućen je svim mesnim policijskim ustanovama nalog da pohapse članove porodica svih pripadnika NOP koji se nalaze u ilegalstvu. Hapšenja su izvršila predstojništva gradskih policija i komande poljskih straža. Sva uhapšena lica su predavana u koncentracioni logor u Petrovgradu bez ikakvog saslušavanja. Prema kazivanju Juraja Špilerera »njihov broj kretao se oko 120«. Po njegovoj tvrdnji Karl Pamer je bio taj koji je predložio streljanje 20 talaca 6. septembra 1943. godine.<sup>3</sup> Teško je u to poverovati kada se ima u vidu sadržaj citiranog Špilerovog predloga od 5. jula 1941. o hapšenju svih »članova porodica odbeglih komunističkih bandita« i da će se »uzimati u prvom redu za mere odmazde svi članovi porodica odbeglih komunističkih bandita«.

Otuda je među streljanim i obešenim rodoljubima Banata bilo i žrtava iz redova talaca. U plakatiranom saopštenju sa potpisom krajskomandanta Amelunga, u kojem se javnost informiše o streljanju 160 lica 6. septembra 1943. zbog napada partizana na Dupljaju, kaže se i ovo:

»Obzirom na to da je ovaj napad bio unapred planski pripremljen i na zverski način izvršen, streljano je među ostalima u smislu već ranije izdate opomene i 20 muških članova porodica odbeglih bandita.«

---

<sup>3</sup> MSRV, arh. zbirka br. 18940.

---

## NA PRAVOSLAVNI BOŽIĆ

*Masovno likvidiranje patriota u Banatskom Arandelovu,  
Dragutinovu, Kikindi, Mokrinu i Petrovgradu*

Ovu odmazdu okupatora zaista treba izdvojiti. Sve pret-hodne bile su i tužne, i nečovečne, i surove, ali je u ovoj div-ljaštvo okupatora naročito bilo izraženo.

Još avgusta 1941. u blizini Kikinde ubijeni su fašisti Adam Grosman, Peter Knis i Peter Bartl. Pošto je utvrđeno da će se za svakog pripadnika nemačke vojne sile ili Nemca u okupatorskoj službi likvidirati po 50 pripadnika NOP, raču-nica u ovom slučaju bila je jasna — likvidiraće se 150 ro-doljuba.

Devetog januara 1942. po celom Banatu osvanuli su pla-kati u kojima se stanovništvo obaveštava da je zaista stre-ljano 150 rodoljuba »za koje je provedenim postupkom utvr-đeno da su pripadali naoružanim komunističkim bandama ili bili članovi komunističkog pokreta, te kao takvi vršili ubistva, paljenje, razne sabotaže i širili komunističku propagandu, od-nosno takva lica u velikoj meri pomagala i davala im sklo-ništa, hranu i novac, nabavljala i prenosila istima oružje i municiju, te konačno služili kao njihovi kuriri«.

Ali, za ista ona tri ubijena Nemca u Kikindi je šest dana ranije već streljano devet lica. Znači: ukupno 159. Pošto za tako masovnu likvidaciju banatskog življa u zatvorima nije bilo dovoljno komunista, spisak je dopunjeno sa 22 Roma za koje je objavljeno da su »okoreli kriminalistički tipovi, ozna-čeni kao štetni po javnu bezbednost i postojeći poredek«. Za Peru Ferkovića navedeno je da je notorni kradljivac, za Jo-sifa Pauna da je još i varalica i pijanica, za Vukašina Radua da je notorni varalica i pijanica ... i eto, za varalice i pija-nice nađena je najsigurnija »pedagoška« mera — smrt.

Kao dan za izvršenje odmazde izabran je 9. januar, treći dan pravoslavnog Božića, kada pada i sveti Stevan, koji se u pravoslavnom svetu često praznuje kao kućni svetac. Za mesta stratišta izabrano je pet opština naseljenih pretežno Srbinima: Banatsko Aranđelovo, Dragutinovo, Kikinda, Mokrin i Petrovgrad — u svakom mestu po trideset žrtava.

Zločin je izведен po programu koji je brižljivo i značački pripremio prefekt banatske policije Franc Rajt.

\*

Strogo poverljivim dopisom od 7. januara 1942. godine Franc Rajt je sreskog načelnika u Novom Kneževu obavestio da će 9. januara oko dva sata popodne biti streljano u Banatskom Aranđelovu 30 komunista. Specijalnim vozom iz Petrovgrada doći će samo Rajt sa pratnjom, dok će žrtve biti prenute kolima iz zatvora u Novom Kneževcu. Sreski načelnik i komesar policije su odgovorni za izvršenje ovog zadatka. U tu svrhu treba da angažuju iz obližnjih mesta pripadnike Dojče manšafta, policije i gradske straže u jačini od 60 ljudi. Trideset njih održavaće red u selu i na mestu određenom za streljanje, dok će ostalih 30 sprovoditi žrtve. Sreski načelnik će izabrati mesto za streljanje i pobrinuti se za vešala, užad i drugo i da se postara da streljanju prisustvuju i dva lekara, koji će ustanoviti smrt. Sreski načelnik ima da ostane u Banatskom Aranđelovu, sve dok žrtve ne budu pokopane. Od strane vojske streljanju će prisustrovati potporučnik Šuster, koji će zajedno sa policijskim agentom iz Petrovgrada Vilhelmom dotući promašene žrtve. Eto tako u detalje Rajt razrađuje program streljanja baš kao da se radi o nekoj svečanosti. Na kraju dopisa brine i o tome da se egzekutorima spremi i užina.

Najveći deo priprema izvršili su sreski načelnik u Novom Kneževcu dr Deneš Grefner i opštinski beležnik u Ban. Aranđelovu Jožef Klar. Pozvali su i predstavnike nemačkih vlasti i carinske službe da prisustvuju streljanju. Pored toga postarali su se da i mesni mađarski fašisti prisustvuju izvršenju odmazde.

Mađarski fašisti u svečanim odelima, sa odlikovanjima iz Prvog svetskog rata, u priličnom broju sakupili su se ispred opštinske zgrade. Tu su formirali tri čete kojima su koman-

dovali Andraš Konc, Šandor Tiđi i Mihalj Čorba — svi iz Banatskog Aranđelova. Kada su uvežbali paradni marš, sa trubačem na čelu pošli su u susret tužnoj poverci zaprežnih kola sa žrtvama. Uz put su pevali mađarske fašističke pesme. Zatim su kolonu zaprežnih kola dopratili do zgrade osnovne škole.

Iz strogo poverljivog protokola koji je sutradan sastavio sreski načelnik dr Grefner, vidi se da je utvrđivanju identiteta prisustvovao on lično, podnačelnik Hajnrih Rajnhart i pomoćni policajac Johan Krahtus. To je izvršeno u samom zatvoru u Novom Kneževcu. Tom prilikom nesrećnici su zamolili malo hartije i olovku da napišu oproštajna pisma. Za divno čudo Grefner je to dozvolio. Tek posle toga iz sudskog zatvora žrtve su zaprežnim kolima prenete u Banatsko Aranđelovo. Sa lisicama na rukama čvrsto su vezani po dvojica.

U opštinskoj zgradi u Ban. Aranđelovu žrtve su provele od 11 do skoro 14 sati, kada je naređeno da se sprovedu na mesto streljanja. U međuvremenu stigao je i policijski prefekt Rajt sa oberšturnfirerom Rajzerom i poručnikom Šusterom u pratnji manšaftovaca, pa se cela grupa uputila na stratište, zvano Lazino brdo, kod železničke stanice. Rajt je prvo pogledao vezane ljude, pa ih je zatim podelio u dve grupe od po 15.

Pored Rajta, Šustera i Vilhelma, koji je takođe prispeo iz Petrovgrada, komisiju su sačinjavali i sreski načelnik Grefner, podnačelnik Rajnhart, opštinski beležnik Klar, predsednik opštine u Krsturu Đurka Blažić i neki Balog.

Grafner je žrtvama saopštio da su osuđeni na smrt »zbog komunističkog rovarenja i zločina«. Zatim je prva grupa dovedena ispred već postrojenih manšaftovaca. Nesrećnici su imali vezane ruke na ledima, a osim toga uzajamno su bili povezani jednim debelim užetom. Na Rajtovu komandu manšaftovci su iz pušaka ispalili plotun, pucajući žrtvama u leđa.

Ranije određeni poručnik Šuster i policijski agent Vilhelm lagano i hladnokrvno su prilazili žrtvama i dotukli ih. Zatim je došla na red druga grupa ...

Citamo dalje strogo poverljivi protokol sreskog načelnika Grafnera: »Kada su ih dovelačili na određeno mesto, ova grupa je vikala: »Živeo narod Sovjetske Rusije« ... »Možete nas streljati, ali mi i naše ideje ćemo i dalje živeti«. Uzvici »Živila Rusija« češće su se pojavljivali. Rajko Lovadinov uz-

viknuo je: »Živeo drug Staljin«. Na to su svi ostali počeli da viču: »živeo«, sve dotle dok dobro ispaljeni plotun nije učinio kraj tom vikanju.

Streljane su zatim Romi obesili pred opštinskom zgradom na već postavljena vešala, gde su visili 24 sata, a posle su poskidani i pobacani u zajedničku raku kraj groblja, koja je brižljivo zatrpana i zaravnjena da joj se utre svaki trag. Vraćajući se sa stratišta manšaftovci su u stroju pevali fašističke pesme.

Trideset nesrećnika koji su izgubili život u Banatskom Aranđelovu najvećim delom bili su baš iz tog mesta, a bilo ih je još i iz Krstura, Novog Kneževca, Crne Bare, Đale i Podlokanja. Nadničar Vlada Jovanović, zemljoradnici Lazar Kesić i Radivoj Rajčević i bravari Milorad Raca imali su svega osamnaest godina, a zemljoradnik Dušan Stankov tek 17.

Streljani su: Vlada Jovanović (18 god.), nadničar iz B. Aranđelova, Dušan Stankov (17), zemljoradnik iz B. Aranđelova, Lazar Kesić (18), zemljoradnik iz B. Aranđelova, Todor Kesić (23), žel. radnik iz B. Aranđelova, Đura Momirov (25), zemljoradnik iz B. Aranđelova, Milorad Raca (18), bravari iz B. Aranđelova, Milivoj Lazin (42), zemljoradnik iz B. Aranđelova, Vasa Ilijin (33), zemljoradnik iz Ban. Aranđelova, Uroš Batančev (24), zemljoradnik iz Ban. Aranđelova, Jefta Simin (24), berberin iz Ban. Aranđelova, Stevan Bursać (58), nadničar iz Ban. Aranđelova, Mile Balaban (20), nadničar iz Ban. Aranđelova, Blagoje Bjelogrlić (20), nadničar iz Ban. Aranđelova, Jovan Bigović (20), nadničar iz Ban. Aranđelova, Ilija Latinović (20), učenik iz Ban. Aranđelova, Radivoj Rajčević (18), nadničar iz Ban. Aranđelova, Radivoj Rokvić (24), nadničar iz Podlokanja, Drago Samardžija (20), nadničar iz Podlokanja, Sima Savić (31), zemljoradnik iz Đale, Dušan Iličin (40), moler iz Crne Bare, Rajko Lovadinov (21), učenik iz N. Kneževca, Svetislav Terzin (26), čobanin iz N. Kneževca, Radovan Maluckov (19), zemljoradnik iz Krstura, Radoje Krsitić (31), zemljoradnik iz Krstura, Dragoljub Rupić (21), zemljoradnik iz Krstura, Sava Popov (20), zemljoradnik iz Krstura, Aksenija Lovadinov (22), krojačica iz Krstura, Milan Mirkov (21), zemljoradnik iz Krstura, Živojin Mirkov (19), zemljoradnik iz Krstura i Drago Lazarević (28), zemljoradnik iz Ban. Aranđelova.

Vožnja leševa ulicama Banatskog Aranđelova, dok je iza kola ostajao crveni trag u snegu od krvi tek streljanih žrtava, njihovo javno vešanje onako razmrskanih lobanja, gde su »pri-kazivani« 24 sata — pokazuje dotad neviđeno divljaštvo prema čak i mrtvim pripadnicima »niže rase«. Za faštiste to su bili »banditi« prema kojima ne treba imati ljudska osećanja niti skrupule.

Žrtve su pred smrt ostavile dirljiva oproštajna pisma svojim najmilijima. Iz njih buja toplina, briga i ljubav prema starim roditeljima, braći i sestrama, ženi i nejakoj deci, pa i onoj čije se rođenje tek očekuje. Pisma su puna tuge i pleme-nitosti, kao i ponosa na ideale za koje su se borili. Pisali su ih čak dečaci koji još nisu čestito ni kročili u život.

\*

Franc Rajt je blagovremeno obavestio i sreskog načelnika u Novom Bečeju da će istoga dana u Dragutinovu biti streljano 30 komunista. Kao i ranije, Rajt i u ovom dopisu upućuje sreskog načelnika da izvrši sve pripreme oko stre-ljanja i vešanja, te da osigura mir i bezbednost u selu. Spe-cijalnim vozom žrtve će biti dopremljene iz Petrovgrada. Vo-zom će stići i ekspedicija izvršilaca. Streljanje će izvršiti manšaftovci pod komandom svoga vođe, a poručnik Kompas i policijski komesar Kornelijus Lalijer će žrtve dotući.

Rajt hladnokrvno utvrđuje program i ove »svečanosti« u kojoj će glavom platiti 30 banatskih rodoljuba.

Na spisku su isključivo nesrećnici iz Mokrina i Petrov-grada: Vasa Jolić (32), zemljoradnik iz Mokrina, Luka Janić (39), mašinbravar iz Mokrina, Mita Novakov (28) iz Mokrina, Žarko Reljin (21), zemljoradnik iz Mokrina, Branko Reljin (25), zemljoradnik iz Mokrina, Bogoljub Dobrosavljev (24), zemljoradnik iz Mokrina, Radovan Krspogačin (21), zemljoradnik iz Mokrina, Radivoj Đukanov (26), pekarski radnik iz Mokrina, Žarko Novakov (26), zemljoradnik iz Mokrina, Ivan Cvork (26), zemljoradnik iz Mokrina, Milan Jolić (50), zemljoradnik iz Mokrina, Dragoljub Jolić (20), zemljoradnik iz Mokrina, Vla-dan Dumitrov (50), zemljoradnik iz Mokrina, Ljubomir Markov (23), zemljoradnik iz Mokrina, Vladimir Cvetkov (28), stolar-ski radnik iz Petrovgrada, Veselin Čebzanin (19), učenik zan.-škole iz Petrovgrada, Andrija Damjanov (22), bravar iz Pe-

trovgrada, Jovanka Dobrosavljević (20), radnica iz Petrovgrada, Dušan Graor (21), tkač iz Petrovgrada, Ljubomir Grujić (21), radnik iz Petrovgrada, Živa Jevremov (31), zemljoradnik iz Petrovgrada, Petar Kovalić (21), bravac iz Petrovgrada, Stanimir Krčedinac (38), radnik iz Petrovgrada, Mileta Krunić (20), radnik iz Petrovgrada, Blagoje Markov (28), bravac iz Petrovgrada, Desančić Poučki (31), zemljoradnik iz Petrovgrada, Velimir Stojić (23), trg. pomoćnik iz Petrovgrada, Đura Šerfezi (21), zidarski radnik iz Petrovgrada, Obrad Tapavički (32), bravac iz Petrovgrada.

Lazar Trnić, trgovачki pomoćnik iz Mokrina, imenovan je na plakatima, iako nije streljan tada nego tek 15. decembra.

\*

Iz Mokrina sve sām zemljoradnik, a iz Petrovgrada pretežno radnici: bravac, tkač, zidarski pomoćnik, stolarski radnik, radnik železničke stanice... Uglavnom, između 20 i 30 godina starosti. Najmlađi je Veselin Čebzanin, učenik Železničke zanatske škole u Petrovgradu — imao je svega 19 godina. Najstariji Milan Jolić — 50 godina.

Prema utvrđenom planu voz sa žrtvama stigao je u Dragutinovo pre podne, a u dva popodne počela je krvava ceremonija. Sreski načelnik dr Laslo Šafranj pročitao je na smrt osuđenima presude i utvrdio im identitet. Zatim je prvih deset izvedeno na stratište, na tridesetak metara od zgrade železničke stanice. Čvrsto povezane žrtve okrenute su prema pruzi, a iza njih postrojili su se manšaftovci. Ovim tragičnim trenucima, pored dr Šafranja, prisustvuju i policijski komesar Lalijer sa nekoliko policajaca.

... Žrtve su se u poslednjim časovima života držale herojski. Do poslednjeg daha, postavljeni ispred puščanih cevi, klicali su slobodarskim idejama, a neki su zahtevali da budu streljani okrenuti licem prema streljačkom stroju. Iznenadni plotun prekinuo je njihove poklike. Popadali su, a Lalijer je dotukao one koji su još pokazivali znake života. Jednoj žrtvi je metkom potpuno razmrskao glavu.

Posle svakog plotuna prisutni fašisti su aplaudirali, kao da se nalaze na fudbalskoj utakmici.

Hrabro i gordo otišlo je u smrt 30 boraca za narodno oslobođenje. Dvadesetogodišnja radnica iz Petrovgrada Jovanka Dobrosavljević, umirući, uskliknula je »Zdravo, drugovi!« znajući da iza nje ostaju drugovi koji će započetu borbu nastaviti.

I ove žrtve su posle streljanja odnete pred opštinsku zgradu, gde su obešene o drveće ostale do sutradan.

I ovde je pohitala nemačka publika iz Dragutinova da ne propusti priliku koja im pruža toliko zadovoljstva i uživanja. Kikotanje i neumesne šale popraćale su vešanje pojedinih žrtava.

Rom Nikola Barbu, koji je bio primoran da streljane veša, prenosi i zakopava, posle ovog gnusnog zločina se razboleo i ubrzo umro!

\*

Streljanje u Kikindi određeno je takođe za treći dan pravoslavnog Božića, kada je i Sveti Stevan — u 10 sati, za vreme bogosluženja.

Za poprište zločina izabrano je dvorište sudske zgrade, sa čijih prozora je policija mogla da posmatra događaj. Prefekt banatske policije Franc Rajt je i u ovoj prilici izdao naređenja Predstojništvu gradske policije i sreskom načelniku u Kikindi, u kojem je odredio uloge svakom izvršiocu pojedinačno. Smrtnu salvu ispalile 40 policajaca, odgovoran za samo streljanje biće šef policije Kurjak, koji će se pobrinuti i za vešala ispred sudske zgrade ili, eventualno, u glavnoj ulici. Egzekuciji će prisustvovati dr Kusing, a u ime vojske SS oberšтурmfirer Karl Pamer.

Među vezanima opet su radnici iz Kikinde, zemljoradnici iz Mokrina, domaćice, studenti... Ukupno trideset. Svi su dovedeni iz policijskog zatvora Okružnog suda. To su bili: Mita Čurčić, nadničar iz Velike Kikinde, Danilo Kosić, mesar iz Velike Kikinde, Mita Bogaroški, farbarski radnik iz Velike Kikinde, Pera Beđeskov, radnik iz Velike Kikinde, Nedeljko Đanić, radnik iz Velike Kikinde, Dušan Čurčić, radnik iz Velike Kikinde, Milorad Tatić, pekar iz Velike Kikinde, Žarko Trećakov, zemljoradnik iz Velike Kikinde, Milenko Šibul, obućarski radnik iz Velike Kikinde, Kosta Trnić, student iz Velike Kikinde, Zoran Mihaljićin, krojač iz Velike Kikinde, Kata

Zubanov, domaćica iz Velike Kikinde, Mirko Stojkov, radnik iz Velike Kikinde, Miloš Nedić, poljski radnik iz Velike Kikinde, Božidar Jovičić, student iz Velike Kikinde, Arsen Laković, krojač iz Velike Kikinde, Rada Protić Sredoje, radnik iz Velike Kikinde, Živko Vlastin, baštovan iz Velike Kikinde, Karlo Stojkov, iz Velike Kikinde, Dragoljub Gavrić, obuć. radnik iz Velike Kikinde, Kata Đomparin, domaćica iz Velike Kikinde, Milica Markov, domaćica iz Mokrina, Dobrvioj Kalauzov, radnik iz Mokrina, Zorka Čvorkov (Čvorak?), domaćica iz Mokrina, Milan Markov, zemljoradnik iz Mokrina, Sever Božin, zemljoradnik iz Mokrina, Milivoj Jolić, zemljoradnik iz Mokrina, Jovan Popov, stolar iz Mokrina, Leksa Tolmačev, domaćica iz Mokrina i Pera Antin, radnik iz Mokrina.

Na komandu policajci su ispalili plotun i prva grupa od deset rodoljuba srušila se. Prilazi im policijski agent iz Kikinde Georg Fink, brzo ih dreši, a Romi ih uklanjaju. Privodi se druga grupa, a zatim i treća. Lekar dr Štajgervald je konstatovao da su neki još živi. Prilaze im Štefan Nikols i Anton Vajsman i zadaju im iz neposredne blizine »metak iz milosti« u glavu. Sudeći po držanju Nikolasa i Vajsmana, to je za njih bila počasna dužnost.

Pred sudsakom zgradom postavljena su vešala o koje su Romi obesili žrtve. Tako javno obešeni i ovde su visili 24 časa. Posle toga su ih Romi natovarili na šestoro zaprežnih kola, koja su morali da doteraju poznatiji Srbi iz Kikinde i odvezli ih iza katoličkog groblja, gde je već bila iskopana zajednička raka. Žrtve koje nisu bile opljačkane dok su visile ispred sudske zgrade, opljačkali su policajci pre bacanja u raku. Neki policajac — pljačkaš nije mogao jednoj žrtvi da skine zlatan prsten sa ruke, pa joj je bajonetom odsekao prst i tako se domogao prstena.

Streljanje su posmatrali Nemci, koji su čak i decu dovodili. Publika je davala oduška svome oduševljenju glasnim komentarima i smehom, a svaki plotun propraćen je gromoglasnim aplauzom.

Žrtve su se držale dostojanstveno. Ni ovo streljanje nije prošlo bez poklika koji su izražavali mržnju prema okupatoru, kao i veru u krajnju победu pravde. U izveštaju Nadleštву podbana u Petrovgradu o izvršenju smrtne kazne u Kikindi sreski načelnik Kusing govori o odvažnom držanju streljanih.

\*

U Mokrin su žrtve takođe dovedene iz kikindskog policijskog zatvora u Okružnom sudu, ali egzekucija je izvršena tek popodne istoga dana. Ovi ljudi su morali da preživljavaju streljanje svojih drugova u samoj Kikindi, sa kojima su još pre nekoliko časova u istom zatvoru čamili u dubokoj neizvesnosti. Trebalo ih je još i provesti pored obešenih žrtava u glavnoj ulici Kikinde. Ogorčeni hrabrim držanjem banatskih rodoljuba pred smrt, nacisti su tražili načina kako bi ih zastrašili i slomili. Pored fizičkog zlostavljanja na najbrutalniji način, trebalo ih je pred streljanje još i psihički dotući...

Streljani a zatim obešeni o mokrinske bandere, bili su u najvećem broju iz samog Mokrina (od ukupno 30 njih 22) i iz Krstura. Najmlađi među njima su osamnaestogodišnji Dušan Tolmačev, obučar iz Mokrina i Radivoj Vejin, zemljoradnik iz Krstura.

Toga dana streljani su: Ivan Antin (53), zemljoradnik iz Mokrina, Vasa Bajšanski (43), zemljoradnik iz Mokrina, Jovanka Belošev (43), domaćica iz Mokrina, Sava Belošev (22), zemljoradnik iz Mokrina, Kosta Brdarić (24), čuvar nasipa iz Mokrina, Nevenka Čelekatić (44), domaćica iz Mokrina, Mladen Ćvorkov (Ćvorak?) (57), zemljoradnik iz Mokrina, Marko Despotov (21), zemljoradnik iz Mokrina, Miloš Despotov (21), zemljoradnik iz Mokrina, Danka Dukatarov (48), domaćica iz Mokrina, Svetozar Đin iz Velike Kikinde, Laza Jolić (32), zemljoradnik iz Mokrina, Rada Nedeljkov (42), zemljoradnik iz Mokrina, Stanko Nedeljkov (46), zemljoradnik iz Mokrina, Nikola Palikućin (41), zemljoradnik iz Mokrina, Isa Perić (35), berberin iz Mokrina, Milan Prekajski (56), zemljoradnik iz Mokrina, Milan Suvajdžin (32), zemljoradnik iz Mokrina, Milan Šećerov (20), obučar iz Krstura, Mladen Šećerov (22), zemljoradnik iz Krstura, Ozren Šećerov (23), student iz Krstura, Mihajlo Šegunović (20), poljski čuvar iz B. Aranđelova, Milutin Ševa (23), poljski radnik iz B. Aranđelova, Milan Tešin (24), železničar iz Mokrina, Žarko Tešin (20), zemljoradnik iz Mokrina, Dušan Tolmačev (18), obučar iz Mokrina, Miša Tomic (26), krojač iz Mokrina, Mihajlo Vejin (24), radnik iz Krstura, Radivoj Vejin (18), zemljoradnik iz Krstura i Veljko Zavišić (20), zemljoradnik iz Mokrina.

Novina u izvršenju ovog zločina sastoji se u tome što je policijski komesar Veber nekim roditeljima naredio da kopaju rake za svoju decu. Da li se može i zamisliti kako je bilo, na primer, Žarku Tešinu, koji je kopao raku u koju će ubrzo njegovog sina Žaricu baciti kao vreću?

Jedan policajac je Nikoli Palikućinu pred streljanje iz čiste mržnje bajonetom rasporio trbuh da su mu creva visila.

Sreski načelnik dr Eugen Kusing i u svom strogo poverljivom izveštaju, i pored svega što je učinjeno za psihičko slamanje unesrećenih, ipak morao da konstatiše da su presudu primili na znanje »s prezirom i bez potresa«. Prva i treća grupa ponašale su se prilikom streljanja mirno, dok je druga stalno klicala. U izveštaju Kusing još dodaje da je jedan meštanin Srbin — zbog ovog gnuasnog zločina »sramotio Nemačku«, pa je zbog toga odmah uhapšen.

Tom sramotnom činu su, inače, prisustvovali i meštani — Nemci i Nemice, a oni mlađi, pripadnici »Hitlerjugenda«, zabavljali su se fotografišući stravičan prizor.

\*

U Petrovgradu Nemci su se unapred hvalili da će Srbima spremiti lep »kristbaum« (božićna jelka). Niko se od Petrovgrađana nije nadao da će »poklon« biti tako jeziv i krvav. Ko je mogao i pomislići da će Nemci svoj stari običaj sa božićnom jelkom tako oskrnaviti?

Kao i u ostalim mestima, i u Petrovgradu su 9. januara 1942. godine u sudskom zatvoru prvo streljali 30 lica, a zatim su ih obesili. Dok je u vreme katoličkog Božića na glavnem trgu velika božićna jelka blještala od raznobojnih sijalica, dотле je na Žitnom trgu obešeno 30 žrtava — to je bio taj »kristbaum« obećan Srbima.

Već oko 10 sati blokirane su sve ulice oko suda, pa su prolaznici predosećali zlo. Odabранe su žrtve iz policijskog zatvora. Srbi i Romi — Srbi kao komunisti, a Romi kao »opasni elementi«. Kao što smo već ranije rekli, Romi su imali da popune broj za streljanje, jer u zatvorima trenutno nije bilo dovoljno »komunista i njihovih pomagača«.

Žrtve su izvodene u grupama po deset, svezane. Prva grupa je postavljena u malom sudskom dvorištu licem okre-

nuta prema zidu. Prisutni su bili Juraj Špiler, policijski komesar Joži Štajner i još neki policajci.

Trideset policajaca se postrojilo ispred žrtava, podešavajući nišan i čekajući komandu udaljeni svega desetak metara od žrtava.

Odjeknuo je plotun i deset tela je palo na zemlju, a zatim je policijski komesar Štajner prišao žrtvama i pištoljem ubijao one koji su pokazivali znake života. Sve se radilo brzo i uhodano. Sa drugom i trećom grupom postupak je bio isti. Komanda i žrtve su nemo padale. Zid poprskan krvljom, na zemlji lokve. Da unište živote trideset ljudi, bilo im je potrebno svega pola sata.

Pred sudskom zgradom čekalo je nekoliko zaprežnih kola i gomila Roma koji su drhtali od hladnoće i straha. Uveli su ih u dvorište i naredili im da žrtve odreše, iznesu i utovare u kola. Na zemlji su ležala još topla tela. Kada je Đura Radu poneo telo Olge Ubavić, ona ga je grčevito uhvatila za ruku. Video je da je još živa, čak svesna i da strahovito pati. Izbezumljen, Živa ju je spustio u kola.

Pred sudom formirana je povorka — napred kola natovarena leševima, za njima prestrašeni i krvlju umrljani Romi, a okolo policajci sa uperenim puškama. Iz kola je kapala krv i ostavljala crveni trag. Za kolima skrhan tugom koračao je i Žarko Radu, jer se i izmrcvareno telo njegovog rođenog brata Dragutina nalazilo među žrtvama. I Milan Jovanović je oplakivao brata od ujaka koji je takođe bio žrtva ovog zločina.

Stigli su na Žitni trg, gde su već bila postavljena vešala. Policijski narednik Andreja Halas naredio je Romima da unesrećene brzo vešaju, a da Žarko Radu obesi svog rođenog brata. Žarku se zamutilo u glavi, ali ga je policijski kundak vratio u surovu stvarnost. Halas je, držeći korbač u ruci, terao Rome da pevaju: »Je l' ti žao što se rastajemo...«

Iako je bila velika hladnoća, odabranu nemačku publiku okupila se u velikom broju. Žagor, kikotanje i dobacivanje neukusnih šala. Jedni su vikali Romima da doktora Mijatova obese »tako da gleda u gospođu« (Olgu Ubavić — prim. autora). Špiler je sve to posmatrao ozarena lica, pobedonosno.

Spuštao se mrak i hladnoća je stezala, dok su se smrznuti leševi ljuljali na zimskom vetrusu.

Sutradan posle ručka narednik Halas, opet sa korbačem u ruci, naredio je Romima da žrtve utovare u kola. Obrazovana je povorka okružena policajcima, sa dva konjanika na čelu. Kao i dan ranije, Romi su putem morali da pevaju. Izostao je samo Žarko Radu, koji je posle vešanja rođenog brata, bolestan i skoro poremećen ostao kod kuće.

Povorka se zaustavila na Bagljašu kod iskopane rake. Fijakerom su došli Spiler i Rajt. Spiler je naredio Romima da Mijatova bace pored Olge Ubavić »da se večito gledaju...« na šta se fašisti smeju grohotom. Halas je rukovodio zatrpanjem, terajući Rome da pevaju.

Posao je završen i svi nacisti su se veseli i zadovoljni vraćali u grad, ostavljajući svež grob trideset mučenika. Jedan spomenik fašističkih zločina više. Spomenik streljanim radnicima, zemljoradnicima, studentima... iz Petrovgrada, Kikinde, Kumana, Mokrina, Banatskog Aranđelova, Novog Kneževca, Crnje, Bašaida, Melenaca, Botoša, Beodre, Aleksandrove, Araca, na kojem treba ispisati imena: Bogoljub Bošnjak, zemljoradnik iz Aleksandrove, Dragutin Đura, Rom iz Araca, Pera Ferković, Rom iz Velike Kikinde, Živa Glišin, nadničar iz Beodre, Branko Jevremov, radnik iz Melenaca, Predrag Malenčić, činovnik iz Mokrina, Nikola Meršan, Rom iz Mastorta, Dr Lazar Mijatov, lekar iz Petrovgrada, Veljko Mišković, Rom iz Botoša, Milan Novaković, Rom iz Mokrina, Šandor Novaković, Rom iz Mokrina, Josif Paun, Rom iz Nemačke Crnje, Franja Petrović, Rom iz Nemačke Crnje, Imre Petrović, Rom iz Mastorta, Dragoljub Rac, nadničar iz Melenaca, Vučašin Radu, Rom iz Petrovgrada, Pikula Stanku, Rom iz Seleuša, Uroš Stanku, Rom iz Gataje (Rumunija), Petar Stojkov, Rom iz Torde, Miloš Stojkov, Rom iz Bašaida, Rada Stojkov Rufi, Rom iz Velike Kikinde, Toša Stojkov, Rom iz Bašaida, Andrija Šaran, Rom iz Nemačke Crnje, Jakov Šaran, Rom iz Nemačke Crnje, Drago Torbica, konobar iz Ban. Aranđelova, Olga Ubavić, student iz Petrovgrada, Nenad Velčev iz Novog Kneževca, Ivan Vijoglavin-Laković iz Kumana, Dušan Zlatar, Rom iz Petrovgrada i Sever Dražić, zemljoradnik iz Mokrina.

\*

Dva dana pre izvršenja odmazdi u Banatskom Aranđelovu, Dragutinovu, Kikindi, Mokrinu i Petrovgradu, prefekt policije u Banatu Franc Rajt nije zaboravio da sreskim načelnici

cima u Kikindi, Novom Kneževcu i Novom Bečeju u strogo poverljivom pismu naredi sledeće:

»Na teritoriji vašeg delokruga zabranjuje se da zvone zvona u vreme od petka popodne, 9. januara 1942. godine, pa do nedelje ujutru 11. januara 1942. godine kako se to ne bi tumačilo krivo, tj. da se ne bi posle pričalo da se zvonilo za streljane komuniste. To važi i za sela u kojima su naseljeni Srbi, ali ne važi za čisto nemačka sela.«

Posle svirepog zločina nad 159 slobodoljubivih Banaćana, podban je dao nalog Francu Rajtu da predloži za odlikovanje »predane« naciste, koji su se najviše istakli. Mesec dana posle zločina, 10. februara 1942. godine, Krajskomandanturi je upućen predlog sa opširnim obrazloženjem. Prvi na listi bio je Juraj Špiler (tada još uvek samo predstojnik policije u Petrovgradu). Zatim, istaknuti policijski agenti, komesari i manšaftovci: Jozef Vilhelm, pa Kornelijus Lalijer, Anton Veber, Alojz Alt, Štefan Nikols, Anton Vajsman ...

U predlogu za odlikovanje Špilera Franc Rajt navodi niz epiteta, a naročito mu pripisuje zasluge za pronalaženje partizana i borbu protiv komunista.

A na spiskovima streljanih, videli smo, sve sam ratar, radnik, domaćica, đak, student, pa opet ratar ili nadničar — iz Kumana, Melenaca, Mokrina, Ban. Aranđelova, Petrovgrada, Kikinde, Krstura ... To je onaj po dobroćudnosti poznati Lala iz Banata, koji se, eto, nije pokazao gostoljubiv, ne mogavši da podnese fašističku okupaciju, već se digao protiv nje i bio oslonac KPJ u četvorogodišnjoj neravnopravnoj borbi.

---

## REORGANIZACIJA POLICIJSKOG APARATA

Kada su 18. decembra 1941. godine novom Uredbom o administrativnoj podeli teritorije Srbije ukinute banovine i osnovani okruzi (ukupno 14), među kojima i Okrug banatski sa središtem u Petrovgradu, za Srbiju je to predstavljalo početak novog perioda u razvitku sistema vlasti. Za Okrug banatski to u suštini nije značilo nikakvu promenu. Prema paragrafu 21. (stav 1. i 2.) te Uredbe »Upravno područje pomoćnika bana Dunavske banovine postaje Okrug banatski«, a »Okrug banatski zadržava uredenje i upravu po odredbama Uredbe o unutrašnjoj upravi u Banatu od 14. juna 1941. godine.«

Za Banat su se ove promene svodile samo na izmenu naziva: dotadašnje Nadleštvo podbana postaje Okružno načelstvo, a podban — okružni načelnik.

Pre nove Uredbe, pa i posle njenog donošenja, Upravno odeljenje Nadleštva podbana za Banat, odnosno Okružnog načelstva, stalno je ulagalo napore da smanji prava lokalne vlasti, a da sopstvenu vlast pojača. Tako je Upravno odeljenje uzelo u nadležnost i policiju u gradovima.

Još u septembru je načelnik Upravnog odeljenja i policijski prefekt raspisao »Poziv za dobrovoljnu prijavu u novoosnovanu žandarmeriju u Banatu«.<sup>1</sup> Iako taj poziv nije ostao bez rezultata, prijava u žandarmeriju išla je i sporije i teže, pre svega usled toga što su autori poziva računali da se njeni redovi popunjavaju pretežno Nemcima. Ali i sa obukom je bilo problema. Naime, stručna obuka poverena je dobrom delom 64. bataljonu pomoćne policije (Hipo) u Beogradu, koji je jedan broj svojih oficira prekomandovao u Banat. Tako su oni od folksdojčera formirali nekoliko četa i sa njima

<sup>1</sup> *Službene novine za Banat*, br. 6, od 12. septembra i br. 7 i 8 od 18. i 25. septembra 1941. godine.

započeli obuku. Na novoosnovanu žandarmeriju okupatorska vlast mogla je da računa tek posle završetka obuke u četama stacioniranim u Petrovgradu, Beloj Crkvi, Pančevu itd.

Uzimajući u svoje ruke i nadležnosti u pogledu postavljanja kadrova u gradskim policijama, Upravno odeljenje Franca Rajta pristupilo je oktobra i njihovoj reorganizaciji. Tako je za svaku gradsku policiju utvrđen broj ljudstva: Petrovgrad 87, Pančevo, Kikinda i Vršac po 66, a Bela Crkva 38. Već od 15. novembra 1941. godine prestala je služba dotadašnjim policijskim stražarima, a nove je postavljao pomoćnik bana, pa su decembra počele da funkcionišu nove gradske straže, u čemu gradska veća nisu imala nikakvu nadležnost, odnosno svodila su se na puku formalnost. Tako su policijski oficiri, podoficiri i stražari, primljeni na osnovu Odluke Upravnog odeljenja nadleštva podbana, ipak polagali zakletvu pred gradonačelnikom, a ne pred podbanom. Tekst zakletve, koji se odnosio i na druge organe vlasti, glasio je:

»Ja... zaklinjem se svemogućim Bogom, da ћu vojnom zapovedniku nemačke vojne sile u Srbiji biti veran, da ћu se u svojoj delatnosti pridržavati zakona ove zemlje, da ћu dužnosti, koje ћe mi biti poverene savesno izvršavati i da ћu interese samouprave i države zastupati i braniti. Tako mi Bog pomogao!«

Uporedo sa reorganizacijom izvršena je i nova sistematizacija u predstojništвima gradskih policija, pa je tako došlo do povećanja broja njihovih službenika za trećinu, a u nekim slučajevima i za polovinu. Nakon toga Upravno odeljenje je pristupilo delimičnom razoružavanju građanskih straža, iako su one i dalje imale značajnu ulogu u zaštiti lične bezbednosti građana.

Do konačnog osamostaljenja policijske službe u Banatu došlo je početkom 1942. godine dolaskom u Beograd policijskog generala Majsnera, višeg vođe SS i policije, koji je izvršio korenite promene u ovoj službi po ugledu na ustrojstvo policije u Rajhu. Zapravo, Majsner je u celoj Srbiji osamostalio policijsku službu na taj način što je sve policijske snage izuzeo od nadležnosti Ministarstva unutrašnjih poslova. Tako su u svakom upravnom području formirane posebne — nemačke policijske komande, koje su predstavljale policijsku nadzornu vlast. Na taj način je u Banatu, odnosno u Petrovgradu, osnovana Okružna policijska komanda (Polizei Kreisstelle 1).

Položaj policijskih, odnosno žandarmerijskih snaga regulisan je Uredbom o ustrojstvu Srpske državne straže, ali ona nije važila za teritoriju banatskog Okruga. I pored toga, tokom januara 1942. godine nastavljene su već započete pripreme za formiranje državne policije, dakle, Banatske državne straže (Banater Staatswache). Na zahtev šefa Upravnog štaba vojnog zapovednika u Srbiji, okružni načelnik u Petrovgradu doneo je formalnu Naredbu o izdvajaju Odseka javne bezbednosti iz sastava Okružnog načelstva i formiranju policijske prefekture za Banat. Tako je sprovedena koncepcija generala Majsnera o organizaciji policije. Pored toga, gradskim poglavarstvima je saopšteno da se na osnovu naređenja okružnog načelnika 1. februara 1942. godine ukidaju gradske policijske straže i da njihovu ulogu preuzima državna policija. Od tog trenutka započinje novo poglavlje u razvitku sistema okupacione uprave u Banatu.<sup>2</sup>

Organi izdvojene Policijske prefekture bili su Komanda javne bezbednosti i Komanda državne straže. Glavni organizator i nosilac borbe protiv narodnooslobodilačkog pokreta bila je Komanda javne bezbednosti, koja je imala čitavu mrežu agenata rasutih po celom Banatu, regrutovanih iz redova folks-dojčera. S druge strane, Komanda Državne straže predstavljala je svojevrsnu državnu policiju, koja je u svom sastavu u gradovima imala mrežu gradskih, u sreskim mestima poljskih straža, a u selima stanice Državne straže. Tako organizovana državna policija imala je prilikom formiranja 1200 stražara, podoficira i oficira, da bi se u proleće povećala za još oko 400 banatskih Mađara, vrbovanih od strane DMKSz.<sup>3</sup> Početkom naredne, 1943. godine bilo ih je ukupno 1533,<sup>4</sup> od kojih 398 Mađara. U Državnu stražu su kasnije primani i pripadnici drugih nacionalnosti, ali je njihov broj bio mali.

Okružna policijska komanda u Petrovgradu je, takođe, raspolagala i Hipo jedinicama.

U 1943. godini deo ljudstva Državne straže Banata prekomandovan je u Hipo bataljone u Srbiji. Veći deo stražara mađarske narodnosne grupe odbio je da napusti Banat, pa je zbog toga njih 270 otpušteno iz Državne straže, a jedan je

<sup>2</sup> Veg, *Zbornik MS*, br. 35, str. 87, 88.

<sup>3</sup> Skraćenica za Mađarski kulturni savez južnih krajeva.

<sup>4</sup> Veg, *Zbornik MS* 35, str. 89. U knjizi *Vojvodina u NOR i soc. revoluciji 1941—1945*, navodi se broj od 1600 stražara.

deo čak upućen u radni logor na Ostrovačkoj adi na Dunavu kod Kovina. Tamo su radili na seći drva.

Najzad, organ zapovednika Policije bezbednosti i Službe bezbednosti za Banat bila je Vanjska ispostava u Petrovgradu sa pet uporišta: u Kikindi, Jaši Tomiću, Vršcu, Beloj Crkvi i Pančevu.

Ali reorganizacija i povećanje ljudstva regrutovanog za policijske jedinice početkom 1942. godine, zahtevalo je i povećana finansijska sredstva. Stoga 19. februara Sep Lap, kao pomoćnik bana Dunavske banovine, urgira kod Ministarstva unutrašnjih poslova u Beogradu da se Komandi policije za Banat iz budžetskih rezervi odobri iznos od 1,200.000 dinara za potrebe banatske policije, iako je isto toliki iznos već odobren 4. februara. Sep Lap u tom dopisu Ministarstvu kaže da se taj zahtev »bezuslovno mora smatrati aktom hitne prirode« i odmah, pozivajući se na Uredbu u unutrašnjoj upravi u Banatu, donosi i Odluku o rasporedu tih sredstava: komandantu policijske jedinice u Petrovgradu 200 hiljada dinara, a po sto hiljada dinara komandantima u Alibunaru, Beloj Crkvi, Jaši Tomiću, Kovačici, Kovinu, Novom Bečeju, Novom Kneževcu, Pančevu, Kikindi i Vršcu. Karakterističan je ton u pismu upućenom Ministarstvu, a i činjenica da je Sep Lap doneo odluku o raspodeli novca pre nego što ga je Ministarstvo u Beogradu i odobrilo, što na svoj način govori o odnosu banatskih Nemaca prema makar i formalno nadređenim organima u Beogradu.

Glavne rukovodeće pozicije, naročito kada se radi o organizacionoj strukturi policije u Banatu, podeljene su na sledeći način.

Rukovodeća ustanova osamostaljene policijske službe bila je Policijska prefektura za Banat, na čijem se čelu nalazio prefekt policije Franc Rajt, general Srpske državne straže. Prefektura je imala tri organizacione jedinice: Kabinet prefekta, Komandu Državne straže (u njenom sastavu bila je i privredna policija) na čijem je čelu stajao komendant Ernest Pelikan, kao i Odsek javne bezbednosti (posle nekoliko meseci dobio je novo ime: Komanda javne bezbednosti) pod komandom dr Juraja Špilera. I Pelikan i Špiler bili su po činu pukovnici.

Prilika je da ovde bliže upoznamo neke od tih ljudi iz čijih će kancelarija poteći razne uredbe, naredbe, proglaši,

objave, izveštaji, analize, planovi policijskih hajki, blokada i čišćenja terena, spiskovi za hapšenje, za streljanja i vešanja, za maltretiranje, za masakriranje ...

Najvažnije i najuticajnije ličnosti u političkom životu i državnom aparatu Banata bili su dr Jozef Sep Janko, vođa nemačke narodnosne grupe u Srbiji i Banatu, zatim Sep Lap, podban, kasnije okružni načelnik, Franc Rajt, načelnik Upravnog odeljenja Nadleštva podbana, dr Juraj Špiler, komandant Javne bezbednosti, Ernest Pelikan, komandant Državne straže, kao i krajskomandant (komandant Okruga) Alfred Amelung i njegov zamenik poručnik Krauze.

Dr Jozef Sep Janko, folksdojčer iz Banatskog Despotovca, vođa nemačke narodnosne grupe u Srbiji i Banatu, bio je i predsednik Kulturbunda, a 1941. imao je 36 godina.

Sep Lap je folksdojčer iz Kraljevićeva. Pre rata je bio advokatski pripravnik. U rukovodećoj garnituri — ako izuzmemo vođu nemačke narodnosne grupe Sepa Janka, koji je imao ogroman uticaj na sva zbivanja u okupiranom Banatu — Sep Lap je bio čovek broj jedan. U toj hijerarhiji prvobitno je bio na čelu Nadleštva podbana Dunavske banovine za Banat, a posle administrativno-političke reorganizacije ostao je kao okružni načelnik Okruga banatskog.

Franc Rajt, folksdojčer iz Obrovca (Bačka), do fašističke okupacije bio je advokat u Odžacima, a posle aprilskega sloma sreski načelnik u Novom Bečeju. Osnivanjem Nadleštva po-moćnika bana u Petrovgradu postavljen je za šefa Upravnog odeljenja, a zatim za prefekta policije isprva u činu pukovnika, a zatim generala Srpske državne straže. U proleće 1944. godine je zbog nekih »prljavština« smenjen, da bi u letu iste godine bio regrutovan u SS-diviziju »Princ Eugen« — kao potporučnik. Inače, godine 1943. odlikovan je »Krstom za ratne zasluge II reda sa mačevima«.

On je održavao stalnu vezu sa vođstvom nemačke narodnosne grupe, sa Vanjskom ispostavom BDS i SD, Okružnom komandaturom i svim policijskim ustanovama u Banatu. Rajt je izdavao naređenja za masovna hapšenja, pa i sam učestvovao u njima. Uhapšenike je upućivao Vanjskoj ispostavi BDS i SD sa predlozima o kazni, a u mnogim slučajevima predlagao je smrtnе kazne. Prema Špiljevom kazivanju, Rajt je živeo »nesređenim« životom. »Iako je imao ženu i troje dece, izlazio je vrlo mnogo u društva i opijao se. Kao ženskaros̄ bio je

tako razglašen da je općenito smatrana jedan seksualno-patološki tip. Govorilo se, dapaće, da je mnogo žena, koje su kao stranke dolazile u njegovu uredovnicu, u samoj uredovnici na najsuroviji način napastvovao... nedaleko od Novog Bečeja posedovao je imanje nekog Jevrejina od oko 90 jutara<sup>5</sup>.

Ernest Pelikan je od polovine juna 1941. u petrovgradskom Nadleštvu podbana bio šef Odseka javne bezbednosti pri Rajtovom Upravnom odeljenju. Kada je osnovana Policijska prefektura (februara 1942) postavljen je za komandanta Državne straže za Banat gde je ostao sve do proleća 1944. godine, kada je smenjivanjem Rajta preuzeo dužnost prefekta policije, ostavši tu do povlačenja okupatora iz Banata. On je, inače, bio austrougarski oficir, a okupacija Jugoslavije zatekla ga je kao činovnika Vodne zadruge u Kikindi. I on je 1943. godine odlikovan nemačkim »Krstom za ratne zasluge II reda sa mačevima«. Fanatično je mrzeo sve što je srpsko i često je govorio da sve Srbe treba pobiti. U blizini Kikinde »kupio« je jedno jevrejsko imanje od oko 60 jutara.<sup>6</sup>

Pomoćnik Pelikana bio je Oto Boršova, potpukovnik Državne straže. Kada je u proleće 1944. na mesto smenjenog Franca Rajta dužnost prefekta policije preuzeo Pelikan, položaj komandanta Državne straže preuze je Boršova.

Rajtov šef kabinetra, koji je za prefekta banatske policije rešavao najpoverljivije predmete, bio je dr Marić, pravnik.

Dr Juraj Špiler, čovek kome se pripisuje najveći doprinos u borbi protiv komunista i narodnooslobodilačkog pokreta, došao je u svojoj 41. godine u Petrovgrad iz Novog Sada — kao već iskusni, profesionalni policajac. Policijsku karijeru započeo je u rodnom Zagrebu baš u borbi protiv komunista i ustaša za vreme diktature u predratnoj Jugoslaviji, a zatim u Križevcima i Vinkovcima, gradovima gde je rad komunista bio izrazitiji. U jesen 1939. prešao je u Novi Sad, ne dočekavši da živi među ustašama u novoj tvorevini, tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, kojima se kao policajac predratnog režima zamerio. U Novom Sadu je bio zamenik predstojnika gradske policije i tu ga je zatekla mađarska fašistička okupacija.

Slučaj je htio da ga Mađari izvedu na streljanje sa grupom građana Novog Sada i da posle pucnjave ostane ranjen. Pri-

<sup>5</sup> MSRV, br. 1894.

<sup>6</sup> Isto.

tajio se i čuvši u blizini razgovor na nemačkom jeziku, brzo je ustao vičući na nemačkom ko je i šta je, pa su ga folksdojčeri tako spasli. Ranjavanje mu je ostavilo trajne posledice — primetno je vukao jednu nogu. Ubrzo je u Novom Sadu postao upravnik policije.

U 41. godini, sa sedamnaestogodišnjim policijskim iskuštvom, već početkom avgusta 1941. godine Sep Lap ga prebacuje u Petrovgrad za vršioca dužnosti predstojnika gradske policije, gde ostaje do februara naredne godine, kada prvo u činu potpukovnika, a zatim i pukovnika Srpske državne straže, kao komandant Javne bezbednosti Policijske prefekture za Banat, preuzima dužnost šefa Odseka javne bezbednosti. Njegov prepostavljeni Franc Rajt rekao je istinu: »Policija je bila u rukama pravog čoveka«.

Rudolf Retl je bio zamenik Špilerov, istina, tek od proleća 1944. godine. U Petrovgrad je došao u leto 1942, primljen je u Državnu stražu u činu nadporučnika i odmah dodeljen Komandi javne bezbednosti. Retl je pre rata jedno vreme radio u Zagrebu, a u ustaškoj Hrvatskoj bio je predstojnik gradske policije u Zemunu.

Među istaknutijim ljudima koji su imali uticaja na rad policije u Banatu bilo je, pored ostalih, i kapetan Alfred Amelung, komandant Okružne komandanture (Krajskomandature). Njegov zamenik je bio poručnik Krauze. Naravno, veliki uticaj imao je i šef Gestapoa za Banat Karl Pamer. Imena Amelunga i Pamera često su se nalazila u potpisima na plakatima u kojima se stanovništvo Banata obaveštavalo o streljanjima i vešanjima u znak odmazde. Pamera su nasledili N. Didges, N. Forman, a na kraju SS-kapetan Šrader. Svi su bili Nemci iz Rajha. U stvari, Pamer je bio na čelu Gestapoa do oktobra 1943. godine, kada je upućen u Tiranu, odakle se posle šest meseci vratio u Petrovgrad, ali je 19. marta naredne godine — po ulasku nemačke vojske u Mađarsku — prebačen u Novi Sad na novu dužnost.

Do osnivanja Policijske prefekture, šef Odseka javne bezbednosti (do tada u okviru Upravnog odeljenja Nadleštva podbana) bio je Ernest Pelikan. Ceo personal Odseka javne bezbednosti sastojao se od svega tri lica: šefa (Pelikana), službenika i daktilografkinje, a svi su radili u jednoj prostoriji.

Šef Odseka nije vodio nikakvu pismenu korespondenciju, već je sve rešavao na najjednostavniji način — usmenim na-

ređenjima, direktnim kontaktima sa potčinjenima putem telefona, i raznim beleškama. Uostalom, sam Pelikan, budući da je pre rata bio službenik vodne zadruge, nije ni bio upućen u poslovanje takve institucije kao što je Odsek javne bezbednosti. U poslove takve vrste nije bio upućen ni službenik koji je radio u Odseku. Ako bi se iz Odseka i upućivao neki akt njim organima, ni po sadržini ni po formi on nije ličio na akt zvanične institucije.

Takvo stanje ostalo je čak i neko vreme posle februara 1942. godine, kada je Nadleštvo podbana preraslo u Okružno načelstvo Banatskog okruga. Tek pošto je rešenjem okružnog načelnika Sep Lapa policijska vlast izuzeta iz nadležnosti Upravnog odeljenja i predata u nadležnost novoj instituciji — Policijskoj prefekturi Banata, došlo je do velikih promena i u pogledu njene organizacione strukture i unutrašnje organizacije Odseka javne bezbednosti.

Reorganizacija i sređivanje prilika u Odseku javne bezbednosti poklapa se s dolaskom Juraja Špilera na čelo Odseka. Spiler je u Odsek doveo proverenu i dobro organizovanu policijsku mašinu iz Predstojništva gradske policije u Petrovgradu, na čijem je čelu bio. Odsek javne bezbednosti dobio je znatno veći broj prostorija za rad i to onih u kojima je do tada bilo Predstojništvo gradske policije. Drugim rečima, Predstojništvo gradske policije u Petrovgradu na čelu sa Jurajem Špilerm, jednostavno je »nakalemljeno« na Policijsku prefekturu Banata promenivši samo naziv: Odsek javne bezbednosti. Ali kako je prilikom osnivanja Policijske prefekture Odsek javne bezbednosti dobio u nadležnost i neposredno vođenje istrage protiv uhapšenih lica, on je od Predstojništva gradske policije preuzeo i istražni zatvor.

Bivši šef Odseka javne bezbednosti Ernest Pelikan, ustupivši mesto daleko sposobnijem Špiljeru, preuzeo je komandu nad Državnom stražom u Banatu.

Predstojništvo gradske policije je imalo veoma sposobne kadrove za borbu protiv komunista i narodnooslobodilačkog pokreta. Među njima su bili dugogodišnji iskusni policijski činovnici iz aparata stare Jugoslavije, jedan je čak bio sindikalni funkcioner (Jozef Vilhelm), a preostali su bili sistematски obučavani za izvršavanje policijskih poslova. Podela rada po referadama izvršena je na osnovu iskustva iz predratnih godina. Zatvor i neposredno vođenje istrage protiv uhapšenika bili su u njihovoj nadležnosti.

S obzirom na takvo kadrovsko stanje i unutrašnju organizaciju, Predstojništvo gradske policije u Petrovgradu, čije je rukovođenje povereno Špleru po njegovom dolasku u Banat, vodilo je čak i istrage protiv lica koja su bila hapšena u drugim mestima severnog Banata, pod sumnjom da su počinila dela protiv okupatora. Ta praksa, istina, u početku nije bila redovna, jer su i mesne policijske vlasti vodile istrage u takvim slučajevima. Ali vremenom, taj princip je sve više dobijao »pravo građanstva«. Tako je Predstojništvo gradske policije u Petrovgradu dobilo posebne prerogative.

Naime, iako je do osnivanja Policijske prefekture za Banat, Odsek javne bezbednosti pod rukovodstvom Pelikana sprovodio zadatke putem sreskih načelstava, predstojništva gradskih policija, gradskih načelstava i opštinskih uprava, događalo se da je Predstojništvo gradske policije u Petrovgradu zadiralo u nadležnost policija drugih gradova i srezova. U vezi sa održavanjem javnog reda i mira, Odsek javne bezbednosti pod Pelikanom je iznimno u jednom broju slučajeva naređivao da se lica koja su uhapsile mesne upravne policijske vlasti u nekim mestima Banata, osumnjičena da su komunisti ili pripadnici NOP sprovedu u Predstojništvo gradske policije u Petrovgradu radi dalje istrage. Osim toga, upućivalo je svoje ljude i u Novi Kneževac, pa i u Kikindu (za koju se ne može reći da je oskudevala u sposobnom policijskom kadru) radi saslušavanja lica, protiv kojih je policija u Kikindi i Novom Kneževcu već duže vreme vodila istragu. To se odnosi i na Sresko načelstvo u Novom Bečeju, pa se događalo da se 1941. godine čitave grupe uhapšenika iz Novog Bečeja, kao i iz Kikinde, upućuju Predstojništvu gradske policije u Petrovgradu radi istrage. To, dakle, opet potvrđuje poverenje u sposobnost petrovgradske policije pod Šplerom.

Uostalom, već je rečeno da je rad Odseka Javne bezbednosti pod Pelikanom bio vrlo površan. Naređivalo se putem telefona ili ceduljica. Ni sam Ernest Pelikan, budući da nije ništa znao o organizaciji i delatnosti policije, nije dovoljno poznavao situaciju na terenu. Kako mu ni službenici nisu bili sposobni za takvu vrstu delatnosti, Odsek nije ni mogao u konkretnim slučajevima da rukovodi ili pomaže mesnim policijskim ustanovama, Pelikan je šefovima nekih policijskih ustanova (Pančevo, Kikinda i Novi Bečeji) često davao potpuno odrešene ruke, nije kontrolisao njihov rad, pa su oni radili šta

su hteli, naravno, sve na štetu banatskog slobodoljubivog življa.

Tako, široka nadležnost Predstojništva gradske policije u Petrovgradu, čije se kompetencije proširuju i na šire područje Banata, nije bila regulisana nikakvim propisima. Naprotiv, takvu nadležnost nametala je sama praksa, a proizašla je iz činjenice da je petrovgradsko Predstojništvo imalo spremam policijski kadar.

I kasnije, osnivanjem Prefekture i njenog Odseka javne bezbednosti, rad policije nije bio zasnovan na odgovarajućim propisima. Nadležnost i metod rada Odseka javne bezbednosti nametala je sama praksa, koja je vremenom izgrađivana. Tako se događalo da je postojeća praksa bivala s vremena na vreme naknadno propisivana aktima prefekta policije. Tako se može protumačiti i redovno primenjivanje brutalnog zlostavljanja zatvorenika, jer se ono pokazalo efikasnim, pa je stoga zlostavljanje priznato kao redovan metod u istrazi. Tome je doprinela i činjenica da Špiler nije imao dovoljno vremena da organizuje sistematsku obaveštajnu mrežu na terenu. Stoga je odlučio da, s obzirom na takvu situaciju, a naročito — kako sam kaže — »s obzirom na okolnost da nisam imao ni vremena, a niti podesnih lica za jedno sistematsko ubacivanje (u redove NOP — prim. autora), to pomanjkanje obaveštajne mreže nadomestim u granicama najvećih mogućnosti sa naročitom taknikom i metodama rada u vođenju samih istraga«.

Dobro uvežbana policijska ekipa bila je Juraju Špleru glavni oslonac u akcijama protiv pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta. Pri Odseku javne bezbednosti Policijske prefekture Banata bio je to, prema njegovom zvaničnom nazivu, Zbor agenata, koji je kasnije dobio naziv Udarna grupa.

Naime, Zbor policijskih agenata nije u svojoj funkciji imao samo praćenje sumnjivih lica, prikupljanje određenih podataka o ljudima, hapšenje osumnjičenih i njihovo saslušavanje i sl. Naprotiv, nastale prilike, izazvane razvojem narodnooslobodilačkog pokreta u Banatu, zahtevale su znatno šire angažovanje Zbora policijskih agenata.

Njegove akcije prilikom hapšenja pojedinih pripadnika NOP-a ili blokada naselja poprimile su karakter borbenih akcija, u kojima je Zbor agenata dejstvovao kao borbena celina, pa je otuda spontano i dobio naziv Udarna grupa. Ona je dobila čak i posebne uniforme, različite od drugih, izuzev kapa, koje su bile slične kapama vojnika nemačkih planinskih je-

dinica. Grupa je brojala do 17 ljudi i bila je veoma dobro oružana: puškama, pištoljima, automatima i ručnim bombama da bi sredinom 1944. godine posedovala i jedan laki minobacač.

Šef zbora policijskih agenata i šef policijskog referata u Odseku javne bezbednosti bio je Josip Mežnar. To je bio dugogodišnji policijski službenik, koji je pre rata službovao u Zagrebu, Sušaku i Novom Sadu, odakle je prešao u Predstojništvo gradske policije u Petrovgradu, a od februara 1942. sve do oslobođenja Banata početkom oktobra 1944. ostao je na čelu šefa zbora agenata. Vršio je tzv. protokolarna saslušanja mnogih uhapšenih lica i učestvovao u predalaganju njihovog kažnjavanja, odnosno upućivanja u koncentracioni logor. Svojeručno je u dosjeva uhapšenika upisivao zabeleške u kojima je u kratkim crtama opisivao kakva je krivica u istrazi kod njih ustanovljena. Špiler ga je ocenio kao čoveka koji je pokazivao »uzornu marljivost i ekspeditivnost«. Kako se bližio slom fašističke Nemačke, bežeći od istine i sopstvene savesti, Mežnar se sasvim odao alkoholu.<sup>7</sup>

Podnadzornik policijskih agenata bio je predratni stolar, oduševljeni nacional-socijalista Jozef Vilhelm. Karijeru policijskog agenta počeo je u Predstojništvu gradske policije u Petrovgradu, da bi, prešavši u Odsek javne bezbednosti, ostao tu do kraja, tj. do 2. oktobra 1944. godine. Tokom službovanja unapređen je za podnadzornika, a kada je osnovana Udarna grupa bio je na njenom čelu. Učestvovao je na svim terenskim akcijama — grupnim hapšenjima, čišćenjima terena, blokadama naselja... Lično je rukovodio policijskim akcijama u južnom Banatu krajem 1942. godine i početkom 1943. godine, odnosno u Kovinskom, Beločrkvanskom i Vršačkom srezu među kojima i akcijom u kojoj je u Kruščici izgubio život politički komesar Južnobanatskog odreda Žarko Zlatar, a zatim i u akciji februara 1943., u kojoj je ubijen Đura Đorđević iz Aradca, član OK partije za severni Banat. Vilhelm ili krvavi Vili, kako su ga još nazivali, brz na oružju, u nekoliko navrata ubio ili ranio uhapšenike koji su pokušavali bekstvo. Učestvovao je gotovo u svim saslušavanjima uhapšenih već na licu mesta ili u dvorišnoj zgradi — zatvoru — policijske Prefekture. Prilikom saslušavanjima bio je posebno okrutan. Posle streljanja patriota prilikom odmazdi, često je iz svog pištolja dotukao

<sup>7</sup> MSRV, Arh. zbirka, br. 18940.

one koji su još pokazivali znake života. Kako je pre rata bio aktivan u sindikalnoj organizaciji, dobro je poznavao skoro sve pripadnike radničkog pokreta u Petrovgradu.

Štefulj je takođe bio podnadzornik policijskih agenata i na tom položaju ostao do pred samo oslobođenje Petrovgrada, kada se, ne javivši se nikome, jednostavno izgubio. I on je pre rata više godina radio kao agent u Upravi policije u Zagrebu.

Iz zagrebačke Uprave policije u Udarnu grupu došao je i Ljudevit Kereškenji Volf, koji je kao i Vilhelm imao titulu podnadzornika policijskih agenata. On je iz Zagreba emigrirao, promenivši pri tome prezime, pa je tako postao Volf.

Po zlu poznat je bio i podnadzornik policijskih agenata Krsta Kozlovački, koji je i pre rata radio u petrovgradskoj policiji. Nije se od njega mnogo razlikovao ni Čirović, takođe predratni petrovgradski policajac, koji se stavio u službu okupatora, kao ni Franc Veber.

Špilerov sekretar bio je Mihajlo Vetro, koji je u isto vreme bio i pripadnik Udarne grupe.

Naročito poznat po surovosti bio je Petar Luc iz Česterega. Njemu se pripisuje ubistvo Žarka Zrenjanina u Pavlišu, prilikom pokušaja probaja iz okruženja.<sup>8</sup>

Da nabrojimo još neke agente: Johan Gutenkust, Viktor Šuesler, Georg Štaendhaft, Paul Potje, Anton Huepl, Svetozar Ziramov... Bilo ih je još, koji su u Odseku javne bezbednosti radili duže ili kraće vreme.

Među službenicima Odseka javne bezbednosti bilo je i nekoliko Srba, bliskih saradnika okupatorske policije. Šef administracije bio je Aleksandar Petrović, činovnici u kartoteci Voja Zemunski i Natalija Vojković, krivični referent Mirko Roganović, a nadzornici zatvora Voja Tapavički i Paja Gardinovački.<sup>9</sup>

\*

Prostorije Rajtove policijske prefekture za Banat, prema tome i Špilerovog Odseka javne bezbednosti i Pelikanovog Odseka državne bezbednosti, nalazile su se u centru Petrovgrada. Zauzimale su prizemlje jednog krila velelepne zgrade neka-

<sup>8</sup> MSRV, Arh. zbirka, br. 18940.

<sup>9</sup> MSRV, Arh. zbirka, br. 18940.

dašnje Županije. Znatno veći broj prostorija pripadao je Odseku javne bezbednosti, dok je Državna bezbednost imala samo tri.

U dvorišnom delu nalazio se zatvor Odseka javne bezbednosti sa ukupno šest celija, dobro izolovanih i obezbeđenih, sa metalnim vratima, dobro čuvanim od stražara. Celije su uvek bile zagušljive, prepune uhapšenika, koji su često zbijeni čučali jedan uz drugog.

U dvorištu se nalazila još jedna prizemna zgrada, koja je takođe stavlјena na raspolaganje Odseku javne bezbednosti, pošto je prethodno renovirana za njegove potrebe. U njoj su bile i četiri »radne« prostorije policijskih agenata, u kojima su ovi na sebi svojstven način saslušavali uhapšenike.

---

## ODMAZDE POSLE REORGANIZACIJE POLICIJE

---

### *U Pančevu — dva masovna streljanja u razmaku od četiri dana*

Do osnivanja Petrovgradskog jedinstvenog koncentracijskog logora za ceo Banat okupator je, reorganizujući policiju, primenio još nekoliko odmazdi. Prve dve u razmaku od svega četiri dana izvršene su u Pančevu.

Do prve odmazde streljanjem došlo je tako što je početkom marta 1942. godine Paja Bulovan Ilija pokušao da se skloni od policijske potere u pekari Belobrkovih, na Crepačkom putu u Pančevu. Kada su policijski agenti Štefan Rak i Matijas Gros upali u kuću da ga uhapse, Bulovan je otvorio vatru na agente i Raka ubio, a Grossa ranio. U pokušaju bekstva, na Bulovana su pucali ostali agenti i ubili ga. Odmah posle toga, pošto je iznela sve brašno, policija je uhapsila sve Belobrkove ukućane, a kuću zapalila i porušila. Ali to nije bilo dovoljno, već je trebalo izvršiti i odmazdu, prema naredenju opunomoćenog komandujućeg generala u Srbiji, masovnim streljanjem banatskih patriota.

Za streljanje je određeno 75 lica od kojih su 9. marta njih 66 dopremljeni iz Petrovgrada, a devetoro im je priključeno iz pančevačkog zatvora. Streljanje je izvršeno u podnožju nasipa na desnoj obali Tamiša, nedaleko od mosta. Na stratište su izvođene grupe od po dvanaest zatvorenika. Pred streljanje žrtve su se, gledajući smrti u oči, držale hrabro uzvikujući borbene parole. Tužno i stravično je bilo gledati jednu ženu poremećena uma, dovedenu iz pančevačkog zatvora, kako se pretučena jedva vukla pevajući i pitajući da li je to vode frizeru. Muke su joj ubrzo prekraćene, kao i ostalim žrtvama, kojima su po tri hipo policajca pucala u leđa i potiljak sa udaljenosti od svega tri do četiri metra — da ne bi promašili.

Oficir koji je komandovao ispaljivanje plotuna uradio je svoj deo posla: pojedinačnim mećima iz pištolja dotukao je žrtve. Romi su pobijene patriote tovarili u zaprežna kola koja su terali kulučari — Srbii z Pančeva.

Zatim je povorka pod vođstvom narednika policije u Pančevu Ferija Antonovića krenula prema gradu i prodefilovala pančevačkim glavnim ulicama. Građane Pančeva zgražavala je krv koja je ostajala iza zaprega. Na to su meštani — Nemci izvikivali: »Evo srpskog paprikaša!«, prilazili kolima i uz grohotan smeh vukli leševe za ruke i noge.

Posle ove »parade« žrtve su pokopane van Pančeva, na šestom kilometru puta prema Jabuci gde je već bila masovna grobnica streljanih Jevreja.

Prema Saopštenju Načelnstva Okruga banatskog u Petrovgradu pod brojem 1760, pored ostalih, streljani su: Đura Aćimac, pekar iz Kumana, Jovan Aćimac, zidar iz Kumana, Živa Aćimov, čobanin iz Kumana, Milinko Baračkov, radnik iz Kumana, Verica Belobrk, domaćica iz Pančeva, Đura Berić Đuka, pekar iz Kumana, Svetozar Berić Cobanin, ratar iz Kumana, Vuka Bogaroški, domaćica iz Melenaca, Sava Bokšan, đak iz Pančeva, Dušan Borić, ratar iz Velike Kikinde, Gavra Brusin, ratar iz Kumana, Racko Brusin, opančar iz Kumana, Rada Brusin Vivak, ratar iz Kumana, Svetozar Brusin, ratar iz Kumana, Živa Brusin, ratar iz Kumana, Živa Bulov, ratar iz Kumana, Ćeda Cucin Šargin, ratar iz Kumana, Stanko Cvetić Šuca, obućar iz Kumana, Milan Čurčić, ratar iz Kumana, Zoran Čobanov Vlamarkov, ratar iz Kumana, Veselin Čobanov Lonjar, ratar iz Kumana, Lanica Mošorinski, domaćica iz Petrovgrada, Stana Mošorinski, domaćica iz Petrovgrada, Rada Mučalov, ratar iz Kumana, Laza Namešev Glišin, ratar iz Kumana, Velimir Nikolić, stolar iz Kumana, Velimir Pejački, kolarski pomoćnik iz Pančeva, Ivan Petrović, opančar iz Kumana, Ljubinka Petrović, domaćica iz Kumana, Živa Radišić, ratar iz Kumana, Rada Sekulić Rača, ratar iz Kumana, Svetozar Šemić, student iz Pančeva, Vukosava Šemić, domaćica iz Pančeva, Pera Stajić, ratar iz Kumana, Ivan Stajić, ratar iz Kumana, Rada Stanačev, nadničar iz Dragutinova, Blagoje Stančić Lackov, ratar iz Kumana, Dobra Stančić, ratar iz Kumana, Ivan Stančić, ratar iz Kumana, Milivoj Stančić, ratar iz Kumana, Sava Stančić, ratar iz Kumana, Slavko Stančić, ratar iz Kumana, Veljko Stančić Lacko, ratar iz Kumana, Milutin Stojanov Luka, ratar iz

**Kumana, Svetozar Stojanov Punga, zidar iz Kumana, Milutin Subotin, bivši bogoslov iz Srpskog Elemira, Vojislav Šijan, kolar iz Pančeva.**

Iz Kumana su toga dana izgubili život još i sledeći: Lazar Čolić, Ljubomir Čolić, Svetozar Čolić, Radivoj Đurić, Svetolik Đuričin, Mila Eremić, Sava Erdeljan, Živa Erdeljan, Rada Kovačev, Radmila Kvaščev, Živa Kvaščev, Sredoje Lončarski, Boško Lupurov, Dušan Lupurov, Veljko Maksić, Draga Martinov, Toma Mijokov, Živan Milosavljev i Dušan Radin.

\*

Drugo masovno streljanje u Pančevu izvršeno je četiri dana kasnije, 14. marta 1942. godine. Tom prilikom streljano je 50 lica, kao odmazda za ubistvo šefa političkog odeljenja pančevačke policije Alojza Krala, koje se dogodilo 6. marta pod veoma sumnjivim okolnostima. Naime, prema tvrđenju policije, Krala je ubio jedan ilegalac, dok u izjavi datoj posle rata bankarski službenik Branislav Matić tvrdi da mu se Kral desetak dana pre ubistva požalio da mu pančevački Nemci pripremaju nesreću. U prilog tome treba dodati i činjenicu da je Kral pošao u akciju hvatanja ilegalaca sam, bez oružane pratnje policajaca ili agenata, što nije bilo uobičajeno.

Izbor je pao na one za koje je, kako se kaže u zvaničnom saopštenju okupatora, »provedenim postupkom ustanovljeno da su pripadali naoružanim komunističkim bandama (partizani), bili članovi komunističkog pokreta ili u velikoj meri pomagali članove naoružanih komunističkih bandi, davali istima sklonište, hranu i novac, nabavljali ili prenašali ovima oružje i municiju«. Toga dana streljani su: Rada Aćimac Kalić, ratar iz Kumana, Sava Aćimac Kalić, muzičar iz Kumana, Vasa Babić, nadničar iz Banatskog Aranđelova, Jelena Bajić, privatna činovnica iz Nove Kanjiže, Ivan Boberić Miloš, krojački pomoćnik iz Kumana, Slavko Boberić, kovački pomoćnik iz Kumana, Milanko Bogdanov Gvoždar, ratar iz Kumana, Jene Bošković, Jevrejin iz Velike Kikinde, Dobrivoj Brančić Dodin, nadničar iz Kumana, Milan Brusin, nadničar iz Kumana, Milan Đuričin Lala, berberski pom. iz Kumana, Dobrivoj Gladić Uvalin, ratar iz Kumana, Toša Gladić, ratar iz Kumana, Tibor Heker, Jevrejin iz Lugoža (Rumunija), Štefan Kraus,

Jevrejin iz Sente, Vesa Lupurov, ratar iz Kumana, Živko Mi-kić, đak iz Ban. Aranđelova, Živa Mirčetić Kalabrin, stolarski pom. iz Kumana, Miloš Nemčev Glišin, krojački pom. iz Ku-mana, Veselin Nemčev Glišin, ratar iz Kumana, Ljubica Oda-džin, domaćica iz Kumana, Dimitrije Pekarov, teolog iz Ban. Aranđelova, Rada Petrović, ratar iz Kumana, Dimitrije Radi-šić Mita, ratar iz Kumana, Andor Rajcer, Jevrejin iz Beograda, Makso Rajcer, Jevrejin iz Beograda, Laslo Spicer, Jevrejin iz Hrvatske, Radislav Stančić, ratar iz Kumana, Slobodan Stan-čić, bivši podoficir iz Kumana, Uroš Stančić, ratar iz Kumana, Sredoje Stanislavljev Taca, ratar iz Kumana, Boža Stojanov Punga, zidar iz Kumana, Dušan Stojanov Punga, zidar iz Ku-mana, Svetozar Šlezijak Zare, ratar iz Kumana, Zoltan Štern-hajm, Jevrejin iz Novog Sada, Žarko Tatić, mašinista iz Kum-a, Miloš Teodosin Beogradski, ratar iz Kumana, Mita Teodosin Beogradski, ratar iz Kumana, Sava Tešić, ratar iz Kumana, Zoran Tatić, ratar iz Kumana, Rada Titin, ratar iz Kumana, Jovan Torbica, ratar iz Ban. Aranđelova, Dušan Trifunagić Pargar, ratar iz Kumana, Šandor Tubić, ratar iz Kumana, Ve-lja Ubavić Baca, ratar iz Kumana, Herman Vajnert, Jevrejin iz Beograda, Omer Vuletaš Močanski, ratar iz Kumana, Svetozar Zokić Čivut, ratar iz Kumana, Ljupko Žarin, ratar iz Kumana.

Streljanjem je rukovodio poručnik Kempas iz Okružne komande u Petrovgradu. I same žrtve su transportovane iz Petrovgrada. Šef pančevačke policije Rudolf Kremling pretho-dno je identifikovao zatvorenike i pročitao im presudu. Posle streljanja žrtve su pokopane kod već poznatih masovnih grob-nica pored jabučkog puta. Građani Pančeva su o odmazdi sa-znali tek iz plakatiranog saopštenja, koje se podudara s vre-menom kada je okupator izdao saopštenje i u Beogradu sa potpisom general-lajtnanta policije Majsnera, u kojem se kaže da je, za ubistvo Krala u Pančevu i policijskih agenata Đordja Kosmajca i Obrada Zalada u Beogradu, streljano ukupno 150 lica.

### *Nepublikovano streljanje patriota u Neuzini*

Prvog dana aprila 1942. godine u kući Milana i Draginje Stefanović u Neuzini se na kratko našao njihov sin, naoružani partizan Momčilo sa saborcem Mitom Mirkovom. Pošto ih je

slučajno spazila Katica Farkaš i prijavila mesnoj policiji, u kuću su ubrzo upali policajac Kviring i poljski čuvan Ungur, te tako iznenadili partizane, od kojih je za Momčilom Stefanovićem okupatorska vlast raspisala poternicu.

U pogodnom trenutku Momčilo i Mita iznenada su skočili na policajce, pa je tako pred Momčilovim roditeljima Draginjom i Milanom došlo do gušanja. Momčilo se uspešno nosio sa Kviringom, ali je Mita popuštao pred jačim Ungurom.

U odsutnom trenutku u metež se umešala majka Draginja. U magnovenju zgrabila je veliki kuhinjski nož i u trenutku kada se Ungur našao ispred nje okrenut leđima, zamahnula i zarila mu nož do drške, od čega se ovaj srušio mrtav. Na majčino insistiranje Momčilo i Mita su zgrabili puške i izleteli iz kuće, a zatim pojurili prema Margitici...

Istoga dana petrovgradska policija uhapsila je u Neuzini Draginju i Milana, a zatim još osam talaca. Petrovgradsku policiju predvodio je Juraj Spiler, koji je uz šamaranje besno povikao Draginiju:

— Kučko srpska! Nije čudo što su ti ona kopilad komunistička bagra kad si ih ti rodila!

— Sinove hrabre sam rodila, a ne kopilad! — prkosno mu odgovori Draginja...

Na dan 12. aprila policija i vojska su prvo blokirali Neuzinu, a zatim dotaleri pet vezanih logoraša iz Petrovgrada i ispred sela pobili ih iz puškomitrailjeza. Pokopali su ih Romi u već pripremljene rake.

Streljanje u Neuzinu nije publikованo, ali je prilikom eshumacije 9. januara 1945. godine potvrđeno ono što se već i znalo, tj. da su život tom prilikom izgubili: Draginja Stefanović,<sup>1</sup> domaćica iz Neuzine (65 god.), Milan Stefanović, ratar iz Neuzine (68), Paulina Mihajlov, domaćica iz Elemira (31), Rada Odažić iz Kumana (24) i Stevan Petrović iz Kumana (30).

### *Egzekucija vešanjem u Pančevu, Perlezu i Melencima*

Dana 16. juna 1942. godine uveče na bavaništanskom putu u blizini Pančeva ranjen je SS hauptšarfirer Vilhelm Kneč.

<sup>1</sup> Tokom rata izginula je cela porodica Stefanovićevih: roditelji Milan i Draginja i njihova četiri sina, od kojih je Strahinja bio sekretar Okružnog komiteta KPJ za južni Banat, koji je izvršio samoubistvo u Pavlišu posle pogibije Zarka Zrenjanina.

Ranio ga je Nikica Živanović, student prava iz Pančeva, koji je usled izdaće Petra Aldana, naišavši na zasedu, pokušao bekstvo. Uhvaćen je ne uspevši da izvrši samoubistvo.

Esesovac Kneč izlečen je od zadobijenih povreda, a Nikica Živanović sa još jednim uhapšenikom petrovogradskog logara, Velimirom Nenadovom iz Aradca, streљan u logoru krajem novembra 1942. godine, navodno pri pokušaju bekstva. Pored toga, nacistička vlast u Banatu izvršila je odmazdu nad još pedeset žrtava. Ovoga puta, mimo postojeće naredbe, broj žrtava za ranjavanje Nemca popeo se dvostruko — na 50 umesto 25.

Plakat Policijske prefekture za Banat obavestio je javnost u već ukalupljenoj formi: »Kažnjeno je smrtnom kaznom i danas obešeno niže navedenih 50 lica, za koje je sprovedenim postupkom utvrđeno, da su pripadali naoružanim partizanskim bandama ili bili članovi komunističkog pokreta odnosno u velikoj meri pomagali partizane ili komuniste davanjem skloništa, hrane i novca, odnosno za iste nabavljadi, prenosili ili sakrivali oružje i municiju, te za iste vršili kurirsku službu . . .«

\*

Kada su 20. juna 1942. Romi počeli na pančevačkoj pijaci da ukopavaju stubove za vešala, Pančevcima je bilo jasno da će opet biti odmazde.

Sutradan oko sedam sati, dan ranije dovedeni uhapšenici iz Petrovgrada izvedeni su iz policijskog zatvora i sprovedeni na gradski trg. Trg je bio blokirani, a kuće zatvorene. Stanarima je naređeno da ne smeju izlaziti, niti posmatrati sa prozora šta se na trgu događa.

Pod vešala dovedeno je 25 logoraša, kojima je prethodno još u dvorištu gradske kuće, u prisustvu šefa policije Georga Loha, jedan nemački oficir pročitao smrtnu presudu.

Vešanje je vršio Pančevcima već poznati dželat Herman Brum, koji je u to vreme bio u nemačkoj vojsci, a u Pančevu se zatekao na odsustvu. Žrtve su naterane da se popnu na klupe, koje su poređane ispod vešala. Tada im je dželat Brum naticao omče oko vrata, a Romi su zatim izvlačili klupe pa su žrtve ostajale viseći o konopce.

Ispod vešala žrtve su se držale mirno i dostojanstveno. Kada su im stavljanе omče oko vrata, mnogi od njih, naročito

Mila Matejić iz Vršca, uzvikivali su borbene parole. Matejićeva je uzviknula: »Živeo Staljin... živila Jugoslavija... Donele Hitler...« Preko celoga dana nastradali su ostali da vise na vešalima, a tek predveče su odneti zapregama na šesti kilometar jabučkog puta radi ukopavanja u već pripremljenu raku, pored već postojećih masovnih grobnica. Kao da je i sama priroda htela da izrazi gnev zbog svirepog postupka fašista: nad Pančevom i njegovom okolinom besnelo je nevreme, pa su žrtve pokopane tek sutradan.

Ovo vešanje izvršeno je u nedelju da bi se omogućilo prisustvo što većeg broja fašista. Osim toga planski je bilo izvedeno baš uoči godišnjice izbjivanja rata sa Sovjetskim Savezom, svakako sa ciljem da se zastraše antifašistički raspoloženi građani Pančeva.

Tom prilikom obešeni su sledeći: Petar Acketa, obućarski radnik iz Izbišta, Sekula Berček, ratar iz Stajićeva, Slavko Bokšan, trgovачki pomoćnik iz Pančeva, Sima Čabraja, pekarski pomoćnik iz Pančeva, Jefta Čizmaš Minjin, mesarski pomoćnik iz Pančeva, Gena Davidovac, ratar iz Stajićeva, Stevan Đurišić Živančev, ratar iz Botoša, Ilija Fibišan, ratar iz Botoša, Vojin Kovački, krvnar iz Stajićeva, Ivan Kurjački, obućarski pomoćnik iz Pančeva, Velimir Malenov, železnički službenik iz Vršca, Mara Mandić, učiteljica iz Pančeva, Bogdan Marinkov Alvar, alvadžija iz Kumana, Mila Matejić, studentkinja prava iz Vršca, Jovan Mišić, mesarski radnik iz Vršca, Ljubisav Moc, obućar iz Stajićeva, Đura Nikolajević Zdravko, krojački pom. iz Pančeva, Vladimir Petrov, krojački pomoćnik iz Pančeva, Novica Prodanov Kakaj, zidar iz Botoša, Borislav Radić, učenik iz Pančeva, Magda Sulaver, radnica iz Pančeva, Savka Sulaver, domaćica iz Pančeva, Dragoljub Udicki Šperkin, učitelj iz Kovina, Đorđe Varjaški Frka, nadničar iz Vršca i Sava Žebeljan Žeba, maturant iz Crepaje.

Vešanjem je rukovodio šef policije Georg Loh sa saradnicima, a dr Adam Galik je ustanovljavao smrt obešenih.

\*

Narod je u Perlezu dobošem bio obavešten da će 21. juna u njihovom selu biti vešanje. Pošto je taj dan padao u nedelju, zabranjena je bila liturgija u crkvi, a i kretanje van sela. Narodu je preporučeno da prisustvuje vešanju.

Još u subotu uveče Romima je naređeno da pripreme vešala. Ukopali su dva balvana i postavili poprečnu gredu, dok su Johan Majer i Peter Keček, Nemci iz Perleza, za nju pričvrstili konopce. Vešala su postavljena ispred pravoslavne crkve.

U nedelju oko devet sati prašnjavim petrovgradskim drugom dojurila su dva kamiona u selo. U njima su bile žrtve praćene petrovgradskim policajcima. Od ukupno 12, iz Perleza je bilo 10 žrtava, pa su meštani strahovali da se među zatvorenicima ne nalazi neko od njihovih najbližih, koji su ranije oterani u Petrovgrad. Kad je kamion prolazio pored njene kuće, Sofija Žižić je prepoznaла svoga sina, koji joj je bojažljivo mahao. I Slavko Reljin, sedeći u kamionu koji ga je nosio u smrt, spazio je na ulici svoju majku i mahanjem ruke oprostio se od nje.

Kamioni su se zaustavili pred opštinskom zgradom u čijoj su blizini bila montirana vešala. Policajci su prvi iskočili, a zatim izveli žrtve i razdvojili ih. Mesna policija je bila u paradnim uniformama, a vojska je bila zastupljena sa nekoliko vojnika i jednim oficirom.

Žrtve su postrojene i dežurni oficir prozivkom je utvrdio njihov identitet. Posle njegove naredbe, čutke su prišle vešalima i popele se na postavljene klupe. Prvi je prišao Milorad Žižić. Kada ga je majka spazila, uzviknula je: »Sine, svuda si bio prvi, pa zar i na vešala . . .?« Rada Jerkov nije odmah krenuo ka vešalima pa ga je oficir zgrabio za vrat i gurnuo pod konopac. Milica Perc doviknula je svoga muža Savu. Sava se okrunuo u pravcu odakle je dopirao ženski glas, pa primetivši nju i dete uzviknuo je sinu: »Andelko moј!«

Kada su se sve žrtve već poredale ispod vešala, Romima je naređeno da im priđu i stave omče. Jedan od njih, Stevan Radu, vidno uzbudjen, prišao je oficiru i sklopljenih ruku preklinjao ga da ga oslobodi teške dželatske dužnosti. Ali kod nacista nije bilo milosti ni osećanja. Uperenim pištoljem naterao je Radua da uradi ono što mu je naređeno. U očekivanju da mu se stavi omča na vrat, Milorad Žižić se hladnokrvno obratio Raduu: »Hajde, Stevo, kod tvoga brata nećeš biti gresan«. Radu je na to prišao Žižiću i stavio mu omču oko vrata. Radu je pozvao i Sava Perc: »Hodi kod tvoga brata, sve mi moje kod kuće pozdravi«. Stevan je po naređenju policije sta-

vio omču oko vrata i Percu. Sava Perc nije više mogao da podnosi težinu trenutka, naročito gledajući svoje najmilije. Kako je rastom bio niži od ostalih, ispod njegovih nogu na klipi bile su postavljene dve cigle. Sava je sam nogom gurnuo cigle i opustio se. Gledajući sve to, njegov sinčić poleteo je prema vešalima, ali ga je puščana cev policajca zadržala. Tek tada je oficir naredio da se klupe pod nogama žrtava odgurnu. Poprečna greda je pod teretom zadrhtala i počela da pucka, a zatim se umirila ...

Vešanje je obavljeno oko deset sati. Na vrelom suncu leševi su ostavljeni da vise do osam uveče. Tek posle podne meštanima je bilo dozvoljeno da im se približe. U prazničnim odelima policija je u to vreme u neposrednoj blizini vršila »egzercir«, dok je nemačka omladina dobacivala neukusne šale na račun žrtava.

U osam sati uveče Romi su natovarili leševe na dvoja kola, koja su seoski kočijaši oterali na jevrejsko groblje udaljeno kilometar od sela.

Vešanjem je rukovodio kapetan Langer iz Vršca, a pomagao mu je policajac Emil Pavlović. Evo i spiska obešenih u Perlezu: Nikola Avakumović Dirčev, ribar iz Perlezeta, Rada Jerkov, drvarski trgovac iz Perlezeta, Milan Ličina, krojač iz Perlezeta, Stojko Miloradov, željeznički radnik iz Petrovgrada, Sava Perc, ratar iz Perlezeta, Stevan Petrović, advokatski pripravnik iz Perlezeta, Slavko Reljin, kovač iz Perlezeta, Barbara Seleši Boriška, krojačica iz Petrovgrada, Milivoj Stojšić Bečejski, berberin iz Perlezeta, Maša Žebeljan, trg. pomoćnik iz Perlezeta, Mita Živanović, ratar iz Perlezeta, Milorad Žižić, ratar iz Perlezeta.

\*

Pred masom naroda u nedeljno pre podne obešena je i grupa od 13 patriota u Melencima. Iz povorke koja je prilazila mestu događaja čuli su se poklici srpskom narodu i slobodarskim idejama. Kordon policajaca kundacima je udarao žrtve, ali klicanja su bila sve glasnija. Pred vešalima opštinski beležnik Nikolaus Hendl saopštio je smrtnu presudu. Deset drugova i tri drugarice treba da se rastanu od života. Nadežda Kišprdilov koja se čitavo vreme neobično hrabro držala i uz put bila kundačena zbog klicanja i sada se držala prkosno. Ne

čekajući naređenje Nadežda i Dušan Micić sami su skočili na klupu pod vešalima u nameri da namaknu omče. Međutim, policija ih je sprečila i skinula sa klupe. Prilazeći vešalima Momčilo Grošin je doviknuo: »Zdravo, drugovi!«, i okrenuvši se policajcima dodao je: »Sram vas bilo, došao vam je kraj. Valjda nemate ni municije, pa nas zato veštate!« To je jednog policajca toliko izazvalo da je izvadio pištolj iz futrole i ubio Momčila tako da je ovaj obešen već mrtav.

Ceo prizor prisutni nemački oficiri su fotografisali. Fotografije su posle rata stigle u prave ruke: državnim arhivima da istoričari ilustruju knjige u kojima je opisana golgota slobodoljubivog naroda Banata.

U Melencima su streljani sledeći rodoljubi: Žarko Adamov Ljubin, ratar iz Melenaca, Branko Bibin, ratar iz Melenaca, Nedeljko Đurić, ratar iz Melenaca, Momčilo Grošin, kovač iz Melenaca, Angelina Ispas rođ. Protić, domaćica iz Melenaca, Angelina Jankov Fuskina, nadničarka iz Melenaca, Ljubomir Jankov, ratar iz Melenaca, Veselin Jevremov Lajko, berberin iz Melenaca, Svetozar Jovanov Ruca, ratar iz Melenaca, Milan Kvrešan Romčev, ratar iz Melenaca, Nadežda Kišprdilov, domaćica iz Melenaca, Draga Markov, ratar iz Melenaca i Dušan Micić Perjarov, ratar iz Melenaca.

## OSNIVANJE JEDINSTVENOG LOGORA U PETROVGRADU

Ideja o osnivanju jedinstvenog koncentracionog logora za Banat nastala je još decembra 1941. godine. Tada je, zapravo, vođena prepiska između načelnika Upravnog odeljenja Nadleštva podbana za Banat Franca Rajta i šefa Upravnog štaba Ustanove vojnog zapovednika u Srbiji dr Harolda Turnera. Međutim, ideja je začeta u redovima vođstva nemačke narodnosne grupe. Bili su tu, pored Rajta, vođa nemačke narodnosne grupe u Jugoslaviji dr Sep Janko, podban Sep Lap, i dr. Formalni predlog za osnivanje logora dao je Franc Rajt, tada već šef policije za Banat. Cilj je bio da se svi tzv. politički krivci, rastureni po raznim zatvorima i manjim logorima, koncentrišu na jednom mestu.

Dr Turner 20. decembra 1941. obaveštava da usvaja taj predlog i odobrava osnivanje logora, kao i da je izdao naredenje Krajskomandanturi I/832 da izvrši pripremne radove<sup>1</sup>, a komandant Krajskomandature Amelung preneo je zadatke oko izvođenja radova u nadležnost Okružnog načelstva u Petrovgradu.

U tu svrhu odabrana je zgrada starog mлина na periferiji grada, na kraju Ulice cara Dušana, prekoputa groblja. Mesto su odabrali krajskomandant Amelung, podban Sep Lap i prefect policije Franc Rajt. Radove na adaptaciji izvršili su inženjeri Tehničkog odeljenja Nadleštva podbana Kulman i Kunst, a pri završetku radova, pored Franca Rajta, učestvovao je i Juraj Špiler.

Zgrada logora imala je dva sprata i dvorište dužine 42, a širine 20 metara. Ceo logor bio je opasan dvostrukom visokom ogradom od bodljikave žice. Na uglovima bile su podignute osmatračnice iz kojih su logorski stražari danonoćno osmatrali naoružani puškomitrailjezima.

<sup>1</sup> MSRV, br. 6768.

Sobe u glavnoj zgradi bile su obeležene brojevima, a najveće su bile one sa brojem tri i pet, svaka na površini od 200 m<sup>2</sup>. Ova poslednja bila je na drugom spratu. Dve sobe za žene nalazile su se u posebnom krilu zgrade, na prvom spratu. U proleće 1944, deo za žene proširen je još jednom većom prostorijom. Kod dvokrilne kapije, tj. na ulazu u logor, u prizemlju, nalazile su se prostorije za upravu logora i stražarska soba. U prizemlju glavne zgrade bilo je sedam čelija — samica i četiri veoma skučena bunkera, u koje su logoraši trpani po kazni uz poseban režim i u pogledu ishrane. Memljivi bunkeri, bez svetlosti, veličine 1,25 x 1,25 m bez sedišta ili ležaja, jedva su kažnjenim logorašima omogućavali da čuče ili sede na vlažnom betonu po nekoliko dana. U prizemlju je bio ekonomat, kuhinja i prostorije za druge namene, na primer, za parenje odeće vrelom parom radi uništavanja vašju, kojih se logoraši ipak nikad nisu oslobođili.

Na prvom spratu u omanjoj prostoriji bila je smeštena ambulanta koja je raspolagala vrlo oskudnim medicinskim sredstvima. Ordinirali su lekari-logoraši, čije se stručno mišljenje o eventualnoj poštedi bolesnika uopšte nije uvažavalo. Lekari su bili dr Žarko Fogaroš iz Alibunara, dr Đura Stojković iz Kovina, dr Bora Farkić iz Melenaca, dr Laza Draganić iz Kusića i dr Stanko Grenčarski iz Uljme.

Najzad, nasuprot glavnoj zgradi bile su dugačke montažne radionice, u kojima su logoraši pleli korpe od vrbovog pruća i obavljali druge poslove.

U prostorijama sa brojem tri i pet bili su tzv. teži politički krivci, koji su u najvećem broju izvođeni na stratišta.

Sva vrata zatvorskih soba bila su čelična, a sa spoljašnje strane je stajao naoružani stražar. Na vratima je bio mali otvor, »buša«, sa poklopcom na spoljašnjoj strani, koji je stražar s vremena na vreme pomicao i zavirivao u sobu.

Logor je bio otvoren 20. juna 1942. godine. Kao institucija Gestapoa bio je pod upravom Vanjske ispostave policije bezbednosti i službe bezbednosti u Petrovgradu.

Njegov zvanični naziv glasio je: »Anhaltelager der Sipo und des SD Aussendinststelle Gross Betsghkerek« (Koncentracioni logor Vanjske ispostave policije bezbednosti i službe bezbednosti u Velikom Bečkereku). Međutim, na odluke o sudbini zatvorenika imale su uticaja i institucije nemačke narodnosne grupe, kao i drugi organi okupatorske vlasti.

Komandant logora je do septembra 1942. godine bio podređen prefektu policije za Banat, a od tada neposredno Gestapou. Prvi komandant bio je N. Štajer, koji je na toj dužnosti bio samo nekoliko nedelja, pa je na njegovo mesto postavljen Mihajlo Grasel — obojica domaći Nemci iz Petrovgrada. Septembra 1942. za komandanta je kao dobar poznavalac fašističkih metoda masovnog zlostavljanja nimenovan Mihajlo Kroc iz Francfelda (Kačarevo). U proleće 1943. on je upućen u Čoku da izvrši pripreme za osnivanje privremenog radnog logora, pa ga je u Petrovgradu izvesno vreme zamjenjivao rukovodilac logorskih radionica Mihajlo Hans, ali samo dotle dok za komandanta nije postavljen Leopold Gruber iz Beča. Avgusta 1943. Gruber je bio premešten za rukovodioca uporišta Gestapoa u Beloj Crkvi, pa je na njegovo mesto ponovo postavljen Mihajlo Kroc. Radni logor u Čoki je početkom septembra prestao da postoji za sezonu 1943. Februara 1944. godine za komandanta Koncentracionog logora u Petrovgradu postavljen je Hans Lorenz, koji je na toj dužnosti ostao sve do oslobođenja Banata od fašističkog okupatora.<sup>2</sup>

Logor su obezbeđivali stražari — pripadnici Državne straže u Banatu. Za vreme izuzetnih prilika kao što su blokade naselja skopčane sa masovnim hapšenjima i sl. među stražarima je bilo i pripadnika Dojče manšafta. Narednik Erdedi bio je na čelu čete stražara sa oko 70 policajaca, pretežno Nemaca, a bilo je i Mađara. Svi su oni bili veoma grubi prema logorašima i utrkivali su se ko će »disciplinovanije« da izvršava zadatke primenom raznih metoda i mera prema zatvorenicima. Istini za volju, bilo je i retkih pojedinaca koji su imali blagognaklono držanje prema logorašima.

\*

Nije teško utvrditi razloge upućivanja u logor. Već smo ranije naveli razloge masovnih hapšenja i odmazdi prvih dana po okupaciji Banata. Izbijanjem rata između Nemačke i Sovjetskog Saveza hapšeni su komunisti i sindikalni aktivisti registrovani u policiji predratne Jugoslavije, čijih se spiskova okupator domogao. Zatim su na udaru bili svi oni za koje se sumnjalo da su u bilo kakvoj vezi sa narodnooslobodilačkim

<sup>2</sup> Veg, *Zbornik MS* 39; MSRV, arh. zbirka 7998; B. Ivković, *Zbornik MS*, 39/64.

pokretom, koji su ga pomagali ili pružali otpor okupatorskim političkim i privrednim merama.

Među logorašima su bili pripadnici svih naroda i narodnosti koji žive u Banatu: Srbi, Mađari, Rumuni, Slovaci, Romi, pa čak i Nemci. Bilo je dovoljno da patriota daje pasivan otpor okupatoru, da zna, ali ipak neprijavljuje policiji one koji pripadaju NOP, koji se s oružjem u ruci suprotstavljaju okupatoru, ilegalce, one što rasturaju propagandni materijal, prikupljaju materijalne ili novčane priloge za partizane, zatim članove porodica partizana i ilegalaca (taoci) — članove KPJ, SKOJ-a i simpatizere NOP.

Dovoljno je bilo da nekog uhvate da sluša emisije savezničkih radio-stanica ili Slobodne Jugoslavije i njihovu sadržinu prenosi drugima.

Treba zabeležiti i činjenicu da je u jednoj zasebnoj prostoriji logora bio, istina mali broj, folksdojčera koji su sredinom 1942. godine ispoljavali nezadovoljstvo zbog regrutovanja za SS diviziju »Princ Eugen«.

Pre sprovodenja u logor pritvorenici su prolazili kroz tzv. istragu — »čistilište« u Policijskoj prefekturi. Brutalan način na koji su nesrećni ljudi saslušavani, zaslužuje posebno poglavlje. Petrovgrađani su često imali prilike da skrivenih pogleda posmatraju tužne povorke koje su se lagano kretalo od Policijske prefekture u centru grada ka logoru Ulicom cara Dušana. U koloni je, po pravilu, uvek bilo i isprebijenih ljudi i žena koji su se jedva vukli uz pomoć svojih drugova, a neke su čak morali da prenose zaprežnim kolima.

\*

O logorašima je uprava logora vodila veoma pedantnu kartoteku, kao što je okupatorska policija to činila i kada je uredno sprovodnicom upućivala zatvorenike u logor iz Policijske prefekture.

Prilikom ulaska u logor, zatvorenici su bili postrojeni ispred uprave, gde bi se obavile formalnosti proveravanjem spiskova i prozivkom.

Tada bi osuđenici dobijali i naročita obeležja. Svaki bi dobio drvenu pločicu sa brojem ispisanim crnom bojom. Pločica je bila veličine 3 x 5 cm i zatvorenici su je pričvršćivali na levoj strani gornje odeće dok su na levom rukavu prišivali oznake od platna oblika ravnostranog trougla. Članovi KPJ,

skojevci, taoci, saradnici i simpatizeri NOP nosili su oznake crvene boje, Plavom bojom, a takvih je bilo neuporedivo manje, bile su obojene oznake kojim su obeležavani oni koji su uhvaćeni da slušaju savezničke radio-stanice. Kako se to naročito odnosilo na Radio-London, ove su »crveni« nazivali »londoncima«. U posebnoj prostoriji nalazili su se šverceri i drugi zatvorenici koji su, koristeći opštu nemaštinu u ratnim godinama, naročito hrane, uhvaćeni u preprodaji životnih namirnica i drugih potrepština. Oni su na levom rukavu nosili platneni trougao šarenih, pretežno mrkih boja u više njansi. Ti su logoraši u logoru zadržavani kraće vreme, a kako se nije radilo o ljudima koji svesno sabotiraju ekonomski sistem okupatora, na njih su ostali logoraši gledali s podezrenjem.

Formalnosti oko prijema logoraša bile su propraćene tzv. »logorskim krštenjem«, što prevedeno na običan govor znači zlostavljanje, mučenje, iznurivanje na način i po slobodnom izboru logorskih starešina ili drugog osoblja. A sve to već u prvim časovima, na pragu logora — sve u cilju slamanja volje i otpora zatvorenika.

\*

Raspoređeni po sobama zatvorenici su tokom 1942. godine za spavanje imali samo nešto malo slame na betonskom podu. Kasnije su od dasaka napravljeni ležajevi u dva nivoa, ali ne za pojednice, već u nizu — od zida do zida, tako da su logoraši spavali zbijeni jedan uz drugog na tankom sloju slame. Pokrivali su se onim što bi imali, najčešće otrcanim čebadima ili sopstvenim kaputima. Slama bi do te mere bila usitnjena da su se ljudi osećali kao da leže na golim daskama. Ona nikad nije menjana, pa su se u njoj zapatila razna gamad. Otuda su se na traženje lekara-logoraša s vremena na vreme odeća i rublje odnosili na parenje vrelom vodom radi uništavanja gamadi — naročito vašiju i buva. To, međutim, nije bilo od velike koristi jer se nije istovremeno menjala i slama pa bi se gamad ubrzano ponovo pojavljivala. Pravo je čudo što u logoru nije došlo do epidemije zaraznih bolesti, pogotovo kada se ima u vidu da su u svakoj sobi bili postavljeni poveći drveni sudovi u obliku čabro, tzv. kible, u koje su logoraši vršili nuždu. Pražnjenje kibli nije bilo u određeno vreme (osim

ujutru), već kada bi se napunile. To bi učinila po dva zatvorenika u pravnji stražara. Kako se prostorije nisu redovno vetrile, u njima se uvek širio neprijatan zadah od znoja pomešan sa amonijakom.

Logoraške sobe zimi nisu zagrevane.

Zatvorenici su se umivali samo jedanput dnevno — ujutru — i to polovično, uz stalno požurivanje, viku i pretnje stražara onima koji to čine sporo.

\*

U krugu logora osnovano je oktobra 1942. nekoliko radionica: najveća za pletenje korpi, zatim za izrađu cipela i papuča od rogoza, obućarska, bravarska, kolarska i stolarska. Mala krojajčka radionica je pretežno služila za popravku i peglanje stražarskih uniformi. Žene-logoraši radile su u logorskoj tkačnici. Radeći u radionicama zatvorenici su bili stalno izloženi grubostima stražara. Sve izrađene predmete uprava logora je prodavala.

U radionicama je radilo onoliko logoraša koliko su omogućavali kapaciteti. S vremena na vreme izvođene su grupe na rad u vojnim skladištima, koje su prenosile teške bale slame ili sena, sanduke i druge predmete s jednog mesta na drugo ili vršile istovar ili utovar razne robe u vagone. Zatim, pod jakom stražom sproveđeni su na rad u šećerani, mlinu, na istovar drva i druge robe sa šlepova na Begeju. U fabrici šećera radili su na prebacivanju uglja od skladišta do fabrike električne centrale — daleko od šećera.

Međutim, posle uspešnog bekstva jedne grupe logoraša iz Šećerane oktobra 1943. godine, privremeno je obustavljeno upućivanje na radove van logora.

U vreme sezone muškarci su svakodnevno upućivani do obližnjih vrbaka radi sečenja vrbovog pruća. Bili su upućivani i na seču rogoza u blizini Aradca. Na sečenje rogoza upućivane su i žene. One su radile i za nemačku firmu AVIS (preduzeće za promet živinom i jajima), kao i u logorskom povrtnjaku, nedaleko od samog logora.

Sve su to bili veoma naporni radovi, ali je to bila i prilika da se logoraši, našavši se izvan logorskog kruga, uz put sretnu i vide ponekog svog druga ili srodnika, koji su u Petrovgradu uporno čekali takvu priliku. Tada bi neki od

retkih blagonaklonih ili pre svega dobro potplaćenih stražara dozvolio da logoraš prozbori koju reč sa svojima i da prihvati neveliki paket sa hranom ili cigaretama, što je, inače, bilo zabranjeno. Pored toga tako je dolazilo i do susreta sa aktivistima NOP, pa je partijsko rukovodstvo uvek bilo obaveštavano o situaciji u logoru i obratno. Do susreta je najčešće moglo dolaziti u povrtnjaku ili u čamcu prilikom prelaska Begeja po grupama. Naime, sa poslednjom grupom logoraša stražari su dozvoljavali da se građani, koji su čekali na prevoz, ukrcaju u čamac da bi se popunio kapacitet plovila.

Prema tome, radni dan logoraša počinjao bi ustajanjem, jutarnjim obavljanjem fizioloških potreba, pa umivanjem, zatim jutarnjom gimnastikom, tzv. »frišportom«, koji je najmanje ličio na gimnastiku, već su stražari izmišljali razne pakosti u cilju iznurivanja logoraša. Posle toga doručak, postrojavanje, prozivka, određivanje i odlazak na rad, u podne kratkotrajna pauza za ručak, zatim ponovo rad do predveče, povratak sa radova van logora ili iz radionica i večera. Dan se završavao prozivkom po sobama i konačno odmorom.

U svakoj sobi određivan je sobni starešina iz redova logoraša, čiji je zadatak bio da raportiraju o brojnom stanju prisutnih zatvorenika i o onima na radovima. To su morali da rade prilikom ulaska komandanta logora ili svakog drugog policijskog starešine, počev od kaplara. Sobne starešine su bile često izložene šikaniranju zbog pokušaja da opravdaju ili prikriju gest logoraša koji nije bio po volji stražara. Na primer, da ustvrde kako u sobi niko nije pušio, iako su to zatvorenici kradimice činili, pa se prijatan miris duvanskog dima širio prostorijom.

Logoraši nisu imali pravo na prijem paketa sa hranom. Pušenje je bilo strogo zabranjeno. Mizerna logorska ishrana bila je veoma slaba i sračunata na izgladnjavanje i iznurivanje zatvorenika. Kada bi neko iz porodica logoraša uspeo da putem kakvog korumpiranog stražara proturi paket sa hranom, logoraš bi dobijao tek bedne njegove ostatke, pošto bi policijaci uzimali najbolje. Ne tako retko takvi paketi stajali su negde i više dana, pa bi logoraši dobijali već pokvarenu, plesnivu hranu oko koje su njihove porodice uložile toliko truda s velikom nadom da će se njihov najbliži okrepliti. Od brižljivo i bogato opremljenog paketa ostalo bi parče slanine, hleba i

po koji kolač. Ali i tako oskudan paket bio je dovoljan da se podeli s drugovima u kolektivu.

Logorašima je, inače, sledovalo dnevno 150 do 350 grama hleba od pšeničnog, pomešanog sa kukuruznim brašnom. Za doručak su dobijali slankastu vodu ili vodu sa malo zasladića ili nezaslađene cikorije, a za ručak posnu supu sa malo krompira, pasulja ili kupusa. Krompir ili pasulj su bili potpuno raskuvani. Večera je bila ista kao i ručak. Slaba je to bila kompenzacija za utrošenu energiju u napornom radnom danu zatvorenika.

Jedno vreme uprava logora dolazila je do namirnica tako što je porodicama zatvorenika određivala koje količine i kakve hrane moraju da joj stave na raspolaganje. Kada siromašnije porodice nisu mogle da ispune tu obavezu, morala je to da učini opština iz koje zatvorenik potiče.

Svaka porodica ili opština je za godinu dana bila obavezna da za jednog logoraša isporuči upravi logora 8 kg masti, ulja ili slanine, 70 kg pšenice, isto toliko kukuruza, 40 kg pasulja, 15 kg kupusa, 2 kg crnog luka, kilogram soli, 2 kg zelene paprike, kilogram bela luka, 4 kg šećera, 3,30 kg cikorije i 108 kg krompira. Ali tolike količine, a još manje tako raznovrsne hrane, logoraši nikad nisu ni videli.

Hrana je deljena po sobama iz velikih kazana koje su logoraši donosili iz kuhinje. Delio ih je obično jedan od najstarijih logoraša u sobi, velikom suparom poput vojničke. Logoraši su imali metalne posude za jelo različitih oblika, a od pribora samo kašike. Noževe i viljuške nisu smeli da drže, pa su stoga svi uporno tanjili i tako oštirili jednu ivicu drške kašike i na taj način dolazili do sečiva.

Logoraši-lekari su podneli jedan izveštaj komandantu logora u kojem su izneli da tako slaba ishrana vodi katastrofi logorskih zatvorenika. Molili su da se ishrana poboljša. Ishrana ne samo što posle toga nije poboljšana, već je komandant Mihajlo Kroc ismejao lekare.<sup>3</sup>

<sup>3</sup> Arhiv Jugoslavije, AK, br. 6161.

---

## RADNI LOGORI

### *Najveći u Čoki*

Osim centralnog Koncentracionog logora u Petrovgradu, u Banatu su postojali i radni logori kao njegovi istureni punktovi. Obično su bili na velikim poljoprivrednim imanjima, u fabrikama, u šumama radi seče drva, a logoraši su upućivani i na rad van naše zemlje. Logoraši su iznajmljivani pojedinim državnim fabrikama ili privatnim firmama, jer se radilo o jeftinoj radnoj snazi, a okupatoru je i to predstavljalo izvor prihoda i otvaralo mogućnost lakšeg snabdevanja svoje ratne mašine i nemačkog stanovništva.

Najveći takav logor, u kojem je tokom 1943. i 1944. godine u sezoni poljoprivrednih radova radilo oko 150 zatvorenika, bio je u Čoki. Logorska uprava, kao organ Vanjske ispostave policije bezbednosti i služba bezbednosti, upućivala ih je na bivše imanje Jevrejina Đorđa Lederera. Njegovo imanje se sastojalo od više ekonomija povezanih uzanom prugom, kojom se roba prenosila vagonima na konjsku vuču. Više hiljada hektara obradivih površina veleposednika Lederera sada je pripadalo nemačkom koncernu »Herman Gering«.

Do ideje da na tom imanju rade logoraši došlo je zahvaljujući činjenici da je za komesara imanja postavljen folksdojer Švarcenbruner, lični prijatelj šefa Gestapoa za Banat Karla Pamera. Tako je grupa od 150 logoraša već 23. marta 1943. godine upućena u Čoku, a zatim raspoređena u novoosnovani radni logor na ekonomijama Macahumka i Jato. Za komandanta je imenovan već poznati Mihajlo Kroc, gestapovac, pa je otuda i ovde primenjivan isti režim kao i u Petrovogradskom logoru, podrazumevajući tu i nečovečne postupke stražara prema zatvorenicima.

Pored logoraša, na ekonomijama su radili i stalni radnici — isključivo Mađari — koji su sa porodicama stanovali u teskobnim stanicama u nizu dugačkih prizemnih zgrada. Logoraši su bili smešteni u veću zgradu sa prostranim prostorijama, odvojenim za žene i za muškarce, u kojima su pre rata smeštaj imali sezonski radnici. Omanja prostorija u sklopu te zgrade određena je za kuhinju, a jedna sasvim mala za krojačku radionicu koja je služila samo za održavanje uniformi komandanta i policajaca. Na pedesetak metara od zatvoreničke, bila je zgrada sa prostorijama za komandanta, zatim za stražare, kao i njihova trpezarija. Svakog jutra određivani su logoraši koji će komandantu i stražarima očistiti čizme.

Logor je bio obezbeđen jakom stražom, a na radove izvan ekonomija logoraši su takođe isli uz pratnju brojnih stražara, stalno podsticanji na brži rad — vikom ili batinama. Rad je počinjao u šest ujutru, a trajao do 18 sati, sa malim predahom za vreme ručka. Hrana je bila tek nešto bolja od one u Petrovgradu, što se odnosi isključivo na sledovanje nešto veće količine povrća. Ponekad se dobijala i koja kockica konjskog mesa. Ako bi kojim slučajem nekog zapalo da ode na rad u čokansku klanicu, tu mu se pružala prilika da poboljša ishranu otpacima zaklane stoke.

Radilo se uglavnom na njivama: okopavanje kukuruza, razređivanje i okopavanje šećerne repe i suncokreta, prskanje vinograda i dr. Usred najveće juliske i avgustovske žege grupe zatvorenika su radile na održavanju uskotračne pruge, zamenjujući natrulje teškim katranisanim pragovima. Neki su radili u svinjcima ili u velikim štalama prepunim konja i goveda. Za više hiljada svinja trebalo je pripremiti prekrup potapanjem u vodu, a zatim raznošenjem po oborima. Volovi su služili za vuču poljoprivrednih mašina i letine, a konji još i za vuču vagoneta. Veoma teško je bilo nositi široke vreće zobi ili prekrupa od vagoneta do magacina na spratu.

Početkom septembra 1943. godine, odmah posle strelnjanja 160 logoraša u Petrovgradu, svi zatvorenici iz Čoke vraćeni su u Petrovgradski logor. U rano proleće 1944. u Čoku je upućena druga grupa, koja je radila iste poslove kao i prethodna. Odatle je u prvoj polovini jula upućena grupa od oko 40 zatvorenika u Petrovgrad, gde je priključena grupi spremnoj za deportovanje na prinudni rad u Nemačku i Francusku.

Preostale logoraše je mesec dana kasnije u iznenadnom i mu-njevitom napadu oslobođio Severnobanatski partizanski od-red ...

### *Logor u Banatskom Brestovcu*

Maja 1942. godine osnovan je radni logor u Banatskom Brestovcu. Na inicijativu brestovačkih folksdojčera Johana Maurera i Jožefa Natuma, fašistička organizacija TOT osno-vala je logor na pustari Miloradovića, na površini od 500 ju-tara zemlje, gde su uzgajani konji, goveda, ovce i svinje.

Organizator logora i njegov prvi komandant bio je Nema-c iz Rajha Nojman Bauer, koga je sredinom naredne go-dine zamenio Johan Mauer, a u proleće 1944. tu dužnost pre-uzeo Herman Saures. Od ukupno 40 stražara svega petorica su bila folksdojčeri iz Brestovca a ostali pripadnici organi-zacije TOT iz Rajha.

Prilikom osnivanja logora u njega je doterano 120 logo-raša sa Banjice i Starog sajmišta u Beogradu, a u proleće 1943. godine njima je priključena još i grupa od 250 logoraša doteranih iz Hrvatske. Pored ovih, u logoru je radila i grupa osuđenih crnoberzijanaca.

Usled fizičke iscrpljenosti, oko stotinu logoraša je sre-dinom 1943. vraćeno u matični logor.

Smeštaj je bio organizovan u četiri vojničke barake na sprat, svaka dužine 25, a širine 8 metara. To je jedini logor u Banatu u kojem su logoraši spavali u vojničkim krevetima na sprat.

Rad je bio iscrpljujući, od 12 do 14 sati dnevno a ishrana slična onoj u Petrovgradskom logoru. Jedino zahvaljujući po-moći u hrani i odeći koju su kradimice dobijali od domaćeg stanovništva, logoraši su uspevali da unekoliko održavaju fi-zičku kondiciju. I ovde su logoraši svakodnevno maltretirani po istom receptu kao i u Petrovgradu. Usled učestalih beksta-vava, koja su organizovana sa promenjivom srećom, uprava lo-gora je naredila da se zatvorenici preko noći drže vezani. Logor su 2. oktobra 1944. oslobođili borci NOV i crvenoar-mejci.

### *Ostrovačka ada*

Radni logor na Ostrovačkoj adi na Dunavu kod Dubovca (Kovin) osnovan je 24. avgusta 1942. godine. Logoraši su tamo upućivani radi seče drva za potrebe okupatora.

Međutim, uslovi života zatvorenika u njemu zaslužuju znatno veću pažnju. Od oko 800 logoraša dovedenih iz logora Sajmište u Beogradu, ostalo je veoma malo, pa je logor već posle mesec dana likvidiran. Oko 140 stražara, pripadnika SS formacija, ubili su najveći broj logoraša, a ostali su umrli usled slabe kondicije. Stoga je 22. septembra iz Petrovgradskog logora dopremljen transport od 215 političkih kažnjениka. Poslednji transport dospeo je na Ostrovačku adu oktobra iste godine, a sastavljen je bio od crnoberzijanaca i drugih lica kažnjениh prinudnim radom zbog privrednih prestupa.

S obzirom da je u prvoj grupi sa Sajmišta bilo pretežno Bosanaca, ona je nazvana »bosanska«. Oni su bili u vrlo slaboj fizičkoj kondiciji usled slabe ishrane na Sajmištu. Veći broj imao je samo donje rublje od seljačkog debelog platna. Većina je bila bez obuće. Hrana je i ovde bila veoma slaba — najčešće plesniva proja, neko kuvano lišće u običnoj vodi bez začina.

Organizator tog logora i prvi komandant bio je bivši banjarski službenik iz Kovina Oskar Karačai. Po njegovom naređenju logoraši su izgradili četiri nadstrešnice — po dve jedna prema drugoj, na udaljenosti od jedan i po metar, tek toliko da se može proći. Svaka nadstrešnica bila je dugačka tridesetak, a široka 3—4 metra. Pokrivenе proređenim daskama i potpuno otvorene sa svih strana, nisu pružale nikakvu zaštitu od noćne hladnoće. Još teže je bilo kada je padala kiša ili duvala snažna južnobanatska košava. Logoraši su spavali na prosušenom granju i travi bez ikakvog pokrivača.

Budući da je od prve grupe logoraša — Bosanaca ostalo veoma malo, priključili su ih pridošlim petrovgradskim zatvorenicima, koji su podigli veliku, sa tri strane zatvorenu brvnaru, dugačku 120, a široku osam metara. Njih je preko Pančeva na adu sproveo dvadesetak policajaca. Izgradnjom barake rukovodio je Nemac-logoraš Peter Polinger, predratni član KPJ u Petrovgradu. Pored Bosanaca, tu su bili smešteni i crnoberzijanci, ali strogo odvojeni jedni od drugih.

Noću su stražu davali policajci, a čuvanje logoraša za vreme rada povereno je esesovcima. Kao obezbeđenje, pored straže oko barake nalazila su se i dva mitraljeska gnezda.

Rad na seći šume trajao je od 6 do 18 sati, s malim prekidom za vreme ručka. Zatvorenici su radili u grupama po dvanaest, koristeći se sekirama, ručnim a kasnije i motornim testerama. Svaka grupa imala je dnevnu normu:  $12 \text{ m}^3$  cepanica.

Zatvorenici su dobijali 300 grama proje sačinjene od mlevenog kukuruza sa šapurikama. Doručak se sastojao od malo zapržene vode, a ponekad i kačamaka. Za ručak i večeru sledovala im je »tanka« čorba od pasulja, kupusa ili krompira bez masti. Svega u tri navrata dobili su meso konja zaklanih na brzinu da ne bi uginuli.

Rezultat takve ishrane bile su sve čećše pojave bolesti, a medikamenata nije bilo. Posle bekstva šestorice petrovgradskih logoraša sa Ade polovinom oktobra, komandant Kroc je njih 80, koje je smatrao težim krivcima, vratio u Petrovgrad. Ostali politički osuđenici vraćeni su u Petrovgrad 6. decembra 1942. godine.

Lica kažnjena zbog privrednih i drugih prekršaja ostala su na seći drva sve do polovine decembra. Većina njih se bavila crnom berzom, pa se stoga njihov logor nazivao »logor crnoberzijanaca«. Tu nije bilo stroge discipline, radili su kraće nego ostali, sa manjom normom, a čak su ih posećivali i rođaci donoseći im pakete sa hranom. Uostalom, njima su, za razliku od političkih zatvorenika, bile poznate i vremenske kazne: svega od dva do šest meseci, pa otuda i nije bilo bojazni da će doći do bekstva.

Na Ostrovačku adu upućivani su Baničani i tokom 1943. godine, ali se ovde radi o omladincima regrutovanim u Obaveznu službu rada. Njihova obaveza je bila da za 45 radnih dana naseku po  $40 \text{ m}^3$  ogrevnog drveta.

### *Ostali radni logori*

Logoraši iz Petrovgrada upućivani su i u radne logore u Padeju, na bivši posed Jevrejina Šulhova koji je pobegao ispred okupatorske vojske, zatim na rad u Boki, u tekstilnu fabriku u Pančevu (žene iz Višnjičeva), u Orešac gde je logor oformljen 1943. godine (pretežno omladinci iz severnog Banata) i Jasenovo kod Bele Crkve.

---

## ODMAZDE POSLE OSNIVANJA JEDINSTVENOG LOGORA

### *Vešanje pedeset žrtava u Samošu, Zagajici i Gaju*

Kao odmazda za ubijenog folksdojčera Mihajla Cešana, policijskog stražara Poljske straže u Samošu, 14. oktobra 1942. obešeno je u Samošu, Zagajici i Gaju 50 lica. U plakatiranom saopštenju uobičajena formulacija: »... za koje je prošvenim postupkom utvrđeno da su pripadali naoružanim komunističkim bandama (partizanima), bili članovi komunističkog pokreta ili u velikoj meri pomagali članove naoružanih komunističkih bandi, davali istima sklonište, hranu i novac, nabavljali ili prenosili istima oružje i municiju«.

\*

U Samošu je toga dana obešeno 20 lica dovedenih iz Petrovgrada: Lukrecija Ankucić Neca, studentkinja iz Vršca, Damjan Bešlin Ferdinand, ratar iz Dragutinova, Ignjat Bojić, ratar iz Vranjeva, Stevan Gucijan, ratar iz Samoša, Sazar Kegseg, nadničar iz Mužlje, Velimir Krpec, kovač iz Samoša, Smilja Marin, domaćica iz Samoša, Nikola Miškeljić, železničar iz Vršca, Krsta Popov Popđukin, ratar iz Melenaca, Smilja Todorov, domaćica iz Aleksandrova, Slavko Radanov, ratar iz Dragutinova, Miloš Stajić, železnički radnik iz Kikinde, Marija Stankov, domaćica iz Melenaca, Momčilo Stefanović Čile, učitelj iz Hrv. Neuzine, Slobodan Stojšin Ruzvelt, student iz Melenaca, Emilia Tišman, domaćica iz Samoša, Slavko Tišman, železnički radnik iz Samoša, Miša Toman, ratar iz Kovačice, Ilija Vekecki Čikulov, mesarski pomoćnik iz Samoša, Milivoj Živanov Gojko, ratar iz Samoša.

Žrtve su dovedene do vešala i postrojene. Specijalnog dželata nije bilo, pa je taj posao obavila policija uz pomoć Roma

iz Samoša i Dobrice. Žrtvama su prvo vezane ruke, a zatim su im natakli omče oko vrata. Pošto im je ispod nogu odgurнута klupa, ostale su da vise o konopcima. Posle toga jedan policajac ispalio je po metak svakoj žrtvi u glavu pošto vešanje nije bilo sasvim stručno izvršeno.

Neposredno pred vešanje Stevan Gucijan vikao je »Živeo Staljin... živila Rusija... vi nas veštate, a drugi će vas...«

Vešanju u Samošu prisustvovali su Franc Rajt i Juraj Špiler, koji su i rukovodili egzekucijom.

\*

Pošto su se u šumama Deliblatske peščare nalazili partizani nacisti su, da bi zaplašili stanovništvo i sprečili ga da parti-zane pomažu, izabrali Gaj, gde je usred sela, pred Jurajem Špiljerom, obešeno 15 rodoljuba: Lazar Žepča, mašinski bravari (40 godina) iz Gaja, Lazar Katić, ratar (57) iz Deliblata, Dušan Kerdulj, ratar (45) iz Dubovca, Đorđe Birča, ratar (28) iz Dubovca, Milorad Kuzmanović, ratar (28) iz Bavaništa, Milan Kerdulj, trgovac (60) iz Dubovca, Petar Žebeljan, ratar (50) iz Perleza, Boško Nenadov, ratar (30) iz Andrejevca, Nikola Popov, ratar (50) iz Margitice, Zorka Radovančev rođ. Šargin (47) iz Idvora, Aleksandar Turinski, ratar (77) iz Novog Bečeja, Ružica Marinkov, rođ. Petkanić (40) iz Kumana, Sreća Varadinac, ratar (54) iz Kumana, Marko Tipšin, čobanin (41) iz Melenaca, Ljubica Adamov rođ. Treta (55) iz Melenaca.

\*

Istoga dana i u Zagajici je obešeno trinaest žrtava, takođe u znak odmazde za ubijenog Mihajla Cešana.

U Zagajici su obešeni: Vlada Besulj Bonkoš, ratar iz Margitice, Radovan Jorgin, ratar iz Margitice, Dušan Bogoj, ratar iz Margitice, Paja Kostadinov Farbarov, ratar iz Potpornja, Rada Kozomara, nadničar iz Deliblata, Živa Markov, zidar iz Farkaždina, Milica Micić, domaćica iz Melenaca, Mita Perc Prculjov, ratar iz Perleza, Petar Pribić, ratar iz Karađorđeva, Jovanka Radišić Rakina, domaćica iz Aleksandrova, Taca Tapački Aca, ratar iz Srpskog Elemira, Sava Veljković, učitelj iz Dobrice, Angelina Žarin, domaćica iz Kumana i Ljubinka Živanov Vujin, domaćica iz Melenaca.

Vešanjem u Zagajici rukovodio je nadporučnik Bauer, koji je o svemu podneo podroban izveštaj Komandi Državne straže u Petrovgradu.

### *Na Ostrovačkoj adi — šest za šest*

Na Ostrovačkoj adi kod Dubovca iz radnog logora drvo-seča, kažnjenika iz Petrovgradskog logora, 20. oktobra 1942, ne mogavši da izdrže nepodnošljive prilike, pobeglo je šest logoraša.

Kao odmazda za odbegle streljano je šest drugih zatočenika: Petar Bobić, kolar iz Gaja, rođ. 1913. godine, Cveta Jorgin, ratar iz Dragutinova (1897), Vojin Kurjački Špicarov, ratar iz Petrovgrada (1904), Milan Lalić Šonćon, ratar iz Ferdina (1917), Dragoljub Pavlov Dragiša, trg. pomoćnik iz Idvora (1909) i Dimitrije Vukosavljević Milojkov, ratar iz Dolova (1910).

### *Žrtve insceniranog bekstva*

U svojoj obesti petrovgradski logorski stražari otšli su tako daleko da su prijavili kako neki zatvorenici pripremaju bekstvo i da već imaju utvrđeni plan. Komandant logora informisao je o tom »slučaju« šefu Gestapoa Pamera, pa je ovaj naredio da se streljaju 24 zatvorenika.

Dana 9. februara 1943. godine u ranu zoru izvedeni su iz logora i streljani na Bagljašu: Živan Bogosavljev, rođ. 1924, trg. pom. iz Jasenova, Boža Đurin (1901), ratar iz Melenaca, Ljubomir Gardoš (1902), želez. radnik iz Aradca, Nedeljko Isakov (1902), ratar iz Melenaca, Jožef Levai (1905), nadničar iz Petrovgrada, Dragiša Marković (1921), ratar iz Jasenovca, Bogdan Milinkov (1903), ratar iz Melenaca, Hranislav Mirkov (1909), ratar iz Kumana, Stanko Pajdak (1910), ratar iz Melenaca, Žarko Pandurov (1900), ratar iz Melenaca, Sava Penjivrag (1922), ratar iz Melenaca, Đura Pribić (1918), pekar iz Karađorđeva, Milojan Protić (1921), ratar iz Melenaca, Milan Radovančev (1895), bravar iz Petrovgrada, Đura Stankov (1893), ratar iz Melenaca, Miloš Stankov (1918), ratar iz Melenaca, Dobrivoj Subičin (1902), ratar iz Melenaca, Ilija Trkulja (1912), električar iz Kovina, Milan Vojnov (1914), nadničar iz Mele-

naca, Budimir Živanov (1914), obućar iz Samoša, Milorad Stojanov (1915), berberin iz Stajićeva, Kamenko Munčan (1922), berberin iz Melenaca, Janoš Sečenji star 33 god. obućar iz Petrovgrada i Ivan Rus Aca iz Melenaca.

To streljanje Nemci nisu nikada plakatirali. U proleće 1944. godine iskopali su raku na Bagljašu i spalili posmrtnе ostatke streljanih.

### *U Beloj Crkvi po »propisima« — 50 za jednog*

Na dan 21. februara 1943. godine partizani su ubili naooružanog Nemca Antona Šmita iz Bele Crkve. Na to je prema saopštenju Policijske prefekture za Banat od 26. februara te godine, na osnovu naređenja glavnokomandujućeg za Srbiju, streljano 50 zatvorenika iz Petrovgradskog logora.

Toga jutra žrtve su vozom transportovane iz Petrovgrada i oko 11 sati vezane sprovedene do »Tri krsta« iznad same Bele Crkve. Terani su kroz centar grada, što je trebalo da izazove strah kod srpskog življa, a ushićenje kod Nemaca. Nemci su u velikom broju istrčali na ulice i sa zadovoljstvom pratili povorku sve do stratišta. Oko vezanih žrtava išlo je 40 policajaca iz Petrovgrada. Među logorašima koji su mirno koračali, nalazio se i jedan starac koji nije mogao da hoda, pa su ga sprovodili zaprežnim kolima.

Žrtve su dovedene na jednu livadu pod detelinom. Policija se postrojila tako da je na svaku žrtvu dolazilo po četiri policajca i sve je bilo veoma brzo gotovo. Komandovao je Kornelijus Lelijer, šef policije u Novom Bečeju, a pomagao mu je Jozef Harlaher, šef radnog ureda grada Bele Crkve.

Uz smeh i neskriveno zadovoljstvo okupljenih Nemaca, streljane žrtve su natovarene na 13 zaprežnih kola pa je kolona krenula prema gradu. Na čelu povorke išlo je 40 petrovgradskih policajaca pevajući.

Pored strvoderske Jame pokopane su sve žrtve: Ljubica Ambruš, domaćica iz Deliblata, Nikola Ambruš, zidar iz Deliblata, Branko Bekić Nazaren, zidar iz Deliblata, Dobrila Bekić, domaćica iz Deliblata, Slobodan Erdeljan, ratar iz Vračev Gaja, Ružica Beljin Seja, domaćica iz Deliblata, Kamenko Beljin, učenik iz Deliblata, Ignjat Birća (Iga Vračevgajac), ratar iz Dubovca, Jovan Babić, kočijaš iz Deliblata, Nikola Bugarski

Mladin, zidar iz Gaja, Mata Cuculj, pekar iz Deliblata, Ćilibrija Toma Mida, ratar iz Dubovca, Debelački Žarko, krojač iz Gaja, Milutin Despotov Mila, železničar iz Deliblata, Andelka Đurić, učenica iz Bele Crkve, Ivan Gladinski, ratar iz Deliblata, Rada Ivačković, ratar iz Deliblata, Mirjana Jankov Vukovićeva, domaćica iz Gaja, Sava Jankov Vuković, ratar iz Gaja, Đoka Jonov Tiganj, grobar iz Gaja, Nevenka Kelča, domaćica iz Gaja, Petar Kelča, zidar iz Gaja, Rada Kosovac, ratar iz Gaja, Ilija Kolarski Rankov, ratar iz Deliblata, Radislav Kosovac Regutan, ratar iz Gaja, Sava Kosovac Regutan, ratar iz Gaja, Velimir Kosovac, ratar iz Gaja, Vera Kosovac Verka, domaćica iz Gaja, Vladimir Kosovac, ratar iz Gaja, Jova Lazarov-Bogićev Buva, kolar iz Deliblata, Nikola Lazarov-Bogićev Buva, kovač iz Deliblata, Živa Katić, ratar iz Deliblata, Boža Nikolajević, trgovac iz Gaja, Teodor Pavković Čokatarac, ratar iz Gaja, Draga Petrović Kapucinova, domaćica iz Deliblata, Toma Petrović, Surlaš, ratar iz Deliblata, Slavko Predić, trgovac iz Dubovca, Kosta Radosavljev Lukić, ratar iz Deliblata, Nada Ramjano, krojačica iz Deliblata, Angelina Stan Ugrinova, domaćica iz Gaja, Đoka Stan Ugrin, ratar iz Gaja, Gordana Stan, domaćica iz Gaja, Vladimir Stan, mesar iz Gaja, Novak Stojanov Kručičan, ratar iz Dubovca, Petar Damjanov, kolar iz Deliblata, Krista Stojković Vukina, krojačica iz Gaja, Laza Šćupulj, ratar iz Gaja, Ivanka Šljivić, učenica iz Deliblata, Petar Šljivić, učenik iz Deliblata i Pera Vukajlov Petrić, ratar iz Gaja.

### *Tri meseca kasnije opet u Beloj Crkvi*

Na dan 24. maja 1943. godine ponovo je u Beloj Crkvi streljano 50 zatvorenika dovedenih iz Petrovgradskog logora.

Kao i tri meseca ranije i ovaj zločin režiran je na isti način. U plakatiranom saopštenju Krajskomandante u Petrovgradu, koje je potpisao komandant, kapetan Amelung, kaže se da je streljanje izvršeno kao odmazda za ubistvo opštinskih stražara Ernesta Volfa i Johana Gabnera, da je streljano 100 lica, a od toga 50 u Beloj Crkvi. Na plakatu su naznačena samo imena njih dvanaestoro i to: Stevan Belić Gurani, krojački radnik iz Gaja, Bogoljub Bešlin, obućarski radnik iz Dragutinova, Žarko Boškov Čada, ratar iz Melenaca, Jeftimije Ču-

benko, činovnik iz Farkaždina, Miloš Jovanov, krvnari iz Stajićeva, Sovra Jovanov Dudakin, ratar iz Melenaca, Boža Konstantinović Savičin, ratar iz Ilanđe, Veselin Levakov, ratar iz Aleksandrova, Mladen Pejčić, činovnik iz Petrovgrada, Nevenka Petrović Neva, krojačka radnica iz Kumana, Sredoje Stančić Lasko, zidar iz Kumana i Paja Vojnov, ratar iz Melenaca.

Okupator je i ovo streljanje izvršio kod »Tri krsta«, kao pre tri meseca. Na stratište se sleglo gotovo sve nemačko stanovništvo, a svaki plotun propraćen je izrazima zadovoljstva. Gradski fizikus dr Aleksandar Šuhter nije samo konstatovao smrt žrtava, već ih je revolverom još i dotukao. Sve je dalje teklo kao i pre tri meseca — uhodano... pesma policajaca, ponižavanje i neukusne šale na račun žrtava i koначno zatrpanjje pored stočnog groblja.

Posle rata utvrđeno je da su u Beloj Crkvi 24. maja 1943. streljane još i sledeće žrtve: Zlatibor Simonović, učenik iz Dubovca, Živa Topalov, ratar iz Dubovca, Božidar Milosavljević, ratar iz Dubovca, Nikola Dević, stolar iz Dubovca, Dušan Cukić, ratar iz Elemira, Rista Mijatov, ratar iz Elemira, Žarko Vulović, čobanin iz Elemira, Vlada Popović, ratar iz Kruščice i Stevan Kreculj, ratar iz Gaja.

*Za ranjavanje jednog policajca u Aleksandrovu  
streljano 25 logoraša*

Pripreme za streljanje patriota 16. jula 1943. u Aleksandrovu izvršene su dan ranije. Petnaestorica na silu prikupljenih ljudi iz Aleksandrova naterana su da iskopaju raku. Kopali su pod stražom nemačkih policajaca bez predaha, ne znaјući da raku kopaju za svoje najbliže...

Za sve ostalo pobrinula se nemačka nacistička vlast u Petrovgradu. Po naređenju komandanta Državne straže u Petrovgradu Pelikana, određen je poznati kapetan Kornelijus Lelijer iz Novog Bečeja da rukovodi streljanjem prema primljenom uputstvu, što je i učinio. Streljanju su prisustvovali šef Gestapoa u Petrovgradu Karl Pamer i njegov pomoćnik Karl Šteter.

Razlog odmazde: ranjavanje stražara Državne poljske straže Filipa Hencela. Streljano je 25 lica: Rajko Babić, kovač

iz Vojvode Stepe, Božidar Babić, ratar iz V. Stepe, Sredoje Bibin, ratar iz Aleksandrova, Stevo Dozet, ratar iz Ruskog Sela, Sava Dutina, mehaničar iz V. Stepe, Mladen Ivančić, žel. radnik iz V. Stepe, Marko Kevrešan Pištolj, ratar iz V. Stepe, Ilija Klać, ratar iz V. Stepe, Petar Klać, ratar iz V. Stepe, Živojin Kovačev, ratar iz Aleksandrova, Emil Marinkov Bata, obućar iz Aleksandrova, Emil Marinkov Lala, ratar iz Stajićeva, Vasilije Purigracki, trg. pom. iz Aleksandrova, Milan Savičin Španjurov, ratar iz V. Stepe, Tima Subičin, mehaničar iz Potpornja, Radivoj Svilar, ratar iz Aleksandrova, Ilija Šarenac, stolarski pom. iz V. Stepe, Novica Šišić, ratar iz V. Stepe, Pera Tomić, stolar iz Mokrina, Milosav Trajlović Sajko, ratar iz V. Stepe, Dušan Trifunović Fratuc, ratar iz Aleksandrova, Toma Vasiljević, ratar iz V. Stepe, Petar Vrane, ratar iz V. Stepe, Blagoje Vučković, ratar iz V. Stepe i Arsa Žegarac, iz V. Stepe.

### *Drugo streljanje u Zagajici*

Kada je revnosni saradnik okupatora Stanko Pauljev, vođa seoske straže iz Zagajice, 6. jula 1943. godine saznao da se u okolini Zagajice kriju istaknuti rukovodioци NOP u južnom Banatu Živa Jovanović i Aleksandar Knežev, pošao je u poteru za njima. U nastaloj borbi Knežev je uhvaćen, a Živa Jovanović je ubivši Stanka Pauljeva uspeo da se spase. Kao odmazda za ubijenog Pauljeva streljano je deset rodoljuba u Zagajici na dan 19. jula 1943. godine: Jasmina Acketa Hrvatski, domaćica iz Izbišta, Panta Araškov Tršan, mehaničar iz Dupljaje, Branko Basaraba, ratar iz Izbišta, Bosiljka Martin Kerešovan, iz Izbišta, Marko Budimirov Bogić, ratar iz Izbišta, Petar Eremić Kotlićev, mehaničar iz Gaja, Aleksandar Knežev Reljin, ratar iz Zagajice, Angelina Knežev Beženarov, domaćica iz Izbišta, Jelena Radu Lela, učenica iz Bele Crkve i Slobodan Pauljev, ratar iz Zagajice.

Streljanje je izvršeno u voćnjaku Aleksandra Kneževa. Pred samo streljanje Jasmina Acketa je uzviknula: »Živila sloboda«, a Slobodan Pauljev i Jelena Radu: »Živeo drug Staljin«.

## *Deset streljanih u Aleksandrovu za saradnika okupatora*

Radu Savina, predsednika aleksandrovačke opštine, stigla je zaslužena kazna pošto je oterao u smrt mnoge rodoljube. Okupator je odlučio da se za odmazdu strelja deset rodoljuba iz Petrovogradskog logora. Streljanje je izvršeno u Aleksandrovu 16. avgusta 1943. u dve partie. Pošto su žrtve iz prve grupe slabo gađane i dajući znake života jaukale, nezadovoljan izvršiocima streljanja oficir ih je zamenio drugim policajcima.

Od strane policijske Prefekture u Petrovgradu streljanju je prisustvovao Jozef Vilhelm sa dva policijska agenta. Prema saopštenju Krajskomandanture od 16. avgusta 1943. godine streljeni su: Čeda Aćimov Kalić, ratar iz Aleksandrova, Bogdan Babić, ratar iz Aleksandrova, Pera Kišprdilov Jacin, opančar iz Karadorđeva, Milan Malenčić, ratar iz Mokrina, Cveta Pajdački Vrabac, ratar iz Aleksandrova, Kariton Stankov, žel. radnik iz Aleksandrova, Miloš Petrović Đukica, trgovac iz Aleksandrova, Petar Stojković, učenik iz Vršca, Stevan Uzelac, ratar iz Aleksandrova i Gavra Ziramov, ratar iz Mokrina.

Iz aktiva Krajskomandature u Petrovgradu od 15. avgusta 1943. godine vidi se, kao i u svim ostalim slučajevima, da nije bilo nikakvog utvrđivanja krivice i suđenja, već je Krajskomanda samo naredila da se kao odmazda za ubijenog Radu Savina strelja deset komunista, koje će odabratи sama Prefektura.

## *U Čenti za ranjavanje opštinskog činovnika — pet žrtava*

Dana 19. avgusta 1943. godine na svim javnim mestima u Banatu istaknuto je saopštenje Krajskomandanture u Petrovgradu u kojem se kaže: »Zbog teškog ranjavanja jednog opštinskog činovnika u Čenti po odbeglom banditu Dimitriju Simiću iz Čente, streljano je danas po naređenju komandujućeg generala i zapovednika u Srbiji na mestu izvršenog zločina pet komunista i njihovih pomagača, kod kojih je utvrđeno...« Dalji tekst saopštenja istovetan je sa ranijim. Streljanja su toliko česta, pa Nemci nemaju vremena da iznalaze i druge razloge. Kao da je napravljen kliše koji važi za svaku odmazdu, a samo se ubacuju novi datumi i imena.

A imena su ovog puta bila sledeća: Đoka Božić, stolarski pomoćnik iz Čente, Dimitrije Simić Boškov, nadničar iz Čente, Svetislav Martinov Cveta, čuvar nasipa iz Čente, Pera Trnavac, ratar iz Čente i Živa Vujanić Aracki, ratar iz Čente.

Svi streljani dovedeni su iz Petrovogradskog logora.

---

## ČETIRI UZASTOPNE ODMAZDE U PETROVGRADU

*Što šezdeset streljanih — najmasovnija odmazda u toku četvorogorišnje fašističke okupacije*

Povodom napada Južnobanatskog partizanskog odreda na Dupljaju kod Bele Crkve, 6. septembra 1943. godine streljano je u Petrovgradu 160 logoraša. Kao i obično izašlo je zvanično saopštenje Krajskomandature koje je i ovoga puta potpisao krajskomandant, kapetan Amelung. Na plakatu su ispisana imena samo dvadeset žrtava. Potreban bi bio veliki format plakata da bi stala imena svih 160 banatskih rođljuba.

Navedena su imena sledećih dvadeset: Vlada Acketa, ratar iz Izbišta, Todor Ankić, mlinar iz Klarije, Sava Budišin, trg. pomoćnik iz Dragutinova, Petar Buzadžija, ratar iz Deliblata, Sredoje Čopkov, ratar iz Dragutinova, Koriolan Doban, učenik iz Kuštilja, Rajko Gerga, ratar iz Kruščice, Andelija Jovanović, učiteljica iz Vračev Gaja, Đurdevka Jovanov, domaćica iz Beograda, Boža Kojić, ratar iz Margitice, Vitomir Nedin, ratar iz Potpornja, Branko Petrović, profesor iz Kikinde, Ivan Radomir, ratar iz Dupljaje, Rodoljub Rankov Raca, ratar iz Dupljaje, Joca Savić, ratar iz Dupljaje, Lazar Stajić Korticin, ratar iz Aleksandrova, Jovan Stojanov, ratar iz Kruščice, Sava Stojković, ratar iz Gaja, Božidar Šijački, ratar iz Vračev Gaja i Nikola Velislavljev, berberin iz Petrovgrada.

Ostalih 140 koji su tom prilikom streljani navodimo prema mestima u kojima su živeli pre hapšenja.

Iz Aleksandrova: Cucić Velimir Perčić, Lolić Petar, Radišić Kosta Rakin, Đuričin Mile Danguba, Đuričin Ranko Bašuški, Ikonov Ivan, Katić Nikola, Kovačev Mladen, Miškeljin Zoran Obrin, Ostojin Pavle Kukamin, Purigrački Vidosav Bata, Stanačev Draginja, i Stojanov Žarko (Pop-Tomin).

*Iz Aradca:* Purkov Rajko.

*Iz Ban. Palanke:* Todorović Velizar.

*Iz Ban. Subotice:* Stojanov Božidar.

*Iz Novog Bečeja:* Josimović Milivoj.

*Iz Petrovgrada:* Dimović Radojka, Đorđev Ivan, Janeckov Svetislav i Zorić Lazar.

*Iz Beograda:* Backović Balša.

*Iz Nove Crnje:* Nemet Maćaš.

*Iz Čente:* Đurašinov Živa, Petrov Rada i Reljin Dušan.

*Iz Deliblata:* Đurka Boža, Ćirić Jovan, Ilija Jovan, Cuculj Aron, Jovanović Živojin, Lupšić Aleksandar, Radić Biserka, Sevdic Andelka.

*Iz Dragutinova:* Miroslav Baštovanov, Jefta Grustul, Milorad Đuričin, Bogdan Lejić, Ilija Radnović i Đura Žikin.

*Iz Dubovca:* Predrag Kožić, Božidar Pantelić, Jezdimir Pantelić.

*Iz Dupljaje:* Svetozar Janković, Vidosav Milenković, Ljubomir Nikolić, Bogdan Rankov, Joca Rašić, Milanko Simonović, Rada Stanisavljev, Svetozar Stanisavljev, Stošić Slobodan, Branislav Vulpija, Žarko Žeberan.

*Iz Gaja:* Ivan Rogožarski, Radislav Matić, Nikola Stojković.

*Iz Izbišta:* Svetozar Brankov, Blagoje Jankov, Milan Jankov, Milovan Pržulj, Sava Vlašić i Boža Zelenkov.

*Iz Kikinde:* Marija Udicki.

*Iz Lukinog Sela:* Andraš Kelemen.

*Iz Klarije:* Veljko Mihajlov, Đoka Jankov i Stevan Krstić.

*Iz Krstura:* Milorad Jancić.

*Iz Kruščice:* Vasa Dilber, Julka Jovičin, Isidor Mihajlović, Sava Jovanović, Dušan Munčan i Ivan Nikolić.

*Iz Kusića:* Đoka Branisljević i Ilija Janković.

*Iz Margitice:* Stevan Lazić.

*Iz Melenaca:* Stana Gaborov, Laza Maletin, Milan Mijatov, i Miladin Pejić.

*Iz Mokrina:* Milan Dejanov, Anica Golić, Katica Kecić i Natalija Melančić.

*Iz Pavliša:* Katica Čejić, Marci Navran, Sreta Marjanov, Zlata Milošev, Andelka Nešin, Slavko Nikić, Svetomir Nikolajević i Milan Čejić.

*Iz Potpornja:* Laza Milovanov, Svetislav Despot, Vojislav Lazin, Spasa Milosavljević, Đorđe Radisavljev, Ružica Subić i Slavko Subić.

*Iz Ruskog Sela:* Vasa Opsenica.

*Iz Samoša:* Milorad Kovački.

*Iz Malog Središta:* Benko Kabiljo.

*Iz Stajiceva:* Milinko Đorđević.

*Iz Taraša:* Dobrivoj Živkov.

*Iz Uljme:* Petar Laušev.

*Iz Jasenova:* Petar Pasulj.

*Iz Alibunara:* Svetislav Stefanović.

*Iz Bele Crkve:* Aleksandar Isakov.

*Iz Vojvode Bojovića:* Nevenka Perin.

*Iz Vojvode Stepe:* Đorđe Bukvić, Luka Derikučka, Dušan Drakulić, Zdravko Hajduković, Mara Andić, Laza Janjić, Veljko Janjić, Vladimir Klaić, Mladen Savić, Drago Šišić, Panta Temešanov, Vojislav Vujović i Nikola Vujin.

*Iz Vračev Gaja:* Živko Borčan, Milan Radovanović i Spasa Stojanović.

*Iz Vršca:* Mihajlo Krstić i Darinka Nešić.

*Iz Zagajice:* Slavko Nedeljkov, Nikola Ostojić, Ljubinka Popov, Rada Vanku, Andreja Žurž, Zorka Žurž, Jovan Vukan i Dušan Živić.

*Iz Konaka:* Milan Pejački.

*Iz Dobrice:* Sava Vuletić.

Stotine policajaca i manšaftovaca iz Petrovgrada zapošeli su toga jutra, 6. septembra, okolinu strelišta i prilaze. Kamioni su vozili pretučene i izmrcvarene zatvorenike iz logora. Policajci i Romi skidali su ih sa kamiona. Bili su povezani u grupama po deset. Privedeni zatvorenici bili su bez gornje odeće, a neki skoro potpuno nagi.

Postrojeni policajci — njih dvadeset — izmešani sa agentima i manšaftovcima pucali su na komandu poručnika Krema plotunima na svaku grupu. Pucali su im u leđa i potiljak. One, koji nisu sami mogli ići, dovlaciili su Romi. Policijski agent Vilhelm je i ovde obavio svoj deo posla: ispaljivao je metak u glavu onima koji su još davali znake života. Pošto su poskidali konopce, Romi su leševe pobacali u raku, posuli krećom, a zatim zatrplali.

Žrtve su se držale herojski. Hrabo su gledale smrti u oči i izvikivale da će zlikovce sustići zaslužene kazne. Agenti i policajci su zbog toga besneli i pucali sve brže da bi prigušili uzvike i poklike slobodi. Žene su još i pevale.

Toga jutra streljano je 159 lica. Međutim, istoga dana Romima je bilo naređeno da pored zajedničke, već zatrpane grobnice, iskopaju još jednu, za još jedan leš. Poslednji je doveden iz logora u Čoki, gde je bio na radu, pa je naknadno streljan. Plakat Krajskomandanture je nepogrešiv — streljano 160 lica.

U strahu od pravedne kazne, da bi sakrili tragove zločina, fašisti su kasnije spalili leševe, kao što su radili i u drugim krajevima Jugoslavije i drugim zemljama pod fašističkom okupacijom.

#### *Posle neuspelog prelaska u Srem*

Na dan 14. januara 1944. godine, prilikom pokušaja jedne grupe rodoljuba da se prebací u Srem po cići zimi, došlo je do sukoba sa policijom u Čenti u kojem je ranjen jedan nemački stražar. Nemačka straža uhvatila je petoricu patriota koji su pokušali da pređu u Srem. Oni su 21. januara streljani u Petrovgradu: Slavko Katana, rođen 1911, iz Botoša, Radivoj Kovačev Radica (1925) iz Kumana, Slavko Kovačev (1895) iz Kumana, Stevan Kovačev (1924) iz Kumana i Žarko Veselinov Šnajderov (1893) iz Kumana.

#### *Tri nedelje kasnije*

U pokušaju da pređe u Srem, jednu manju grupu primetila je 2. februara 1944. godine nemačka granična straža na Dunavu, nasuprot Starih Banovaca. Stražari su odmah otvorili vatru, pa je došlo do borbe u kojoj je bilo i mrtvih i ranjenih. Tom prilikom poginuo je nemački graničar Hajman, a ranjen Filip Sar.

Postupak je bio kratak, a njegov rezultat je streljanje petnaest logoraša u Petrovgradu 11. februara, dakle, samo tri nedelje kasnije.

U toj odmazdi u Petrovgradu streljani su: Jelena Aradski (1921) iz Kumana, Božidar Beronja (1923) iz Višnjićeva, Mirko Beronja (1924) iz Višnjićeva, Vasa Bogunović (1922) iz Višnjićeva, Mirko Đurić (1922) iz Botoša, Maksa Gavrilov (1880)

iz Botoša, Bogdan Gostović (1922) iz Višnjićeva, Đoka Katana (1893) iz Botoša, Stevo Orelj (1919) iz Višnjićeva, Nikola Panjević (1922) iz Višnjićeva, Milan Pejić (1911) iz Višnjićeva, Bojana Stević (1924) iz Višnjićeva, Pavle Stojisavljević (1922) iz Višnjićeva, Pajo Škundrić (1924) iz Višnjićeva i Marija Veselinović (1922) iz Kumana.

#### *I četvrti put u Petrovgradu*

Ubrzo je ponovo izvršena odmazda na petrovgradskom stratištu na Bagljašu. Za jednog ubijenog i jednog ranjenog pripadnika Državne straže u Bašaidu, 20. marta 1944. godine streljano je 30 petrovgradskih logoraša: Franja Berković Brača, rođ. 1911, iz Kikinde, Kosta Bočarac (1923) iz V. Kikinde, Milivoj Bukvić (1892) iz Višnjićeva, Mile Čića (1894) iz Višnjićeva, Jovan Drašković (1893) iz Višnjićeva, Svetozar Drobac (1921) iz Višnjićeva, Dušan Đekić (1921) iz Višnjićeva, Mile Đekić (1886) iz Višnjićeva, Kosta Gleđa (1915) iz Višnjićeva, Pera Jankov Muza (1900) iz Izbišta, Sava Kevrešan Romčev (1893) iz Melenaca, Nedeljko Kuljić Neđa (1925) iz Ban. Dušanovca, Simo Lalić (1894) iz Vojvode Stepe, Mirko Mazalica (1923) iz Višnjićeva, Đura Medarević (1909) iz Ban. Dušanovca, Rade Mikalački (1887), iz Bašaida, Sosa Mikalački (1886) iz Bašaida, Stana Miljuš (1888) iz Višnjićeva, Vasa Nikić (1912) iz Pardanja, Ljubomir Novaković (1926) iz Višnjićeva, Pera Novaković (1917) iz Višnjićeva, Dane Orlić (1923) iz Višnjićeva, Petar Orlić (1923) iz Višnjićeva, Milorad Pecelj (1921) iz Vojvode Stepe, Žarko Petrov (1912) iz Botoša, Luka Panjević (1923) iz Višnjićeva, Zoran Piperski Čagin (1906) iz Botoša, Đura Raškov (1915) iz Neuzine, Gena Tornjanski Svirčev (1912) iz Botoša, Miroslav Trifunjagić (1919) iz Kumana.

Za prenošenje žrtava od logora do stratišta nisu kao i ranije korišćeni kamioni, već su seljaci morali da ih prenesu zaprežnim kolima. Prilikom izvođenja iz logora, policajci su na žrtvama izlili sav svoj bes i svu mržnju. Tukli su ih besomučno korbačima i kundacima, tukli i prebijali vezane, nemocne ljude. Žrtve su bile izmučene i teško se kretale. Bilo je gologlavih, samo u košuljama i lakin pantalonama. Policajci i agenti su ih prosto ugurali u kola, pošto sami nisu mogli da se penju.

Streljanju je prisustvovao i Juraj Špiler sa svojim agentima.

---

## IZDAJE I IZDAJNICI

U žitu uvek ima i kukolja. Tako je bilo i u Banatu u surovim godinama rata. Pored masovnog patriotizma, pored herojskog držanja uhapšenih ljudi, suočenih sa smrću, bilo je i izdajnika. Zahvaljujući njima okupator je otkrivao strukturu partijske i skojevske organizacije, rukovodeće ljude, deo širokog članstva, mnogobrojne simpatizere i druge učesnike NOP. Stoga je narodnooslobodilački pokret u Banatu doživljavao ogromne teškoće u borbi protiv okupatora, a konspiracija je u revolucionarnom radu i borbi imala veoma značajnu ulogu.

Međutim, polazeći od njihovih pobuda, izdajnika moramo razvrstati u dve kategorije.

U prvu kategoriju spadaju oni koji su se na izdaju odlučili pod pritiskom. Ne mogavši da izdrže surova zlostavljanja okupatora, popustili su i — progovorili. Uvek se među logorašima postavljalo pitanje da li ignorisati takve ljude. Ali, nalazila su se u izvesnom smislu opravdanja za njihove postupke, pogotovo kada se uzme u obzir da mnogi od uhapšenika nisu imali ni dovoljno iskustva, pa ih je policija često na izdaju navela na prevaru. Bilo je ponekad dovoljno da neiskusnom uhapšeniku kažu da je neko u koga su imali neograničeno poverenje već sve priznao, iako ovaj to nije učinio. Bilo je slučajeva da su takvi zatvorenici platili svoje neiskustvo. Kada bi docnije saznali da su prevareni i da su naseli raznim policijskim zamkama, držali su se odlično i uz strahovite patnje čak povlačili svoje prvobitne iskaze. Na blagonaklonost prema takvim drugovima ipak uticalo je naročito postojanje druge kategorije izdajnika.

U drugu kategoriju spadali su izdajnici u pravom smislu te reči, oni koji su direktno radili za policiju. Neki od njih iz redova komunističkog pokreta su se spremali još pre rata za

taj prljavi posao. Drugi su regrutovani iz redova NOP, dakle moralni slabići koji su posle hapšenja tražili spas u izdaji. Oni su delovali u samom zatvoru ili logoru kao prikriveni dousnici i provokatori, dok su neki puštani kućama i otuda takođe, ispočetka prikriveno, a zatim sasvim otvoreno obaveštavali policiju o svemu što ju je interesovalo. Neki od njih su otišli najdalje. Radili su u samoj policiji kao agenti.

Drugu kategoriju izdajnika policija je nazivala svojim poverenicima. Neke od njih i posledice njihove izdaje podrobniće ćemo opisati, s obzirom da su pokretu pričinili ogromnu štetu, a istaknute rukovodioce pokreta i širokog kruга njegovih pripadnika lišili slobode, pa i života.

Poverenike je u najvećem broju pronalazio sam Juraj Špiler. Njegova intuicija vodila ga je uvek ka pravom čoveku. To su bili preplašeni, moralno posrnuli ljudi, spremni na najcrnu izdaju samo da bi spasli goli život.

Dolaskom u Banat Juraj Špiler nije imao nikakvih poznanstava, odnosno poverljivih veza. S obzirom na brzi razvoj narodnooslobodilačke borbe i, s tim u vezi, brzi razvoj događaja, Špiler nije imao ni vremena za izgrađivanje idealne, po opštim principima organizovane obaveštajne službe. Nemaјući ni vremena ni uslova za organizovanje takve službe koja bi sistematski funkcionala, on se opredelio da »na stanovito ugroženim sektorima« na sve moguće načine traži sebi poverenike.

Nije moglo da se računa na sistematsko ubacivanje poverenika u redove narodnooslobodilačkog pokreta. Takvim izdajnicima bi bilo potrebno mnogo vremena da se ubace i potčnu efikasno da rade. Nije bilo za to ni vremena, a ni pogodnih lica. Stoga su rešenja nalažena jedino u pridobijanju ljudi koji su kao pripadnici NOP bili otkriveni i našli se u zatvoru.

Po pravilu Špiler ih je pronalazio još prilikom prvog sa-slušanja. Tu bi odabrani uhapšenik već pristao na saradnju sa policijom. Ali komandant javne bezbednosti je bio veoma vešt policijac — saradnike nije odmah puštao na slobodu. Naprotiv, držao bi ih u zatvoru ili logoru, improvizovao njihovo zlostavljanje, zatvaranje u samice i proturao glasine o njihovom izvanrednom držanju, o čvrstim komunističkim borcima koji ništa ne priznaju. Tek potom bi ih puštao na slobodu. To je u nekim slučajevima znalo da potraje i po dva

meseca. Otuda su takvi ljudi, povratkom u sela uglavnom prihvatani kao prekaljeni borci, sa neograničenim poverenjem.

Osim toga, Špiler nije odmah koristio ni podatke koje je dobijao od svojih poverenika. Držao ih je u tajnosti čak i po nekoliko meseci i tek ih je tada, sasvim neočekivano, iskorišćavao.

Za poverenike su birani ljudi koji su imali neke neophodne osobine: da su bistri, lukavi, da se brzo snalaze u različitim situacijama, ali i da pružaju neku garanciju da neće izigrati policiju. Gotovo sve najveće provale u Banatu izvršene su zahvaljujući baš takvima izdajnicima.

Komandant javne bezbednosti je polazio od činjenice da su neposredno posle hapšenja pojedinaca, ilegalci mnogo obazriviji — odlazili su od kuća, menjali mesto boravka, sklanjali razne kompromitujuće materijale na sigurnija mesta... Jednom rečju, u takvima prilikama zavođeno je opsadno stanje. Međutim, ako je duže vreme proteklo bez novih naleta policije i bez hapšenja, računalo se da uhapšeni pripadnik NOP nije policiji dao nikakve podatke. Budnost bi tada počela da jenjava, a aktivisti bi se kretali slobodnije. A upravo to bi policiji omogućavalo lakše praćenje zbivanja u pojedinih mestima, a zatim i nove provale većih razmera.

Takva taktika primenjivana je i u slučajevima kada su kod uhapšenih ili poginulih pronađeni kompromitujući pisani materijali. Naročito kod kurira ili članova partijskih i skojevskih komiteta.

Doušnici su ubacivani i u ćelije prilikom istrage, gde su provocirali druge zatvorenike u nameri da od njih doznaaju što više o NOP-u u njihovim sredinama. Oni su zatvorenicima prilazili kao ljudi od poverenja, koji dотле policiji ništa nisu priznali.

Dalje, u ćelije su ubacivana po dvojica pripadnika NOP, za koje je policija smatrala da imaju neku vezu, pa su tako motrili na njihovo ponašanje i prisluškivali razgovore.

Špilar je poverenike tražio i među opštinskim beležnicima i njihovim činovnicima, a u Deliblatskoj peščari i među šumarima.

Sa svojim zatvorenicima Juraj Špilar se sastajao lično, u zakazano vreme, najčešće noću, pretežno u dvorišnoj policijskoj zgradi kada su sva svetla bila ugašena, a ulazili su

kroz zadnja vrata. Za vreme razgovora sa poverenicima, zadatak da osmatraju okolinu imali su njegov sekretar Vetro i podnadzornik policijskih agenata Vilhelm.

### *Petar Aldan pripreman u beogradskoj ispostavi SD*

Na listi uhapšenih krajem juna 1941. u Pančevu, našlo se i ime Petra Aldana. Pred rat doseljena iz Kikinde u Pančevu, porodica Aldanovih bila je poznata kao levičarska. Šta više, u njoj je bilo nekoliko partijskih aktivista i rukovodilaca. Ali...

Petar Aldan se sa mnogima obreo u logoru Svilara u Pančevu. U traganjima i ispitivanjima policija je nastojala i da pronađe takve koji bi bili spremni da se stave u njenu službu. Jedna od pretnji bila je — da život iskupe izdajom.

Izbor je pao na Petra Aldana. Njegovo poznavanje partijске aktivnosti u Banatu, poznavanje mnogih partijskih kadrera i veza bile su privlačna meta. Iz Svilare prebačen je u beogradsku ispostavu SD, gde je brižljivo pripreman za novu ulogu. A on je tu ulogu prihvatio — ulogu izdajnika.

U dobro zamišljenoj kombinaciji, Petar Aldan je uskoro pušten iz zatvora, a da u prvim mesecima posle toga nikо nije ni posumnjao da je sada reč o gestapovskom agentu. Kao »ilegalac« kretao se od sela do sela, povezao se sa rukovodicima pokreta, sastajao se i »saradivao« sa Žarkom Zrenjaninom, Strahinjom i Momčilom Stefanovićem, otkrivaо baze i veze ilegalaca.

U isto vreme, izdajnik Aldan (koji je kao poverenik SD imao šifrovano ime »Hans«) održava u svakom pogodnom trenutku kontakte sa gestapovcima u Pančevu i pruža im obaveštenja. Glavni zadatak mu je bio da pripremi klopku za Žarka Zrenjanina Uču, sekretara Pokrajinskog komiteta Partije.

Krajem maja 1942. Aldan navodi na zasedu između Uzdina i Idvora člana Okružnog komiteta partije Mitu Živkova Lalu, radnika iz Crepaje... Sredinom juna priprema u Pančevu zamku za Momčila Stefanovića i Nikicu Živanovića, u koju upada samo ovaj drugi. Odmah zatim ukazuje gde bi

mogao biti i Momčilo i omogućava tako i njegovo hapšenje u Dolovu.<sup>1</sup>

Prvi značajniji prodor policije u rejon Partizanskog odreda koji je dejstvovao u Deliblatskoj peščari nastao je zahvaljujući izdajniku i gestapovskom agentu Petru Aldanu. Na udaru su se tada našle partiskske i skojevske organizacije u Banatskoj Subotici, Bavaništu, Crepaji, Deliblatu, Dolovu, Jasenovu, Kajtasovu, Kovačici, Kovinu, Margiti, Pančevu, Potpornju, Sakulama, Vračev Gaju i Vršcu. Prema policijskim izveštajima iz tog vremena — od 18. do 23. jula 1942. godine — uhapšena su »92 člana KPJ, SKOJ-a i pomagača, odbeglih komunista i bandita. Pri tome je bilo pronađeno: 2 lovačke puške, 1 vojnička puška, 92 komada municije, 1 pištolj ...

Pored izdajnika Petra Aldana, podatke za ovu akciju policije u srednjem i južnom Banatu dao je i Nikica Živanović, koji je 16. juna pao policiji u ruke i ubrzo se svojim iskazima i sam srozao na nivo izdajnika.

Petar Aldan je blagovremeno pobegao u Nemačku, gde mu se posle rata gubi trag.

---

<sup>1</sup> Kosta Mitrović, istoričar iz Vršca, piše u novosadskom »Dnevniku«, 5. marta 1967. godine: »O Peri Aldanu... treba dodati još i to da je on studirao u Minhenu 1938. godine i da je, verovatno, još tamo bio zavrbovan da radi za račun Nemaca, pa je kao takav i pristupio pokretu. Njegovo »obrađivanje« u Beogradu prvih dana okupacije samo je nastavak prethodnog.«

S druge strane, šef grupe za specijalne zadatke Policije za bezbednost i SD u Beogradu (a ne u Petrovgradu!) izdaje i upućuje u Kikindu poternicu za Petrom Aldanom 22. decembra 1941. u kojoj se kaže:

»Poverljivo je ovde javljeno da gore imenovani (Petar Aldan — prim. B. P.) treba da boravi u Velikoj Kikindi. Verovatno će u njegovoj pravnji biti komunistički funkcijer i vođ bandita Strahinja Stefanović... Kod sledećih osoba treba tajno da boravi (u Kikindi): Dimitrov Sava, Putnik Svetozar, Aldan Paja, Sibul Ida, Rackov Svetozar, student Karanjac i Indričović Koloman.« Molim da nas izvestite ako Aldan ili Stefanović upadnu u klopku (MSVR, dok. br. 22184). Cijenjica da Aldana traži Policija bezbednosti iz Beograda (a ne iz Petrovgrada), gde rade oficiri iz Nemačke, potkrepljuje sumnju koju izražava istoričar Kosta Mitrović u pogledu Aldanovog povezivanja sa Nemcima još za vreme njegovih studija u Minhenu.

### *Kolebljivi Sretko Grujić postao izdajnik*

Iako predratni komunista, koji je čak osetio i tegobe rovine, Sretko Grujić iz Izbišta, u ratu već sekretar Sreskog komiteta KPJ, već uletio 1941. godine, u novim, ratnim uslovima počeo je da se koleba, a zatim i otvoreno suprotstavlja stavovima Partije o narodnooslobodilačkom pokretu. Na neke drugove je čak uticao tako da su se vratili u selo i predali okupatorskim vlastima. Zato je Okružni komitet KPJ za južni Banat smenio Sretka Grujića sa dužnosti sekretara Sreskog komiteta. Ali on je i dalje nastavio po svom i štetno uticao na svoju sredinu. Kada su u žučnoj diskusiji komunisti Petar Acketa i njegov brat Dragomir zatražili da prekine sa takvim negativnim delovanjem, Grujić je čak ranio Petra iz puške, a zatim pobegao i prijavio se okupatorskoj policiji, postavši njen saradnik. Narodni sud pri Okružnom komitetu Partije osudio ga je na smrt.

### *Izdajničko delo Ratomira Ranisavljevića*

U Vršcu je avgusta i početkom septembra 1941. boravio instruktor Okružnog komiteta Partije Ratomir Ranisavljević Jakša da pomogne u osnivanju partizanskog odreda. Ranisavljević je tesno saradivao sa Petrom Aldanom u Pančevu, čak su obojica bili u junu hapšeni, pa je Aldan, kao gestapovski agent, vrbovao i Ranisavljevića. Oni su tako u izdaju uvukli i Slavka Radivojevića iz Vršca. Ranisavljević je u Vršcu bio povezan sa Radivojevićem. Oni su najdirektnije učestvovali u osnivanju partizanskog odreda.

Petog septembra 1941. Ranisavljević je u Vršcu naveo na policijsku zasedu sekretara Okružnog komiteta partije Slavka Munčana Savu, koji je pružio otpor, zamakao u susednu ulicu, ali je pri bekstvu ranjen u nogu i, ne mogavši dalje, oduzeo je sebi život metkom iz pištolja. Ranisavljević je uz pomoć Radivojevića otkrio policiji skrovište sa oružjem i municijom u vinogradarskoj kući skojevca Dragoslava Stefanovića,<sup>2</sup> na

<sup>2</sup> Dragoslav Stefanović je uspeo da se prebaci u Srbiju, da bi se kasnije našao u boračkom stroju prilikom formiranja Prve proleterske brigade, 22. decembra 1941. u Rudom. Tako policija nije uspela da otkrije učesnike u dopremanju oružja namenjenog za partizanski odred.

padinama Vršačkog brega. Ranistavljević je znao mesto skrovišta, ali nije znao i ime vlasnika vinograda. Dok je to policiji pošlo za rukom, Stefanović je uspeo da se izvuče iz Vršca što su učinili još neki iz grupe koja je učestvovala u prenošenju oružja do te baze.

Akcija policije je trajala od 5. do 8. septembra, a završila se padom Sreskog i Mesnog komiteta partije, mnogih članova KPJ i SKOJ-a, partijske tehnike i hapšenjem roditelja Žarka Zrenjanina. Ocenjujući akciju policije Franc Rajt je u izveštaju naveo i ove reči:

»Od 5. do 8. septembra 1941. godine izvršila je pančevačka policija u Vršcu zajedno sa tamošnjom policijom jednu veću akciju protiv komunista. Uspeh je bio tako ogroman da se može tvrditi da je time komunistički pokret u Vršcu i okolnim mestima likvidiran...«

Sve je to bilo delo izdajnika Ratka Ranisavljevića Jakše i Slavka Radivojevića. Radivojević je kasnije bio ipak uhapšen, ali je u Petrovogradskom logoru među logorašima bio poznat kao provokator, koji je uživao neograničeno poverenje logorskih vlasti.

#### *Posledice izdaje Desanke Marković*

Velike nevolje pančevačkoj organizaciji učinila je izdajnik Desanka Marković, član Mesnog komiteta Partije, koju je policija zavrbovala za saradnju. Zahvaljujući njoj, u prvoj njenoj akciji trebalo je u Crepaji uhapsiti Mitu Živkova Lalu, sekretara Okružnog komiteta SKOJ-a i Olgu Petrov-Radišić, člana Mesnog komiteta SKOJ-a u Pančevu. Kuća u Crepaji je bila opkoljena, ali su se Živkov i Olga probili, iako je ona bila teško ranjena. Mita ju je odveo u Barandu, ali je i tu izdana i ponovo pala policiji u ruke. Ostala je poznata kao neustrašivi borac, ne otkrivši policiji ni svoje pravo ime.

U nizu provala u Pančevu koje su zatim usledile, pao je i drugi po redu ratni sekretar Okružnog komiteta Partije Stevica Jovanović. Osmog septembra 1941. on je održavao sastanak Okružnog komiteta, kada je policija blokirala kuću, ali se Stevica probio iz obruča. Posle izvesnog vremena policiji je ipak uspelo da uđe u trag sekretaru Okružnog komiteta i da ga u kratkotrajnom okršaju do kojega je došlo ubije.

Padom Stevice Jovanovića nanete su teške posledice NOP-u u Banatu, jer je prekinuta najvažnija veza između Pokrajinskog i Centralnog komiteta KPJ koja je išla preko njega.

Desanka Marković je posle rata osuđena na smrt, ali joj je kazna preinačena na doživotnu robiju. Posle deset godina puštena je na slobodu.

### *Radoslav Grujić — najveći izdajnik NOP u Banatu*

Po obimu izdaje i težni posledica koje su iz toga proizšle, Radoslav Grujić — Crni Řada iz Bašaida nesumnjivo predstavlja najvećeg izdajnika Partije i NOP u Banatu.

Radnik Železničke radionice u Petrovgradu od 1935. godine brzo se probio u napredni omladinski pokret i pred rat postao član SKOJ-a, a zatim i KPJ.

Pošto je već postao i član Sekretarijata PK SKOJ-a, na dan napada Nemačke na SSSR 22. juna 1941. učestvovao je na sastanku najužeg pokrajinskog rukovodstva SKOJ-a i tu upoznao sve njegove članove. Ispočetka se po terenu — uglavnom srednjem i severnom Banatu — kretao slobodno, ali je ubrzo prešao u ilegalnost, pa je poznavao i njegov sastav.

Prvih ustaničkih dana pokazao se kao dobar organizator i hrabar borac, pa je u njega naročito poverenje imao sekretar Okružnog komiteta Partije za severni Banat Žarko Turinski. To potvrđuje i njegov hrabri otpor policijskim agentima pre nego što su ga 8. jula 1942. godine savladali u Srpskom Aradcu. Istoga dana evidentiran je u Policijskoj prefekturi kao uhapšenik, a zatim ga je Juraj Špiler slomio, tako da je Crni Řada duboko ogrezao u izdaji.

U zatvoru je izgledalo da Rada Grujić ima besprekorno držanje. Takve informacije o njemu vešto su proturane i van zatvora, pa su doprele i do okružnog partijskog rukovodstva. Najzad je »uspeo« i da pobegne iz zatvora, pa je stekao tako veliko poverenje da mu je svaka baza, kuća svakog aktiviste NOP bila otvorena.

Zatim je krenuo u ostvarenje osnovnog cilja: likvidacija Okružnog komiteta KPJ za severni Banat, što mu nije bilo teško jer je uživao veliko poverenje najistaknutijih ličnosti NOP u Banatu. Žarko Turinski je s vremena na vreme održavao vezu sa jednim policijskim agentom, koji mu je, slagavši ga, potvrdio »pripremu bekstva« Rade Grujića iz zatvora.

Kada je to bekstvo montirano i »uspelo«, Žarko Turinski je Radu primio bez rezerve, zbog čega je došao u sukob sa Sreškim komitetom Partije u Karadžorđevu, koji je imao prave informacije o Grujićevom držanju u zatvoru.

Rada Grujić je zaista bio veliki zalogaj za fašističku policiju. Poznavanjem stvari umnogome je pomogao Špleru da narodnooslobodilačkom pokretu u Banatu nanese veoma teške udarce. Grujićeva pisana izjava pred policijom, uneta u zapisnik o saslušanju 24. septembra 1942. godine, krcata je podacima o organizacionoj strukturi partijske i skojevske organizacije, njihovom sastavu, partizanskim odredima, njihovom rukovodstvu, naoružanju, prebivalištima, pokretima, akcijama, daljim planovima, o bazama i simpatizerim NOP ...

Ilustracije radi iznećemo neke delove njegovog kazivanja iz obimnog policijskog zapisnika:

... Poznato mije nadalje da se trebao formirati Narodnooslobodilački odbor u kojem bi bili Voja Bošnjak, dr Laza Mijatov, a trebao se pronaći još jedan treći, no koliko znam uvaj se Odbor nije formirao, već je Laza Mijatov sam prikupljao novac i druge stvari. Kako je tada poginuo Bogdan Teodosin ušao je na mesto njega Voja Bošnjak u Okružni komitet Partije. Odmah nakon pogibije Bogdana Teodosina nestala je iz Petrovgrada Olga Petrova, a i Žarko Turinski je napustio Petrovgrad i otišao u Botoš gde se tada nalazio Žarko Zrenjanin i ceo Sekretarijat Pokrajinskog komiteta. Sa Melencima održavali smo vezu preko učitelja Milana Stančića koji je vršio stalnu kurirsку službu, a dobijali smo izveštaje takođe iz Aleksandrova preko Milorada Lončarskog. U Petrovgrad je dolazio kurir iz Pančeva i ja mislim da je to bio Sava Munčan. Veza je bila u Crvenom krstu gde se kurir obraćao na Stanu Mošorinskom, a tu je zatim dolazio po uputstva koja je doneo kurir Danilo Grujić i prenosio uputstva na nas, a po kuriru slao izveštaje Centralnom komitetu u Beogradu. Veza sa Bačkom bila je preko Aradca, koju je održavao Đura Đorđević, i tu je prešao i Đoka Zličić kada je išao u Bačku. Sa tehnikom upravljaо je Žarko Zrenjanin iz Botoša, gde se tada zadržavao i tada je izdat letak Pokrajinskog i Okružnog komiteta Partije koji se rasturao po Banatu, a to su leci u kojima se pozivalo na ubistvo nekih policijskih činovnika ... Znam da su kao izvršiocи toga ubistva bili određeni Dragomir

Kirćanski, Živa Momirski, Kosta Turkulj, Dušan Graor i Petar Kovalić...

... Početkom septembra meseca 1941. godine napustio sam i ja Petrovgrad, jer ovde nisam mogao dalje da se krijem te sam otišao u Srpski Elemir, gde sam kod Boška Mijatova naišao na Nikicu Živanovića i Aleksandra Grujića, te sam u Srpskom Elemiru ostao oko 10 dana, a zatim se vratio natrag u Petrovgrad.

... Idući prema Žitnom trgu naišao sam na Voju Kovačkog koji mi je kazao da ima sastanak sa Danilom Grujićem, no kako ovaj u određeno vreme nije došao na sastanak zaključili smo da je ili uhapšen ili je nekuda pobegao iz Petrovgrada. Ovde je naišao i Đura Đordević, koji je doneo izveštaj iz Bačke i predao ga meni pošto nije imao na koga drugog da se obrati. Kako ja nisam imao gde da se sklonim niti sam mogao dobiti vezu sa Partijom, predložio je Voja Kovački da me odvede u logor Bečkerečkog partizanskog odreda gde će moći dobiti upute o mom daljem radu. Pošto nisam imao kuda odveo me je Voja Kovački u polje kukuruza u blizini Stajićeva, gde se tada nalazio taj Bečkerečki partizanski odred i tu sam ja ostao oko jedno nedelju dana, dok je Voja Kovački požurio za Botoš. Ovde su došli Žarko Turinski i Danilo Grujić i od ovih sam doznao da je formiran Stab vojvođanskih partizanskih odreda i da je Danilo Grujić načelnik toga štaba, a Žarko Turinski njegov zamenik, dok je Svetozar Marković politički komesar... To je bilo nekako u polovini meseca septembra 1941. godine i Maksa Kovačev nas je zatim prebacio kolima Svetozara Čolića u logor Kumanačkog partizanskog odreda, koji se tada nalazio na takozvanom Mele-načkom ostrvu. Tu sam ostao dva dana i sastao se sa Žarkom Turinskim koji mi je dao izveštaj za Danila Grujića i sećam se da je u tom bilo izneseno kako partizani raspolažu sa oko 60 pušaka, 2 puškomitrailjeza, izvesnom količinom revolvera, municije i bombi. Tu sam doznao takođe da se partizani za kratko vreme trebaju prebacivati u Srem, a pre povlačenja iz Banata da će upaliti kudeljaru kod Srpske Crnje i razoriti tamošnju električnu centralu, napasti na opštinu u Bašaidu i upaliti kudeljaru kod Bašaida, te da se izvrši još i napad na rumunsku pograničnu karaulu kako bi se domogli oružja...

... Sa Đurom Đorđevićem nastavio sam da u Aradcu organizujemo Partiju ...

... Meseca aprila otišao sam u Mužlju gde sam se sastao kod Lazara Kesega sa Žarkom Zrenjaninom i tu smo odlučili da Đura Đorđević ode u Melence i pozove u Mužlju Boru Mirkina kako bi formirali Okružni komitet Partije. Vrativši se iz Mužlje otišao sam kod seljaka Save, a Žarko Turinski koji je došao sa mnom u Aradac odveo je Đura Đorđević kod Mirjane Papić i u stanu je Žarko Turinski otkucao na jednoj pisaćoj mašini okružnicu za Partiju u kojoj je izneo dalje smernice rada ...«

Na svom izdajničkom putu Grujić je doprineo da prvo u ruke policije padne član OK KPJ i komandant Melenačko-kumanačkog partizanskog odreda Bora Mikin, a ubrzo zatim i Žarko Turinski, koji je u Petrovgradu u jednoj kući bio opkoljen, ali je pružio energičan otpor ranivši Juraja Špilera u ruku iz pištolja, a zatim još jedanput parčadima ručne bombe. Ranio je tom prilikom i Franca Rajta, ali im je ubrzo pristiglo pojačanje. Turinski se i dalje uporno branio, a imao je pušku, automatski pištolj i tri bombe. Ranio je i policijskog agenta Georga Štandhafta, ali je i sam ranjen u grudi. I to je bio kraj.

Đura Đorđević iz Aradca je bio Radin veoma blizak drug i saradnik. Rada ga je 11. februara 1943. hladnokrvno namaonio na sastanak u jednoj petrovogradskoj ulici i pri samom susretu pucao u nekadašnjeg druga, ranivši ga u noge. Do tada skriveni agenti istrcali su da žrtvu uhvate živu, ali se Đura Đorđević, poslednji član Okružnog komiteta KPJ za severni Banat, ubio opalivši sebi metak u srce.

Posle ovog slučaja Grujić ulazi u sastav Šilerove Udarne grupe agenata, a samo četiri dana kasnije, 15. februara, na prevaru je došao u vezu sa članovima Sreskog komiteta u Novom Bečeju i grupom boraca Melenačkog odreda u poljskim bazama Odreda i sa njima zakazao sastanak. Umesto Grujića, na izlazu iz baze čekali su naoružani policajci ...

Daleko bi nas odvelo nabranjanje svih nedela tog moralno sasvim srozanog čoveka, koji je svojom izdajom naneo ogromne gubitke pokretu u Banatu. Ceo Okružni komitet Partije i SKOJ-a za severni Banat bio je uništen zahvaljujući njemu. Osim toga, uništeni su svi sreski komiteti u severnom Banatu (sem Karađorđevačkog). Pohapšeni su i streljani skoro svi sa-

radnici partijskog rukovodstva, otkrivene i uništene mnoge baze, nestale su kurirske veze hapšenjem i streljanjem vrednih i odvažnih kurira. Narodnooslobodilačkom pokretu trebaće dosta vremena i upornog rada da se oporavi i nastavi borbu.

Rada Grujić je pre oslobođenja Banata pobegao u Nemačku, a zatim se nastanio negde u Australiji.

### *Teško izdajstvo Gordane Ivačković*

Gordana Ivačković Crna je bila član Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, a na sastanku u Petrovgradu u vinogradskoj kući Žarka Turinskog 23. juna 1941. kooptirana je za člana Biroa Pokrajinskog komiteta. Polovinom jula bila je upućena u Bačku kao pojačanje tamošnjim partijskim kadrovima.

Petog oktobra je u Novom Sadu trebalo da se nadu Žarko Zrenjanin, Svetozar Marković, Radivoj Cirpanov i Gordana Ivačković. Radivoj i Gordana su stigli prvi na mesto sastanka, ali su naleteli na policijsku zasedu. U pokušaju da se izvuče pod zaštitom vatre iz svog pištolja, Radivoj je pao na licu mesta, a Gordana je uhvaćena živa. Već na prvim saslušanjima rekla je sve što je znala, a budući da je bila član biroa PK Partije, znala je veoma mnogo.

Njeno držanje pred policijom Pokrajinski komitet je okarakterisao kao teško izdajstvo. Posle rata uspela je da nađe utočište u Švajcarskoj.

### *Precizni podaci Mite Rakitovana*

U oktobru 1942. godine u rukama policije našao se i Mita Rakitovan, Deliblaščanin, đak vršačke Učiteljske škole, koji se kao skojevski rukovodilac isticao i u školi i u svom Deliblatu. Pošto je Južnobanatski partizanski odred krstario Deliblatskom peščarom, skojevske organizacije u obližnjim selima dobile su važnu ulogu u njegovom snabdevanju, informisanju o kretanju neprijatelja i sl. Mita Rakitovan, kao dobar organizator, određen je da objedinjava rad aktivna SKOJ-a i bude glavna veza sa partijskom organizacijom u Odredu. Stoga je on oko sebe brzo okupio veći broj dobrih skojevaca.

Hapšenje Rakitovana donelo je Juraju Špiljeru najiscrpljije podatke o svemu što se radilo u Deliblatu, Gaju i okolini, zatim u Partizanskom odredu, njegovom sastavu, naoružanju, o logoru...

Mita Rakitovan je postao izdajnik i, da bi sačuvao život, prihvatio je saradnju sa policijom — postao je njen agent. Poznavao je situaciju ne samo u Deliblatu i Gaju, već i u Mramorku, Kovinu, Dubovcu, Beloj Crkvi i njenoj okolini i Vršcu. Od 10. novembra 1942. do 26. februara 1943. godine neprekidno su sprovedene policijske akcije u južnom Banatu. Rakitovan je izdao sve i svakoga u kovinskom, belocrkvanskom i vršačkom kraju. U poslednjoj uhapšenoj skojevskoj grupi bili su njegovi višegodišnji drugovi iz đačkih klupa — skojevci vršačke Učiteljske škole. Ni za njih nije imao milosti. — Za vreme te racije u južnom Banatu, zahvaljujući Rakitovanu, uhapšeno je preko 250 lica i razbijene najjače organizacije i pokidane glavne veze. Posle hapšenja, na primer, skojevaca u Vršcu, u gradu više nije bilo ni partijske ni skojevske organizacije. Rad su bez partijskog rukovodstva nastavile slabašne antifašističke grupe i pojedinci, sve do pred oslobođenje Banata od okupacije.

Još pre oslobođenja Banata 1944. godine u Deliblatskoj peščari je nad Rakitovanom izvršena smrtna kazna, na koju ga je osudio Narodni sud.

#### *Milinko Halasov sum ponudio saradnju*

Pošto je prilikom februarskog napada na Kumane 1942. godine policiji u ruke palo i nekoliko Melenčana, Juraj Špiler je odlučio da sproveđe i akciju u Melencima. Među Melenčanima je bio i Milinko Halasov koga je Špiler odabrao znajući da je ovaj imao veze sa Melenačkim partizanskim odredom. I nije se prevario. Već u prvom razgovoru Halasov je molio za milost i ponudio saradnju. Tako je komandant Javne bezbednosti od njega dobio podatke za trideset lica, pretežno članova mesnih komiteta i Narodnooslobodilačkog odbora. Zatim su usledile pripreme i velika akcija na Melence, koja je počela 18. aprila ujutru, sa oko 780 pripadnika policijskih jedinica.

Tokom akcije Špiler je angažovao i Ignjata Bibina, studenta iz Melenaca. On je prvo uhapšen, a zatim pušten uz

uslov da radi kao poverenik. Dobijao je konkretnе zadatke i izveštavao ih je. Uspelo mu je da se ubaci i među pripadnike Meleničkog partizanskog odreda, bio sa njima na jednom salašu, utvrdio je mnoge njihove veze sa selom i upravo zahvaljujući njemu pronađene su i veće količine pušaka Partizanskog odreda.

Sa Bibinom na vezi bio je lično Juraj Špiler, a izveštaj je izdajnik uvek predavao pismeno. Bibin je, naime, s vremena na vreme dolazio u Petrovgrad i u prvi mrak ulazio u Okružno načelstvo kroz sporedan ulaz, a sa Šiplerom se sastojao u dvorišnoj zgradi. Za svoj rad je čak dobijao novac, odeću i cigarete.

U proleće 1944. ipak je dolijao. Narodni borci uhvatili su ga i osudili na smrt, kao i njegovog druga Milinka Halasova.

#### *Izdajnička uloga Svetozara Rajkova*

Kada je 6. oktobra na udaru bio Mokrinsko-kikindski partizanski odred, izdajničku ulogu odigrao je demoralisani Svetozar Rajkov, koji je do tada saradivao sa organizacijama u Kikindi i Mokrinu. Angažovao ga je šef Kikindske policije Anton Veber.

Rajkov je uspeo da se poveže sa Duškom Tolmačevim, koji je u to vreme vodio mokrinsku omladinsku organizaciju. Tolmačev ništa nije sumnjao, pa je Rajkova čak povezao sa odredom. Tako je Rajkovu uspelo da neposredno upozna situaciju i raspored partizana na jaroškim salašima.

Još 5. oktobra Mokrin i okolne salaše nadletale su »štuke« u brišućem letu. Iste večeri uhapšen je Duško Tolmačev. Sudaran je izvedena nemačka akcija na položaje Odreda... Svetozar Rajkov se blagovremeno našao u okrilju Nemaca.

#### *Provala u Kikindi — delo Stojana Grujića*

Početkom februara 1944. još uvek niko nije znao da je Stojan Grujić posotao agent kikindske policije i da je majska provala prethodne godine u tom gradu njegovo delo. Policija je uspela da sačuva identitet izdajnika, a on se posle hapšenja duže vreme pritajio. — Kada je Pokret u zimu 1943/44. počeо ponovo da se omasovljava, Grujić se ponovo aktivirao tražeći način da se poveže sa NOP.

Ovoga puta meta je bio Kosta Sredojev Šljuka, član Sre-skog komiteta KPJ za Kikindu i neustrašivi borac za slobodu. Grujić je Šljuki dao do znanja da bi htio da mu preda jedan pištolj, što je ovaj prihvatio i 11. februara uveče došao na ugovorenog mesta. Ali oko tog mesta jedan sat ranije zau-zeli su pozicije i pripadnici Udarne grupe policijskih agenata, pa i sam Špiler. U trenutku kada je u rukama Grujića kresnula šibica agenti su otvorili vatru i Šljuka je ubijen.

Već sutradan je u Kikindi došlo do masovnog hapšenja skojevaca — samo u prvom naletu njih 28... Stojan Grujić je odmah posle provale u Kikindi uhvaćen, a Oblasni vojni sud za severni Banat ga je kao narodnog izdajnika osudio na smrt i kazna je odmah izvršena.

### *Ostali izdajnici*

U dokumentaciji kojom raspolažu istorijski arhivi ili druge institucije, poznati su još i agenti neprijatelja kao što je Živa Kumrić iz Kumana, zahvaljujući kome je izvedena ve- lika policijska blokada tog sela februara 1942, o čemu je op- širnije pisano u posebnom poglavlju. Njemu se pridružio i Racko Brusin.

U Petrovgradu je pod šifrom »A-3« delovao kao agent Žarko Jakšić, student iz Beograda, koji je u Petrovgrad došao kod svog strica. On nije pripadao naprednom pokretu, pa je stoga zanimljivo što se sam nametnuo Juraju Špleru kao sa-radnik, za šta je bio nagrađivan. Približavao se omladincima organizovanim u SKOJ-u i pokušavao da prozre njihove na-mere i na vreme o tome informiše Komandu javne bezbedno-sti. Zahvaljujući njemu u Petrovgradu je došlo do otkrivanja i hapšenja skojevskih grupa na čijem su čelu bili Miša Ta-boroši i Miroslav Stanković Didi. Kada je 2. februara 1943. prema Jakšićevom spisku uhapšen i Mladen Pejčić, broj uhap- šenih aktivista NOP znatno se proširio. Među njima je bio i Todor Jovanović, kurir koji je po Banatu uporno tražio Žarka Zrenjanina ne bi li ga izvukao iz ove toliko opasne zone...

Žarko Jakšić je za svoj rad od policije primao velike novčane i druge nagrade.

Učiteljica iz Aradca Micika Papeš je takođe bila doušnik policije u Petrovgradu. Zajedno sa Radoslavom Grujićem-Crnićem Radom radila je na hvatanju Đure Đordjevića, najistaknutijeg organizatora Partije i narodnooslobodilačkog pokreta u Aradcu. Osim toga, upućena je i u sela na ivici Deliblatske pešćare da bi saznala o logorima Južnobanatskog partizanskog odreda, o njegovom kretanju i vezama sa tim selima. Tu je u izdajničkim poslovima sarađivala sa Perom Krkušom iz Dupljaje, koji je za policiju počeo da radi još od proleća 1942. godine. Krkuš nije uspeo da pred narodom sakrije svoju saradnju sa policijom pa je bio prinuđen da se sa Micikom Papeš nastani u Petrovgradu, odakle su oboje pred oslobođenje emigrirali u Nemačku.

Milivoj Čejić iz Pavliša, uhvaćen kao pripadnik Južnobanatskog partizanskog odreda, stavio se u službu okupatora i sa Špiljom i drugim izdajnicima išao po selima, gde su održavani propagandni zborovi. On je u tim prilikama blatio herojsku borbu naših naroda i otkrivao policiji saradnike NOP...

\*

Posle poznate velike blokade Kumana, Juraj Špiler je u izveštaju od 26. februara 1942. godine istakao zasluge domaćih izdajnika za uspeh racije: Svetozara Tešića (što je odao Milanka Bogdanova Gvožđara), Slavka Praporskog (za potkazivanje Svetozara Popova Šlezijaka), Milivoja Korbića (za Žarka Milankova i Velju Ubavića), Boška Odadžića (za Milutina Stojanova Baču), Žarka Sekulića (za Veselina Lupurova) i Danicu Čolić (za Maksu Kovačeva). Ovi izrodi primili su od Špilera nagradu u iznosu od 8200 dinara.

## TORTURA

Policija je prema uhapšenima postupala veoma okrutno. Prilikom tzv. »isleđivanja« (a to je bilo sve drugo samo ne isleđivanje) korišćeno je oko šezdeset vrsta mučenja. Pojedini uhapšenici su čak želeli da se što pre domognu logora i spasu nevolja u istražnom zatvoru. Ali, u logoru ih je čekalo isto to. Tako je tortura nad ljudima započinjala od hapšenja sve do njihove fizičke likvidacije, evenualnog otpuštanja na slobodu ili oslobođenja logora.

Primenjivana su dva oblika mučenja: fizičko i psihičko iscrpljivanje.

Isleđivanja su redovno bila propraćena tučom zatvorenika osušenom volujskom žilom, tzv. bikačom, zatim pendrecima, drvenim batinama, a trajala su i po nekoliko sati dok se žrtva ne onesvesti. Samaranje i tučnjava bikačom bili su najčešći. Nemilosrdni i svirepi policijski agenti i policajci naredili bi žrtvi da legne potruške pošto se prethodno izuje. Zatim bi joj podigli ruke i vezivali ih za noge savijene u kolenima. Na taj način lako im je bilo da udaraju bikačom po stopalima, što je stvaralo plikove sa sukrvicom ili krvarenje, a to je užasno bolelo tako da žrtve nisu posle mogle da stoje na nogama. Najčešće su bikačom udarala po dvojica — sve tako udarac za udarcem naizmenično. Da bi postigli isti efekat bikačom, agenti su znali između nogu i ruku još da proture podeblji štap i podignu ga između dva stola, tako da žrtva visi sa stopalima okrenutim naviše.

Zatvorenici su bikačom, pendrecima ili drvenim batinama tučeni po golom telu, po bubrežima. Tanjim štapićima udarali su ih po mošnicama ili su im vešali tegove o mošnice. Skakali su zatvorenicima po stomaku ili su to činili iz zaleta — sa stolova. Čupali su im brkove, nokte, zabijali igle ili ekse-re pod nokte, palili kosu ili usijanim sabljama pekli po poj-

dinim delovima tela. Stavljali im vrela skuvana jaja pod pažuh ...

Prilikom blokada naselja, masovnih hapšenja i hapšenja manjih grupa, Juraj Špiller i njegova Udarna grupa policijskih agenata bi, obično u opštinskim zgradama, u posebnim prostorijama uredivali prava mučilišta. Tu su pripremljene bikače, štapovi, užad za vezivanje, stolice za vezivanje zatvorenika, naprave za proizvodjenje niske struje, gvozdene šipke ... Posle saslušavanja iznemogli zatvorenici su bacani u posebno pripremljene prostorije.

Agenti su znali da žrtvi gurnu glavu u sud sa vodom, tako da je čovek ostajao bez vazduha i počinjao da se davi. Dovodili su sa sobom vučjake i pujdali ih na uhapšenike. Osumnjičenima su stavljali prste u vrata, a zatim vrata zatvarali. Nekima su mirno lomili ruke.

Često su već izmrcvarene, polužive žrtve izbacivali ispred opštinske zgrade u šanac, gde bi ih tukli i razjareni meštani — folksdojočeri. Lekarima po selima nisu dozvoljavali da nesrećnim ljudima samoinicijativno ukazuju pomoć. Zahtevali su da se uhapšenici međusobno šamaraju. Izbijali su im zube, lomili im vilice ...

Uhapšene su terali da gledaju u sunce širom otvorenih očiju — satima, pa i ceo dan. Stavljali su im olovke između prstiju, a zatim ih stiskali lomeći ih. Navlačili su unesrećenima vreću sa renom na glavu i naredivali da tako provedu po dvadesetak minuta, pri čemu im je disanje skoro onemogućeno. Uhapšenike su terali da jedu so, pekli im oči cigaretam ili sekli kožu na prstima. Primjenjivali su i stezanje grudnog koša konopcem.

Podnadzornik policijskih agenata Jozef Vilhelm bio je nekada rvač pa je primjenjivao tzv. »dupli nelzon«. Žrtvu bi uhvatio ispod ruku s leđa. Obuhvatajući joj vrat, glava bi ostala isturena napred, pa bi je svom snagom tresnuo o zid. Posle toga znao je da žrtvu uhvati čvrsto za kosu i da je okreće oko sebe. Najzad, palčevima bi znao da uhapšenika snažno pritiskuje iza uha, što je izazivalo nepodnošljive bolove. Za elektrizovanje je služio induktorski telefon. Kada se ručicom pokrene električno kolo, kod mučenih je to izazivalo nepodnošljive bolove, utoliko pre što su dva kraja žice spajali za polni ud muškaraca ili genitalije žena.

Grozota! Fašisti su znali tako istovremeno da elektrizuju skinuvši pre toga nage supružnike ili brata i sestru, a njihove roditelje primoravali da to gledaju. Sve bi to trajalo dok žrtve ne bi izgubile svest.

Agent Vilhelm je zahtevao od petrovgradskog lekara dr Kamenka Aleksića da jednom uhapšeniku dà modiskop injekciju, ali je ovaj odbio. Iz toga se može izvesti zaključak da je kod policije postojala spremnost da se takva injekcija primenjuje, pa i da je primenjivana u nekim prilikama. Modiskop injekcije se, inače, daju umobolnim osobama radi smirenja. Kod zdravih one izazivaju slabljenje volje, a kod uhapšenika demoralizaciju i osećanje besperspektivnosti.

Brutalno mučenje zatvorenika opisao je u svojoj prijavi Krajskomandaturi u Petrovgradu štabni narednik žandarmerije L. Hajne:

»Kada smo stigli u banovinsku zgradu, soba br. 10, desilo se sledeće: neki poručnik nemačke vojske i pet civila, navodno jedan policijski komesar i četiri činovnika kriminalističke policije, saslušavali su u sobi nekog čoveka koji je mogao da ima oko 24 godine. To saslušanje vodilo se na ovako sadistički način kako sledi: ovom čoveku vezali su lancima ruke preko i oko kolena nogu. Između kolena nogu i ruku bio je provučen štap. Štap na kojem je ovaj čovek visio bio je položen preko dva stola. Usled težine gornjeg dela tela, tabani su došli gore, koji su bili bosi, a i stražnjica uvis. Da iznude neki izskaz, dva policajca tukli su naizmenično tog čoveka nekim napunjеним crevom i nekim usukanim i uplenenim kaišem po tabanima i stražnjici, tako da su tabani bili prekriveni krvavim plikovima. Zbog dugotrajne tučnjave po tabanima, plikovi su pucali i iz prstiju na nogama curila je krv. Tog čoveka su takođe tukli i po mošnicama. Stigli smo tamo u 20,30 časova, a napustili smo banovinsku zgradu oko 21,15 časova. Za to vreme čoveka su neprekidno tukli. Udaranje se moglo čuti čak i u hodniku udaljenom oko 25 metara od sobe broj deset. Prema navodima policajca taj čovek je bio na takav način saslušavan i prethodne noći.«

Ovde se radilo o Žarku Momirskom Siri, članu KPJ, radniku Železničke radionice u Petrovgradu. On je, inače, bio u petrovgradskoj grupi za likvidaciju policijskih agenata.

Na tu prijavu štabnog narednika Hajnea, prefekt policije Franc Rajt i šef Javne bezbednosti dr Juraj Špiler odgo-

vorili su: »... J ovom slučaju nije reč kako tvrdi g. štabni narednik Hajne, o sadističkom načinu saslušavanja, nego samo o pogodnom pružanju pomoći okriviljenom u svrhu da se ovaj može što tačnije i što lakše i iscrpljivo setiti svojih dela iz podle terorističke akcije u kojoj je, i sam učestvovao i u vezi koje je on pokušao da ubije dva policijska organa... Mi bolje poznajemo mentalitet ovdašnjeg naroda, a naročito komunista, nego štabni narednik Hajne, pa Vas umoljavamo da naredite Vašim potčinjenima da se ne mešaju u težak posao policije prilikom dokučivanja komunističkih bandi. Štabni narednik Hajne neka ne žali ovo dubre od ljudi nego neka se u ovakvim prilikama seti svojih mrtvih drugova, koji su morali mladi umreti daleko od svoje domovine, mučki ubijeni od ovakvih kreatura.

Ako smo morali da prihvatimo ovakve metode saslušavanja — one su se do sada iskazale kao najuspešnije — imamo za to važne razloge i time služimo nemačkom narodu i opštaj stvari.

Dolaskom u petrovgradski koncentracioni logor, logoraši su bili podvrgnuti tzv. »logorskom krštenju«. U brutalnim postupcima logorskog osoblja nisu postojala određena pravila, već je sve zavisilo od volje i trenutnog raspoloženja logorskih stražara ili starešina. Njihova prava su u tome bila neograničena sa glavnim ciljem: slomiti otpor naroda.

Nad logorašima su i za najmanje učinjene navodne »prestupe« primenjivane razne sankcije. Batine su za logoraše bile sastavni deo života, a dobijali su ih ako se, na primer, ujutru nisu umili za dva minuta, ako se stražarima činilo da sporu hodaju ili ako su smatrali da im se logoraš nije dobro i na vreme javio skidanjem kape.

Pored pojedinačnog kažnjavanja, zatvorenici su redovno kažnjavani kolektivnim kaznama. »Frišport«, kao jutarnja gimnastika, izvođen je jednako i u jutarnjim i u večernjim časovima, a sastojao se u tome što su zatvorenici morali da trče u krug i da pri tome izvode tzv. »žablje skokove« ili da na komandu »lezi-diž' se!« Brzo ležu na zemlju i opet ustaju. Ko bi u tim »vežbama« načinio makar najmanju grešku, morao je da legne potruške i da u tom položaju više puta napravi ceo krug bez pomoći ruku. A ako bi to zatvorenik činio sa velikim teškoćama, usledila bi kolektivna kazna: svi su tu

»vežbu« morali da izvode. Takve vežbe trajale su veoma dugo i izvođene su bez obzira na vremenske prilike.

Tokom zime zatvorenici su često primoravani da slušaju »kako trava raste«, tj. da oko pola sata leže na goloj, smrznutoj zemlji uhom okrenutim prema tlu kao da nešto osluškuju.

Nad iznemoglim i iznurenim logorašima fašisti su primenjivali i tzv. »francusko mišljenje« — zlostavljanje koje se sastojalo u tome što je žrtva morala da stoji na jednoj nozi, a drugu da podigne i zgrči. Na tu nogu zatvorenik je morao da nasloni lakać, a kažiprstom iste ruke da dodiruje slepočenicu. Vremenom mišići noge na kojoj je zatvorenik stajao počeli bi da podrhtavaju, dok na kraju ne bi pao potpuno iznemogao, a policajci bi ga pri tom još i prebili.

Kada bi stražar ili bilo ko od logorskog osoblja kod zatvorenika pronašao neku skrivenu sitnicu — novac, cigaretu i sl. — bio bi to često povod da logoraš ili svi iz njegove sobe budu kažnjeni na svirep način. Za pronađenu samo jednu cigaretu, logoraša bi naterali da pojede dvadeset komada, a drugi pak za parčence ilegalno unete slanine da provede četrdeset osam sati u bunkeru bez vode i hrane.

Cesto je od logoraša zahtevano da u ležećem stavu gurajući glavom valjaju poveći kamen. Zatim da čuče na uzanoj ivici betonskog valova napunjenog vodom, u koji su, izgubivši ravnotežu, upadali. U širokom spektru nečovečnih postupaka logorskog osoblja, treba dodati i »paljenje sijalica« (danju) udaranjem glavom o bandere u krugu logora.

Mučenje logoraša glađu i slaba odeća bili su takođe deo sankcija prema njima. Već je bilo reči o ishrani u logorima. Na Ostrovačkoj adi je to izazvalo naročito teške posledice, jer su ljudi usled slabe ishrane bili sve neotporniji. Na njima su se pojavile žive rane, ispadali su im zubi, iz usta im je krvarilo, a resice u ustima bile su im u stalnom zapaljenju. Dnevno je umiralo po tridesetak nesrećnika. Jednom prilikom iz Beograda je na Ostrovačku adu došao izvesni dr Šita iz Hamburga da utvrdi nije li uzrok masovnog umiranja neka zarazna bolest. Konstatovao je: umiranje je posledica gladi. Posle toga, unošenjem nekog jeftinog paradajza u jelovnik unekoliko je zaustavljen proces masovnog umiranja, ali ne i sasvim.

Bunara sa pitkom vodom nije bilo, pa su zatvorenici pili vodu iz Dunava. Stražari su im i to uskraćivali — mučili su ih žedu.

Mučili, mučili, mučili... Samo su izmišljali — i zabavljali se ti stražari. Noću su prosto vrebali logoraše, koji su usled fizioloških potreba izlazili iz baraka, i ubijali ih iz pušaka. Činili su to i za vreme rada u šumi. Čim bi se opet iz istih razloga, makar malo udaljili, ubijali bi ih kao zečeve. Policajci su se međusobno hvalili koliko su nesrećnika ubili. Jednog mladića koga su logoraši zvali Baća vezali su za drvo, pa mu je podoficir Georg Paunesku s vremena na vreme prilazio i zadavao po udarac bajonetom. To je trajalo više časova, sve dok Baća sa dvadesetak uboda nije izdahnuo.

»Zabavu« je za policajce predstavljao i slučaj sa jednim radnikom iz Smedereva. Nesrećnik se, ne znajući da je tu logor, slučajno našao na adi skupljajući šišarke za šavljenje kože. Siromašak je naišao na stražare koji su ga pretukli tako da je istog dana umro.

Kada su petrovgradski logoraši doterani na Ostrovačku adu, »Bosanci« su tu već bili. Prvi prizori na koje su Banćani naišli bio je stravičan: prelazeći preko uzane daske, pružene preko šlepa do obale, u ogromnoj utrobi šlepa zapanjeno i sa užasom ugledali su nepomične žive leševe, koji su na dnu ležali jedan preko drugog. Njihova lica mrtvačke boje bila su ukočena. Samo što su im se oči pomicale.<sup>1</sup>

Kad su preostali logoraši (Bosanci) bili toliko iscrpljeni od napornog rada i gladi, rešeno je da se ukrcaju na jedan šlep i vrate na »Sajmište«. Samo što se šlep odvojio od obale, nastalo je besomučno ubijanje logoraša, koji su odmah bacani u Dunav. Stražari su išli tako daleko da su jednog preko drugog naslagali po četvoricu i ubijali ih jednim metkom.

Mnogi su uhapšenici ostali do smrti čvrsti ne priznajući čak ni svoje pravo ime i prezime. Trpeli su muke, ali i fizičkim mogućnostima ljudskim ima granica. Umirali su pod batinama. Neke od njih policijski agenti jednostavno su bacili u neku zapuštenu baštu, negde je od lekara-fašiste konstantovana »iznenadna« smrt, neki prebijeni zatvorenici, za čiji život je okupator još uvek bio zainteresovan, prebacivani su u bolnice, ali su tamo umirali.

<sup>1</sup> Arhiv Jugoslavije, AK 6562.

Tako su, pored ostalih, pod batinama izdahnuli Marko Kulić iz Pančeva, stari komunista Bogdan Petrović iz Kovina, Nikola Lipai iz Pančeva, Živa Jerkov iz Perleza, Maksa Mirolov iz Velikih Livada, Gruja Radnov, Milan Rauški i Milenko Milovanov iz Miloševa, Milivoj Omorac iz Idoša, Đura Filipov iz Pločica, Milovan Radanov i Aleksandar Jovanov iz Padaja...

### *Masakr u Srpskoj Crnji*

Nemačka vojska naglo je napuštala teritoriju Banata, pa u Srpskoj Crnji 3. oktobra 1944. nije više bilo nijednog okupatorskog vojnika. Selo je odahnulo. Odmah je uspostavljena narodna vlast, koja je izdala naredenje da se preda nemačko oružje i uniforme. To se odnosilo na Nemačku Crnju, gde je postojao dobro organizovan Dojče manšaft, aktivan čitavo vreme okupacije. Mnogi Nemci, čija savest nije bila čista, na brzinu su napustili svoja sela i prebacili se preko granice u susednu Rumuniju.

Oslobodilačka vojska već je stigla u susedno selo Vojvodu Stepu, svega sedam kilometara udaljeno od Srpske Crnje, gde je stanovništvo u nezapamćenom oduševljenju pripremalo doček oslobođiocima.

Osvanuo je 5. oktobar. Narod se skupljao da dočeka oslobođioce, koje su očekivali u večernjim satima. Na kućama su već istaknute sovjetske i jugoslovenske zastave. Iznenada, stigla je vest da su se na putu ka selu pojavili nemački kamioni. Okupljeni svet nije stigao sav ni da se skloni, a već su se nemački kamioni našli na seoskim ulicama. U povorci je bilo nekoliko kamiona, dva automobila i jedna borna kola. Na prvom kamionu lepršale su sovjetska i jugoslovenska zastava, a vojnici klicali Staljinu i Titu. Kad su pojedini meštani čuli klicanje, pojurili su ka njima kličući i sami. Ali, umesto bratskog dočekale su ih cevi nemačkih pušaka i puškomitrailjeza. Tako su svoje oduševljenje platili životom: Sava Nenadov, učitelj i ratari Čeda Nenadov, Miša Kinoš i Rada Nedeljkov — svi iz Srpske Crnje.

Vojnici iz kamiona razišli su se zatim po ulici i na srpskom jeziku pozivali ljude da izadu. Sedam vojnika ušlo je u kuću Živojina Lazina kličući Staljinu. Boško Đurđev, koji se

zatekao u dvorištu, uzvratio je na klicanje vojnika. Odmah je uhapšen, zajedno sa ostalim ukućanima. Prilikom pretresa kod Đurđeva su pronašli otpusnicu iz Petrovgradskog logora, a kod Živojina Lazina nekoliko metaka. Vojnik, Joži Hofman, najverovatnije iz Nemačke Crnje, puškom je ubio Boška i Živojina.

Zatim su Nemci zaredali po još nekim kućama, neka lica uhapsili, stan beležnika oplačkali, a uhapšene potrpali na kamione i udadjili se prema Rumuniji. Sutradan su nađeni leševi na drumu prema rumunskom gradiću Žombolji. To su bili:

Bogdan Jorgin (22), kovač iz Vojvode Stepe, Steva Đurđev (48), rtaar iz Srpske Crnje, Dušan Lazin (26), ratar iz Srpske Crnje, Kosta Stefanović (22), monter iz Srpske Crnje, Bogdan Zarin (19), obućar iz Srpske Crnje, Ivan Mrkšić (20), kovač iz Srpske Crnje i Marko Milić, dečak iz Vojvode Stepe.

Oni nisu dočekali toliko željenu slobodu, koja je bila tu — na dohvrat ruke.

Njihovi leševi, sem Dušana Lazina, bili su strahovito unačaženi. Leš Bogdana Zarina imao je razlupanu glavu, a ruke i noge polomljene. Ivanu Mrkšiću zjapile su parzne očne duplje, Mirko Milić imao je razbijenu glavu, nokte iščupane i ranu na stomaku. Neki leševi su bili izbodenii po licu i grudima, a jednom je čak i izvađeno srce.

Sve upućuje na to da su krvoprolice u Srpskoj Crnji izveli meštani Nemačke Crnje, folksdjočeri, uz pomoć vojnika.

### *U Borči kao i u Srpskoj Crnji*

Pred nadiranjem Crvene armije i banatskih partizanskih odreda ka Beogradu, jedinice nemačke pešadije i artiljerije bile su prinuđene na povlačenje. Dana 5. oktobra 1944. oko 14 sati jedna jedinica Crvene armije pod komandom majora Taškova upala je u Borču i ubrzo je počela borba. Nemačka protivavionska baterija osula je paljbu na selo. Borbe su nastavljene 6. i 7. oktobra kada su Nemci popodne izvršili protivnapad i upali u selo. U toku uličnih borbi Nemci su rušili, palili i pljačkali selo i ubijali stanovnike. Tako je ubijeno trinaest lica. Jedna grupa vojnika upala je u podrum Dušana Erskog, odakle je izvela šesnaest žena i tri muškarca i mitraljezima već u dvořištu osula vatru na njih. Bilo je tu i ranjenih i mrtvih. Među

trideset ranjenika bilo je čak i dece od desetak godina. Živa Ludošan ubijen je u svom dvorištu kada je pripremao sahranu svoje žene koja je dan ranije poginula za vreme uličnih borbi, a Milan Maksin, starac od 85 godina, ubijen je pod sumnjom da je partizan.

### *Čovek gori od pobesnele životinje*

Rano ujutru 15. avgusta 1944. izvedeno je iz Petrovgradskog logora 85 lica osuđenih na smrt. Među njima bilo je mnogo mladih, a naročito devojaka. Opljačkane, svezanih ruku na leđima u grupi po deset, strpane su u tri kamiona i odvezene na petrovgradsko stratište Bagljaš. Manšaftovci su već blokirali prilaze. Tu je i velika, tek iskopana jama. Pored rake već su se postrojavali i policajci s oružjem, a nekoliko SS oficira sa mrtvačkom glavom na kapama posmatrali su događaj. Odjednom se dogodilo nešto neočekivano. Na mesto zločina galopom su uleteli konji vukući fijaker, u kojem je bio nepoznati SS major sa dva vojnika. On je izašao iz fijakera i uz psovke naredio žrtvama da poležu na zemlju. Izmučene žrtve su poslušale, a zatim je došlo ono neočekivano: major je bičem poterao konje da pređu preko nemoćnih ljudi. Konji su se propinjali, kao da se ustežu da učestvuju u zločinu. Ali u ruci esesovca je bič, a ruka teška. Tek tada su konji povukli fijaker i gazili unesrećene. Policajci su se ponovo postrojili i podešavali nišan. Ali SS major i dalje je besno gazio preko žrtava, zatim iskočio iz fijakera i zgrabivši izbezumljeno jedan puškomitrailjez počeo da puca u žrtve bez reda. Kada se mitraljez ispraznio, dohvatio je pištolj i nastavio da ubija. Mnogo municije ispaljeno je na osamdeset i pet žrtava. Romi su padali u nesvest kada su skupljali prosute, raskidane komade tela. Udarci kundacima propraćeni psovkama vraćali su ih u stvarnost.

Celu ovu tragediju posmatrali su SS oficiri, policajci i manšaftovci. Svi su bili zadovoljni i smeju se svirepostima. Kada se čovek ponaša kao životinja, gori je od svake pobesnele životinje!

## *Umorstvo bolesnika glađu i hladnoćom*

Tokom 1941., 1942. i 1943. godine nacisti su silno izmučili glađu bolesnike u Bolnici za duševne bolesti u Kovinu. U roku od dve godine na taj način je umrla skoro polovina bolesnika. Tačnije, od oko 600 bolesnika umro je 281, a najviše u zimskim mesecima 1941/42. i 1942/43. godine. U januaru 1942. umrlo je 28, u februaru 30, a u martu 18 bolesnika, dok je u novembru iste godine umrlo 26 a u decembru 33, da bi najzad u januaru 1943. godine umrlo 27 bolesnika.

Povećanje broja umrlih u zimskim mesecima upućuje na zaključak da je i hladnoća bila od presudnog uticaja na život bolesnika. Pored toga, sasvim slaba hrana i iscrpljivanje radom je još više potenciralo povećanje smrtnosti. Strahovita glad materala je neke bolesnike da ližu ono što bi neki od njihovih drugova povratio. Tako slabo hranjeni bolesnici boravili su u odeljenjima koja cele zime uopšte nisu bila zagrevana. Na sebi su imali samo donje rublje i gornju bolničku haljinu, a neki su od njih po cići zimi, radeći u krugu bolnice, išli potpuno bosi. Takav odnos prema bolesnicima bio je planinski sproveden u cilju fizičkog uništavanja duševno obolelih.

Za to vreme banatski folksdojčeri imali su hrane u izobilju. Preko svojih konzuma delili su čak i suvo grožde iz Italije i Grčke, jeli hleb od belog banatskog brašna i jabuke iz Srbije, a tekstilom su se snabdevali s pravom prvenstva u odnosu na druge građane.

Iz vremena sprovođenja tako sadističkih metoda nad zatvorenicima, pa čak i nad bolesnicima, citiramo neke dokumente iz kojih se vidi koliko su nacisti brinuli o životinjama.

U Objavi Gradskog poglavarstva u Pančevu od 18. novembra 1941. godine, pored ostalog, kaže se:

»1) Počevši od 1. decembra o.g. gradsko poglavarstvo zabranjuje kljukanje gusaka i pataka sa mašinom ili rukom.

S obzirom na to, da kljukanje samo po sebi predstavlja mučenje životinja, a pored toga i rasipanje kukuruza, blće svaki kažnjen, koji postupi protiv ove naredbe.

Ova naredba nema namjeru da zabrani gojenje životinja, već samo da ukine način gojenja.

Živila se može s istim uspehom gojiti kao i s kljukanjem, kad se ista metne u ogradijenu staju ili prostor i snabdeva sa

kukuruzom. Kukuruz se sipa u odgovarajući valov i tri puta se menja voda, da bi živila imala uvek čistu vodu za piće.

Ova metoda vodi ka istom uspehu a istovremeno se izbegava mučenje životinja i suvišni trošak žitarica...«<sup>2</sup>

U Objavi Gradskog poglavarstva u Pančevu od 3. aprila 1942, na nemačkom, srpskom i mađarskom jeziku, u odbrani stoke od golubačke mušice kaže se:

»Pošto prestankom kišovitog vremena preti opasnost majskih jakih i vrlo opasnih rojenja golubačkih mušica, to... na-ređujem radi sprečavanja većih šteta od obolenja i uginuća stoke sledeće mere opreznosti:

1. Prilikom pojave golubačkih mušica stoka se ima držati u zatvorenim, mračnim štalama, a na pašnjak samo noću da se pušta, ili po danu posle 8 časova, jer je dokazano da su za stoku najopasniji rojevi golubačkih mušica za vreme izlaska i zalaska sunca.

2. Stoku treba na paši i u štali braniti od najezde većih rojeva kađenjem gustim dimom, tako da se na paši ili pred vratima štale sakuplja i potpali đubre, trava, lišće, grane tj. sve ono što daje gusti i smrdljivi dim, jer to mušice ne trpe i odlete dalje. Kađenje pred štalom ima se vršiti oprezno, kako se ova ne bi zapalila.

3. Ako se stoka za vreme rojenja mušica ipak mora da pusti van štala radi teranja na pašu ili na rad, onda se preporučuje stoku namazati kakvim jako mirišljavim uljem ili mašću, kao ribljim zejtinom, nevesiljem, kreolinom...

Namazati treba one delove tela koji su tankom kožom pokriveni i to oko očiju, ušiju, nozdrva, podvaljka, vrata, vime-na, trbuha, između prednje i zadnje noge, te oko čmara. Što je masniji upotrebljeni lek s tim bolje, jer na masnoj dlaci ili koži stoke, mušica se zalepi, te ne može da ubode i gine. Kod krave muzare ova smrdljiva sredstva se ne mogu upotrebiti, jer miris prede i u mleko, muzare je dakle najbolje za vreme rojenja mušice držati na stajskoj hrani...

4. Napadnutu, odnosno obolelu stoku mora se smestiti odmah u zamraćenoj štali, za lečenje može se davati — prema jačini — 1/2 do 1 litre rakije u razmaku od 1—2 sata na dva

<sup>2</sup> IA Pančevo, dok. br. 1185.

puta. Mazati zapređena mesta na telu kamfor spiritusom, sirćetom, hladnim oblozima sa burovom ili običnom hladnom vodom ... U težim slučajevima ima se obratiti veterinaru za savet...«

### *Okupatorska policija o postupku prema zatvorenicima*

Kao što je već rečeno, brutalni postupci bili su naročito primenjivani prilikom saslušavanja uhapšenih banatskih rođljuba. Ali, pustimo da o tome govori i sam komandant banatske policije Juraj Špiler.<sup>3</sup>

»Istraga protiv uhapšenih lica, kako onih koja je Odsek, odnosno Komanda Javne bezbednosti sama po svojim organima uhapsila, tako i onih koja su bila uhapšena po mesnim policijskim ustanovama i u smislu postojećih naredenja bila propraćena tom Odseku, odnosno Komandi radi dalje istrage, provođana su na sledeći način:

Prilikom terenskih istraga vođenih po Odseku, odnosno Komandi Javne bezbednosti u pojedinim mestima vršena su još u samim tim mestima kratka informativna saslušanja sa svrhom da se otkriju eventualno još neka lica, koja bi se u vezi te istrage u odnosnim mestima trebala uhapsiti ili da se dobiju podaci o eventualno sakrivenom materijalu ili oružju. Ta saslušavanja vršena su obično po policijskim agentima, naročito pak po podnadzorniku policijskih agenata Jozefu Vilhelmu, koji je od sviju tih agenata bio najbolje upućen u organizaciju i delovanju komunističkog pokreta, a osim toga barem donekle znao da takova saslušavanja vrši sistematski i svrsishodno. U važnijim slučajevima vršio sam takva saslušavanja i ja lično ... Sva lica uhapšena prilikom terenskih istraga i akcija, kao i ona koja su bila Odseku propraćena sa strane pojedinih mesnih policijskih ustanova, bila su u nadleštву uvek po najprije informativnog saslušavana, a ono što su ista tom prilikom izjavila, bilo samo u najkraćim crtama pribeleženo i te beleške priložene odredbi o pritvoru odnosnog lica. I ta u Odseku vršena prvobitna informativna saslušanja vršili su poglavito policijski agenti pod vođstvom spomenutog podnadzornika Vilhelma. Nakon toga bila su sva lica protokolarno saslušavana

\* MSRV, arh. zbirka, br. 18940.

po pojedinim činovnicima, koji su kod toga uglavnom imali pred očima zabeleške učinjene prilikom informativnih saslušanja... U važnijim slučajevima su ta saslušavanja vršili u prvom redu šef političkog referata Josip Mežnar, a u drugom redu moj tadašnji zamenik Rudolf Retl. U najvažnijim pak slučajevima, tj. ako se radilo o vodećim licima iz komunističkog pokreta, vršio sam takva protokolarna saslušavanja ja lično«.

Takav način saslušavanja, reklo bi se, bio je čak i normalan i human, uz poštovanje ličnosti uhapšenika kojima se tek utvrđuje eventualna krivica. Ali sada dolazi ono drugo.

»Prilikom informativnih saslušavanja vršena su u više slučajeva zlostavljanja uhapšenih lica... Problem je bio pomanjkanje dovoljnog broja dobro organizovane i stručno izobražene policijske straže, bez koje se jedno uspešno i efikasno ostvarenje zadataka, koje je Odsek javne bezbednosti kao takav imao prvenstveno da izvršava, ne može ni zamisliti. U policijsku stražu uzimaní su tada samo folksdojčeri, i staro i mlado, i zdravo i bolesno, u velikoj meri već po prirodi neinteligentni i gotovo svi vrlo slabo pismeni. Ti ljudi nisu polazili nikakve kurseve, a niti inače bili upućivani u ono najelementarnije, što svaki policijski izvršni organ mora bezuvjetno da znade. Glavno je bilo da dotični može pušku nositi i da znade pucati... Jasno je da se sa takvim aparatom nije mogao na terenu održavati mir i red, naprotiv rad takvog ljudstva mogao je samo da doprinese tome da se izazovu neredi i neraspoloženje u narodu.

I u Odseku javne bezbednosti nije tada stanje bilo bolje. Šef istoka bio je Ernest Pelikan, raniji činovnik vodne zadruge, koji nije imao ni pojma o upravi uopšte, a policijskoj službi pogotovo... Dakako, u vezi takove situacije i takovih problema na terenu su nastajale mnoge poteškoće. Bilo je zato masa slučajeva u kojima je rukovodilac jedne mesne upravne ili policijske ustanove uhapsio pojedino lice ili veću grupu ljudi i da su ti ljudi mesecima bili u zatvoru prosto iz razloga što nije bilo nikoga koji bi ih znao saslušati. Niko se pak nije usudio da iz bojazni pred ličnom odgovornošću pusti takova lica na slobodu bez odobrenja Odseka javne bezbednosti...

Kako je glavni zadatak Odseka, odnosno Komande javne bezbednosti bio održavanje mira i reda, a taj se pak ne može da sprovodi bez jedne solidne, disciplinovane i stručno vaspit-

ne policijske straže, bila je situacija Odseka u tom pogledu vrlo teška. S jedne strane je Odsek preduzimao sve što je smatrao da je u interesu održavanja mira i reda, a s druge strane je ljudstvo Državne straže svojim nedisciplinovanim ispadima, počinjenim većinom u pijanstvu, te nasiljima i pljačkom izazvalo neraspoloženje u narodu i prouzrokovalo da su mnogi, u želji da se oslobole tog terora i šikaniranja, bežali od kuće. Upravo to stanje u redovima ljudstva Državne straže za Banat, kao i nesposobnost većine činovnika mesnih policijskih ustanova, prouzrokovali su to da je Odsek, odnosno Komanda javne bezbednosti silom prilična preuzeila na svoja leđa sav teret pri izvršavanju svojih zadataka ...

... Zlostavljanje uhapšenih lica prilikom vođenja istrage bio je jedan sistem i to ne samo kod poverenog mi Predstojništva, već uopšte kod svih upravnih, odnosno policijskih ustanova u Banatu. Šta više, u mnogim slučajevima bila su ista lica zlostavljanja po organima već prilikom samog hapšenja. Do tih zlostavljanja dolazilo je ne samo radi toga što su gotovo svi policijski činovnici, a pogotovo policijski izvršni organi bili folksdobjeri, koji su, zadojeni mržnjom prema svemu što nije bilo nemačko ... iskorištavali svaku priliku da na takav način iskale svoj bes — u ovom slučaju na uhapšenim licima, već i zato što pomenuti usled pomanjkanja stručne spreme i poznavanja najosnovnijih principa za vođenje istraga nisu mogli, a niti znali, da na kakav drugi način, tj. upotrebom oprobanih metoda i trikova dolaze do nekih rezultata u vođenim istragama. Već prvo vreme moje službe u Banatu, još dok nisam postao šef Odseka javne bezbednosti i počeо izlaziti na vršenje istraga van Bečkereka, čuo sam naročito mnogo pričati o tome, kako u severnom delu Banata (Kikinda i okolna sela, poglavito selo Mokrin) Anton Veber ... vrši masovna hapšenja i lično vodi istrage, te da se prilikom potonjih hapšenja, lica najstrožije zlostavljaju. Isto tako sam čuo kako i Kornelijus Lelijer, koji je tada bio sreski načelnik u Novom Bečeju, vrši masovna hapšenja po Kumanima, Melencima i drugim mestima novobečejskog sreza i lično vodi istrage protiv uhapšenih lica, te ista zlostavlja. Ovde dodajem da sam odmah zapazio da su baš ta dvojica, tj. Veber i Lelijer bili osobe najvećeg poverenja tadašnjeg načelnika Up-ravnog odeljenja Franca Rajta i šefa Odseka javne bezbednosti

Ernesta Pelikana, te da su isti smatrani kao najagilniji i vrlo sposobni policijski službenici...

... Službenicima sam naređivao i upućivao ih da kod toga paze i imaju uvek u vidu da odnosnom licu ne nanesu kakovu povredu na telu, koja bi imala duže ili trajne posledice. Tako je bilo sve dok nisam postao šef Odseka javne bezbednosti i isti Odsek bio sve više zatrpan vodenjem velikih istraga u samom zvanju i provođenjem raznih akcija na terenu. Zlostavljanja uhapšenih lica postajala su tada sve češće i provadala se i u takovim slučajevima, koji nisu bili u skladu sa mojim ranijim shvatanjima i stanovištem u tom pogledu... Naročito takozvana prvobitna informativna saslušavanja povorio sam gotovo sva (osim vrlo važnih i teških slučajeva) pripadnicima zbora policijskih agenata Jozefu Vilhelmu. Video sam da se zlostavljanja uhapšenih lica sve češće provode, naročito u slučajevima u kojima je postojalo ometanje istrage usled namernog odugovlačenja davanja priznanja. Postepeno zapadalo se sve više i više u takova zlostavljanja i na kraju nastupilo... gotovo sistematsko zlostavljanje uhapšenih lica...

Ta zlostavljanja uhapšenih lica su se i ili odmah vršila u mestima u kojima su pojedine terenske istrage bile provadane, i to obično u uredovnicama opštinskih uprava ili na policijskim stanicama ili pak kasnije, nakon sprovođenja odnosnih lica u Bečkerek, u prostorijama Odseka javne bezbednosti, u onoj uredovnici policijskih agenata koja se nalazila u dvorišnoj zgradi uprave, prekoputa ulaza u zatvor. Ta zlostavljanja uhapšenih lica vršena su po svim pripadnicima zbora policijskih agenata, odnosno tzv. Udarne grupe... Najviše je vršio ta zlostavljanja uhapšenih lica podnadzornik policijskih agenata Jozef Vilhelm, te njima rukovodio. On je, koliko mi je poznato, i izmišljao načine zlostavljanja...

U pogledu načina na koje su uhapšena lica zlostavlјana, znadem... da su ista vršena najviše udaranjem po tabanima bikovom žilom, kod čega se odnosno lice vezanih ruku i nogu ili polegalo potrbuške ili obesilo na jedan prut uguran mu između ruku i nogu, zatim šamaranjem, udaranjem pesnicom u vilice, vučenjem za kosu i brkove, udaranjem sa žilom po dlanovima, pritiskivanjem mesta iza uha palcima, stavljanjem vreća sa renom na glavu, nahuškavanjem psa na uhapšeno lice, time da je odnosno lice stavljeno između više organa,

koji su ga tada odgurnjavali od jednoga do drugoga, elektrizovanjem vojničkim telefonskim aparatom, stavljanjem vrućih kuvanih jaja pod pazuh, stavljanjem olovke između prstiju na rukama i pritiskivanjem prstiju kod toga, dugotrajnim stajanjem licem o zid, te stiskanjem jaja u šaci...»

Narodni borci su znali šta ih očekuje ako budu uhapšeni. Mnogi su stoga blagovremeno prelazili u ilegalstvo, odlazili u partizanske odrede, uspešno izbegavali policijske zasede, skrivali se u bazama... ali to nije uvek bilo u njihovoj moći. Bili su suočavani sa činjenicom da hapšenje znači i sigurnu smrt, uz prethodnu torturu ravnu inkvizitorskoj. Otuđa su, naročito istaknutiji rukovodioci NOP, često oduzimali poslednjim metkom ili bombom sami sebi život. Mnoge od njih već smo spomenuli, a prostora nema da sve takve narodne borce zabeležimo. Bacimo letimičan pogled na spisak takvih boraca: Žarko Milankov iz Kumana, Iva Knežić Cota iz Zagreba, Maksa Kovačev (Kumane), Žarko Turinski (Zrenjanin), Gliša i Jovanka Popov (Rusko Selo), Dušan Opsenica (Rusko Selo), Stanko Beljin (Deliblato), Strahinja Stefanović (izvršio samoubistvo u Pavlišu posle pogibije Žarka Zrenjanina), Mirjana Miletin (Crna Bara), Danička Bešlin (pokušao samoubistvo u Miloševu, a zatim streljan), Milivoj Toškov (Livade), Radovan Svrđlanović (Ban. Dvor), Radislav Vlajnić (obesio se u zatvoru u Barandi dva i po meseca pre oslobođenja), Jakša Libman (obesio se u zatvoru u Pančevu), Joca Erdeljan i Melita Cuvaj Mira (u bazi u Kumanu), Kamenko Munćan (u Melencima), teško ranjeni ilegalac Vladimir Bogaroški iz Kikinde u sukobu sa policijom bacio se u jednu baru kod Krstura...

U drugoj grupi su oni koji su ubijeni u pokušaju bekstva ili izvlačenja iz policijske zasede ili obruča, kao što su to učinili revolucionari Žarko Zrenjanin, Stanko Munćan Sava, Stevica Jovanović, Borislav Petrov Braca, Bogdan Teodosin, Žarko Turinski, zatim Lidija Aldan i Proka Sredojev iz Kikinde, Petru Albu iz Deliblata, Milan Martinović iz Vojvode Stepe, Milan Đukanov, Ljubomir Tešin, Nikola Novakov i Aksentije Ubavić iz Mokrina, član Okružnog komiteta partije Bora Mikin iz Melenaca, Zoran i Dragomir Mijatov i Drađa Barnić iz Melenaca, Pavle Bulovan iz Pančeva, Mira Petrov (ranjena, umrla u bolnici 6. marta 1942), Stanko Tomić iz Pančeva, Paja Šuvak iz Idvora, Milan Radaković, Obrad

Janjušević i Danica Vrzić iz Karadžorđeva, Žika Bukacel iz M. Margitice, Kosta Sredojev Šljuka iz Kikinde, Sava Jakovljev iz Aleksandrova ...

\*

Surovi odnosi policije nad uhapšenicima, naročito Udarne grupe Odseka javne bezbednosti koju je predvodio i u čemu je prednjačio Jozef Vilhelm, opravdavan je, dakle, neobučenošću ljudi za obavljanje policijskih istraga i niskim stupnjem njihovog obrazovanja. Pomanjkanje opštег obrazovanja i neobučenost da suptilno vode istražni postupak oni su nadoknađivali grubim maltretiranjem zatvorenika.

Hapšenjima i okrutnim zlostavljanjem patriotski nastrojenog življa u Banatu, neprijatelj je uspeo da stvari atmosferu straha, da nanese teške udarce organizaciji KPJ i SKOJ-a i uđe u njihovu organizacionu strukturu. Jedan broj uhapšenih lica, među njima i pojedini članovi rukovodstva, zahvatila je demoralizacija i osećanje besperpektivnosti daljeg otpora zbog loših vesti i dezinformacija o razvoju situacije na Istočnom frontu i sudbine koju su pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta doživljavali.

Ali fizička brutalnost nad uhapšenima najčešće i nije dala željene rezultate. Umesto da slabi, ona je kod mnogih čak učvršćivala moral, ljudi nisu klonuli, nisu poklekli. Držala ih je ona divna ljudska osobina — vera u bolje sutra. Okupatoru to nije bilo nepoznato, pa je stoga primenjivao psihička mučenja. Zatvorenici su bili lišeni sna, dugotrajnim ispitivanjem i po nekoliko noći uzastopno. Tako premoreni zatvorenici dovođeni su u teško psihičko stanje da nisu mogli da rezonuju. Fizičko maltretiranje uz strahoviti psihološki pritisak bilo je teško izdržati.

Nečovečnost fašista u maltretiranju, ponižavanju (u Pančevačkoj »Svilari« terali su muškarce i žene da se zajedno skidaju do gola) i ostalim nehumanim postupcima bila je bez granica, a to je rodoljubima teže padalo nego i sama pomisao na smrt. Koliko god da su ranije poželeli da iz istražnog zatvora — mučilišta — budu što pre oterani u logor, sada su često usled okrutnosti logorskih vlasti bili spremni da sami sebi prekrate muke.

Kako logoraši nisu smeli da poseduju pisači pribor, časovnike, novac, nisu primali pisma spolja niti pisali pisma svojima, nisu primali novine (čak ni fašističke) — sve je to značilo da okupatoru nije stalo do prevaspitavanja zatvorenika, već isključivo do njihovog zastrašivanja i fizičkog uništavanja.

---

## HEROJSKO DRŽANJE ZATOČENIKA

Masovan odziv članova KPJ i SKOJ-a, kao i simpatizera NOP, da se suprotstave okupatoru rezultat je pre svega snage Partije u Banatu i ideoološkog nivoa članstva, pripremljenog za događaje koji su usledili fašističkom okupacijom. U borbu su banatski patrioti krenuli već 1941. godine iz čistih, idejnih pobuda za oslobođenje zemlje i stvaranje novog, socijalno pravednijeg društva. Zlodela nad stanovništvom su kasnijih godina samo uticala na povećanje revolta narodnih masa protiv okupatora.

Iako se možda nije očekivalo da će okupator do te mere i tako nemilosrdno da koristi silu, partijsko članstvo se i na to pripremalo. Sekretar PK KPJ za Vojvodinu Žarko Zrenjanin je pred rat govorio grupi skojevaca u Vršcu, u stanu sestre Vere, o stavu Partije u pogledu držanja pred klasnim neprijateljem:

U slučaju da neko padne u ruke policije, ni po koju cenu, ni pod najvećim pritiskom, ne sme da tereti druga i saradnika koji se nalazi na slobodi.

Dalje, ako je fizički pritisak policije tako snažan i teško podnošljiv, može se iznimno teretiti drug koji se nalazi u ilegalstvu.

Najzad, ako se ne može izdržati pritisak, žrtva može da tereti isključivo samoga sebe.<sup>1</sup>

To je bilo geslo kojeg su se mnogi uhapšenici pridržavali kada su se našli oči u oči sa policijom. Naravno, na držanje zatvorenika mnogo je uticalo iskustvo starijih komunista iz predratnih godina, stećeno u kazamatima stare Jugoslavije, kada je Komunistička partija bila zabranjena. Ti prekaljeni borci davali su svojim mlađim drugovima primer ne-pokolebljivosti.

---

<sup>1</sup> Zabeleške autora.

Mnogo je primera koji nepobitno govore o izboru najtežeg rešenja da se ne bi palo u ruke surovog okupatora — oduzimanju života. Na takav korak žrtve se nisu odlučivale u trenucima slabosti. Naprotiv, činile su to svesno, znajući kakvim se sredstvima prinude i zlostavljanja služi policija.

Bili su to upravo trenuci hrabrosti.

Mnogi nisu hteli, budući da su već dospeli u ruke policije, da padnu u iskušenje — izabrali su smrt sopstvenom rukom. Pre martovske blokade Karađorđeva, u okviru priprema te akcije, u Banatu je plakatirana poternica za Milanom Pribićem i Milkom Agbabom Crnom, najistaknutijim organizatorima ustanka u Karađorđevu i severnom Banatu. Onom ko ih potkaže i omogući policiji da ih likvidira, obećana je nagrada od 50 hiljada dinara.

Mnogi su znali o radu i kretanju ucenjenih, ali se нико nije polakomio na ponuđeni novac.

Nije li to primer masovne odanosti narodnooslobodilačkom pokretu!

Držanje pred okupatorom u zatvorskim uslovima mogli bismo sistematizovati tako da u prvoj grupi istaknemo herojstvo prilikom hapšenja (ili pokušaja hapšenja) i u istrazi, a u drugoj primere prilikom izvršenja odmazdi.

Neke od tih primera već smo spomenuli u drugim poglavljima.<sup>2</sup> Oni su ovde dati bez pretenzija da se sačini najadekvatnija selekcija. Cilj je bio samo da se primerima herojskog držanja patriota ilustrije tvrdnja o masovnom terorizmu duboko svesnih boraca za slobodu, spremnih da u najtežim trenucima prkose okupatoru, žrtvujući i svoj život.

### *Držanje zatvorenika prilikom hapšenja i u istrazi*

Samo dan posle hapšenja Serva Mihalja, 7. avgusta 1941. godine, naletevši na policijsku patrolu u Petrovgradu, usmratio se sekretar Mesnog i član Okružnog komiteta Bogdan Teodosin. Biće dovoljno da pročitamo samo nekoliko redaka iz izveštaja Franca Rajta:

<sup>2</sup> Niz primera opisan je naročito u poglavljima »Blokade naselja« i »Tortura«.

»Sedmog avgusta 1941. godine sreli su u Petrovgradu u Aradačkoj ulici policijski podoficir Georg Engest i stražar Franc Veber poznatog teroristu i komunistu, člana OK KPJ za severni Banat Bogdana Teodosina, radnika iz Petrovgrada i hteli da ga uhapse. Tom prilikom Teodosin je iz svog pištolja pucao dva puta na stražara Franca Vebera i teško ga ranio. Policijski podoficir Engest nastavio je poteru za Teodosinom, koji je, pošto je ispalio metke na Vebera počeo da beži, i goniti ga sve dotle dok Teodosin nije uvideo nemogućnost uspešnog bekstva, pa je izvršio samoubistvo opalivši sebi u grudi.«<sup>3</sup>

Teodosin nije želeo da ga masakriraju i da ga policija pod pritiskom primora da nanese štetu narodnooslobodičkom pokretu i svojim drugovima. Stoga je izabran u tom trenutku za njega jedino rešenje.

Uroš Kuzmanov, zamenik komandanta Mokrinskog partizanskog odreda, 16. oktobra 1941. uspeo je da se probije iz blokade Mokrina, ali je kod Čente naleteo na patrolu manšaftovaca. Nemci su pripucali i pogodili ga u ruku, a on je uzvraćao dokle god je mogao i na kraju sebi opalio metak u slepoočnicu.

Albert Baltašik i Rade Naić su 27. oktobra 1941. godine bili u bazi u kući Naića. Policija je saznaла за bazu i opkolila zgradу posle čega je nastala neravnopravna borba. Kada je policija stigla do praga sobe iz koje su Baltašik i Naić pucali, Baltašik je otkočio ručnu bombu spremан даје баци на нападаče. Ali Naić se bacio na vrata i zatvorio ih, па је бомба eksplodirala у Baltašikovoj ruci. On је погинуо на лицу места, а teško ranjeni Naić izdahnuo je u bolnici.

Primer strahovitog mučenja i izdržljivosti komandanta Dragutinovačkog partizanskog odreda Laze Pajića opisan је општине у poglavljу »Tortura«.

Marko Kulić, radnik i član Okružnog komiteta KPJ za južni Banat, organizator prviх diverzantskih akcija u svom kraju, uhapšen je i doteran u pančevački logor »Svilara«. Mučili su ga strašno i 31. jula 1941. podlegao je nikog ne odavši. Tim povodom je Okružni komitet Partije u cirkularnom pismu istakao držanje Kulića pred klasnim neprijateljem ko-

---

<sup>3</sup> MSRV 18999.

ji »i pored najstrašnijih mučenja, čupanja noktiju itd. nije ni reč rekao neprijatelju...«<sup>4</sup>

Servo Mihalj, krojački radnik i predratni komunista, bio je još 1929. godine osuđen na deset godina robije. Po izdržanoj kazni dolazi u Petrovgrad i postaje sekretar Okružnog komiteta Partije, a na Šestoj pokrajinskoj konferenciji izabran je za člana PK KPJ i delegata na Petoj zemaljskoj konferenciji Komunističke partije Jugoslavije, koja je održana oktobra 1940. u Zagrebu. U uslovima fašističke okupacije bio je neu-moran organizator narodnog ustanka, koristeći svoje bogato revolucionarno iskustvo. Međutim, već u avgustu 1941, u jeku partizanskih borbi u Banatu, bio je otkriven u jednoj bazi u Petrovgradu i uhapšen. Strahovito je mučen, ali mučitelji od njega ništa nisu doznali. Oteran je zatim u koncentracioni logor na Banjici, gde je 16. septembra 1941. streljan.<sup>5</sup>

Sekretar Okružnog komiteta KPJ za južni Banat Slavko Munćan Sava je prilikom pokušaja hapšenja 5. septembra 1941. izvršio samoubistvo pod okolnostima opisanim u poglavljju »Izdaja i izdajnici«.<sup>6</sup>

U mestima oko Kovina na podizanju narodnog ustanka 1941. godine neposredno je radio član Okružnog komiteta Partije Bogdan Petrović, predratni komunista. Policija je ušla u trag Bogdanu i u Gaju ga iznenadila i uhapsila. Već na samoj ulici u selu su ga strahovito tukli, prebili mu i ruke i noge i tako nemoćnog odneli u Pančevo. On je sve to podnosio, a policija je nastavila da ga mrcvari, tako da je podlegao. Nije odao nijednog svog druga i aktivistu NOP.

Na dan 8. septembra 1941. godine sekretar Okružnog komiteta KPJ za južni Banat Stevica Jovanović održavao je u Pančevu sastanak Okružnog komiteta. Pored ostalih, tu je bio i član tog Komiteta, radnik Petru Albu Makra, Rumun iz Deliblata. Policija je doznala za kuću u kojoj se održavao sastanak i blokirala je. Opkoljeni komunisti su pružili otpor i počeli da se povlače. Petru Albu je stao na vrata sa pištoljem u ruci poručujući svojim drugovima da se povlače dok im on brani odstupnicu. Sekretar Komiteta i ostali učesnici sastanka uspeli su da se izvuku iz obruča, ali je cena za njihov život bio hrabri Petru Albu. Poginuo je pogoden mećima

<sup>4</sup> Lj. Vasilić, *OK KPJ za Vojvodinu 1941—1943*, str. 25.

<sup>5</sup> Servo Mihalj je proglašen za narodnog heroja.

<sup>6</sup> Slavko Munćan je proglašen za narodnog heroja.

policajaca. U cirkularnom pismu Okružnog komiteta Partije od 14. novembra 1941. kaže se »...Da se istakne držanje druga Petru Albu, člana OK iz Deliblata, koji je poginuo u borbi sa policijom.«<sup>7</sup>

U oktobarskom masovnom hapšenju 1941. godine u Petrovgradu, pale su u ruke polije i članice Okružnog i Mesnog komiteta SKOJ-a radnica Jovanka Dobrosavljev i student medicine Olga Ubavić. Juraj Špiler ni prema njima nije imao milosti. Toliko su tučene da su im na nogama ostale žive rane nekoliko meseci. One ipak ništa nisu priznale. Posle završene »istrage«, u kojoj su ih po tri i po sata tukli bez prekida, dve nedelje bile su gotovo nepokretne.

Kada je Mara Pajić iz Dragutinova, čiji je muž bio komandant Dragutinovačkog odreda, bila uhapšena sa celom svojom porodicom, privezana je za stolicu i prinuđena da ceo dan gleda kako joj muče dve čerke. Sem što je s vremena na vreme gubila svest, nije izustila nijednu reč, iako je znala za skriveno oružje na salašu i bazu u kojoj su ilegalci bili smešteni. Ona nije bila član KPJ. Njenim eventualnim priznanjem verovatno bi bilo prekinuto mučenje dece, ali ona to nije htela. Čerkama je kasnije govorila da moraju izdržati, jer više ljudi ima na slobodi nego u zatvorima.

Smilja Stojadinović je sa svojom čerkom po ukidanju pančevačkog logora »Svilara« prebačena u malu kasarnu zajedno sa 29 preostalih logoraša. Nije htela da izda Savu Pandurova, partizanskog borca, pomislivši na svog sina — ilegalca kome, možda, niko neće pružiti utočište. Policiji je rekla: »Ako mislite da nas streljate, ja ču da zagrlim svoju kćer i otići ču u smrt.«

Poslednje boravište Žarka Milankova, političkog komesara Severnobanatskog odreda, bilo je u jednoj bazi u Kumunu. Kako je pretila opasnost da ga policijski agenti prilikom blokade sela otkriju, Milinkov je sa Veljom Ubavićem 21. februara 1942. napustio bazu i selo. Na oko šest kilometara zadržali su se u kolibi Pere Stojića. Kako je bio snežni pokrivač, do kolibe su išli natraške da bi zavarali trag. Međutim, potera je ipak stigla. Svi iz potere imali su bele kafanske čaršave da ne bi bili primećeni sa veće udaljenosti. Kada su se približili na pedesetak metara od kolibe, bio je uzaludan svaki otpor. Ubavić je bio teško ranjen, a Žarko Milankov već

<sup>7</sup> Lj. Vasilić, *OK KPJ za Vojvodinu 1941—1943*, str. 26.

pogođen na dva mesta ispalio je metak sebi u slepoočnicu. Posle toga natovarili su obojicu na zaprežna kola, odvezli ih u selo, pa su Žarka bacili na đubre pokriveno snegom u dvo-rištu opštinske zgrade, a sutradan su ga Nemci neopaženo od-neli van sela u sneg, gde je naden tek kada je snežni pokri-vač okopneo.

Februara 1942. godine, prilikom masovnog hapšenja u Pančevu, u zatvor je dovedena Mara Mandić. Ona je svojim drugaricama rekla: »Ako ovde nešto daju, ja ne želim ništa — čak ni vode.« Zatim je dodala da sa okupatorom neće ni da razgovara. Prilikom sprovođenja grupe uhapšenika iz Pančeva u Petrovgrad, svi su mislili da ih vode na gubilište. Mara Mandić je svoje drugarice pripremala kako bi umrle hrabro, čak im je govorila koje parole da uzvikuju: »Živila Komunistička partija, SKOJ, SSSR, radnička partija, Staljin...« Njeno geslo je bilo: »Ako priznaš policiji — poginućeš, a ako ne priznaš — poginućeš. Onda je bolje poginuti časno.«

Prilikom blokade Kumana, februara 1942. godine, uhvaćena je u skloništu Ljubica Odadžin, kojoj nije pošlo za rukom da izvrši samoubistvo, jer je otkazao pištolj. Još u samom selu fašisti su Ljubicu strahovito mučili, a torturu su nastavili i u petrovogradskoj policiji. Uprkos tome, od nje policija nije uspela ništa da dozna. Besni zbog neuspeha agenti su je mučili još žešće, ali je ona sve to stočki izdržala. Onako izmrvarenoj su na tabane već isečene bikačama, prikovali klinovima još i potkovice. Ona je i to izdržala i do kraja osta-la prkosna i čvrsta. Streljana je u Pančevu marta 1942. godine.<sup>8</sup>

U Kumanu je Ljubinka Čolić-Petrović u svojoj kući imala bazu, iako je njen dom u ustanku već izgubio nekoliko članova porodice, streljanih tokom rata. U toj bazi su, pored ostalih, našli utočište Ivan Knežić Cota sa tehnikom Okružnog komiteta KPJ za severni Banat, Ljubica Odadžin, sekretar Okružnog komiteta Žarko Turinski, Barbara Seleši i dr. Februara 1942. godine uhapšena je, da bi već sledećeg meseca bila streljana u Pančevu.

Za vreme blokade Kumana februara 1942. godine, Juraj Špiler je naročitu pažnju usmerio na pronalaženje sekretara

<sup>8</sup> Ljubica Odadžin je proglašena za narodnog heroja.

Mesnog i člana Okružnog komiteta Partije Makse Kovačeva, smatrajući ga najodgovornijim komunistom u tom mestu. Maksa je poslednjeg dana blokade promenio bazu sakriviši se u jednu vršalicu. I baš tu je otkriven. Da ne bi pao živ u ruke Špilera, Maksa Kovačev je sebi oduzeo život.

U februaru 1942. godine za vreme blokade Kumana, Juraj Špiler je doznao da se u seoskoj ciglani nalazi Melenčanin Milan Stančić Uča, odličan i uporan borac i specijalni kurir Žarka Zrenjanina, koji je bio i sekretar Sreskog komiteta Partije. Policijska patrola upala je u ciglanu i u pucnjavi koja je nastala, Milan, iako ranjen na više mesta, uspeo je da se izvuče. Ali ubrzo je uhvaćen u Tarašu, pa su ga pretučenog i oblivenog krvlju doveli u opštinsku zgradu. Kada je za trenutak ostao sam, dohvatio je sa stola jedne makaze i zarrio sebi u stomak. Ipak nije uspeo da sebi oduzme život, pa je prebačen u Kumane. Tu je Špiler računao da će mu Stančić otkriti podatke o učesnicima NOP u Melencima, ali je ovaj izdržao dalja mučenja. Nije naseo ni raznim obećanjima komandanta banatske policije. Kasnije je transportovan za Norvešku.

Tragično je završio život i stari revolucionar, član KPJ od 1935. godine Milutin Stojanov Bača u februarskoj blokadi Kumana 1942. godine. Pošto mu je u bazi pretila opasnost od hvatanja, brzo se sklonio na tavan susedne kuće i tu, pre nego što ga je policija stigla, izvršio je samoubistvo obešivši se.

U pokušaju hapšenja Okružnog komiteta KPJ za južni Banat na čelu sa sekretarom Borislavom Petrovom Bracom 6. marta 1942. godine, poginuo je Petrov i članovi Komiteta Jelisaveta Petrov Beba (sestra Bracina) i Stanko Tomić. Njihov otpor prilikom napada 90 vojnika i policajaca na čelu sa Jurajem Špilerm u pančevačkom predgrađu Topola, najrečitiji je dokaz na kakvog se lutog i nepokolebljivog protivnika okupator namjerio.

Otpor je trajao tri sata uz upotrebu pištolja, pušaka, automata i bombi. Tek kada su izrešetani rafalima ispaljenim prema tavanu zgrade odakle su se branili, otpor je počeo da jenjava. Braca Petrov je nađen mrtav, a Jelisaveta i Stanko teško ranjeni preneti su u bolnicu gde su podlegli ranama. Pored mrtvog Brace Petra, Jelisavete i Stanka policija je

pronašla tri ceduljice sa istovetnim tekstom: »Mi umiremo za slobodu naroda.«

Posle hapšenja aprila i maja 1942. u blokadi Melenaca, sam Špiler je za Milicu Micić i njenu sestru rekao da su se »fantastično držale«.

U pokušaju hvatanja dva padejska partizana — Milana Gajina i Save Bajina — borba između njih i policijske potere u padejskom ataru trajala je 11. jula 1942. godine od 9—15 sati. Njih dvojica su nekoliko dana ranije u ataru iskopali bazu i maskirali je. Nisu očekivali napad, pa se potera suviše približila. Otvorivši vatru Milan i Sava su ranili jednog neprijatelja i ovaj se pokolebao. Kasnije je Sava Bajin dobio metak u butnu kost, a Milan ga je previo i pomogao mu da se povuče kako bi zavarao trag napadačima. Kada je njihov položaj već bio beznadjezan, jer je Sava ranjen i u stomak pa zatim zadobio još jednu ranu i kada je još i Milan ranjen u ruku, Sava je odbio da ga Milan dalje nosi. Bio je do te mere onesposobljen za otpor da je zahtevao da ga ostavi i povuče se. Milan Gajin se povukao do jedne uvale, a od mesta gde je zastao čuo se usamljeni pucanj — Sava Bajin je izvršio samoubistvo. Zahvaljujući usporenom kretanju potere Milan se probio.

Olga Petrov-Radišić je 21. oktobra 1941. godine bila opkoljena u Crepaji. U borbi koja je tom prilikom nastala teško je ranjena, ali se ipak probila i dospela do Barande, gde je uhvaćena. Izložena je strahovitom mučenju, ali policiji nije rekla ni svoje ime. U petrovgradskom zatvoru policija je nastavila da je muči, a ona je svojim herojskim držanjem zadivila čak i mučitelje. Na zidu celije je svojom krvlju napisala: »Ponosno umirem za KPJ«. Prebacili su je zatim u beogradski Gestapo, gde je opet zverski mučena. Streljana je 9. maja 1942. godine.<sup>9</sup>

Predratni melenački revolucionar, član KPJ od 1936. Bora Mikin je još pre rata proveo na robiji godinu dana. Po povratku u Melence preuzeo je dužnost sekretara partijske organizacije. U kratkotraјnom aprilskom ratu zarobljen je, ali je uspeo da izbegne ropstvo. Opet se našao u Melencima gde je postao sekretar Sreskog komiteta Partije, koji se istakao svojom agilnošću u organizovanju ustanka. Bio je komandant Melenač-

<sup>9</sup> Olga Petrov-Radišić proglašena je za narodnog heroja.

kog, a po reorganizaciji i Melenačko-humanačkog odreda, sa kojim je krenuo u Srem, ali mu to nije uspelo. Radio je na obnavljanju partizanskih odreda i partijskih organizacija sve do jeseni 1942. godine. Na tim zadacima našao se 26. septembra 1942. godine u Aradcu. Tu je naišao na policijsku zasedu (izdaja Rade Grujića Crnog) koja je htela da ga uhapsi i živog odvede u Petrovgrad. On se borio hrabro, ranio jednog policajca, ali su ga druga dva zasuli mećima i ubili.<sup>10</sup>

Persa Zlatar iz Kruščice znala je gde se nalazi njen suprug Žarko, politički komesar Južnobanatskog partizanskog odreda sa ostalim ilegalcima, ali na saslušanju ništa nije priznala, iako je bila strahovito mučena. Policijski agent joj je gurao bikaču i ruku u vaginu i utrobu. Kasnije, kada je došlo do teške infekcije, trpela je nadčovečanske muke, ali je do stojanstveno čutala.

U bazi Mirjane Subićin-Papić u Aradcu boravili su u jesen 1941. i tokom 1942. godine mnogi rukovodioци partizanskih odreda među kojima i Bora Mikin Marko, član OK KPJ za severni Banat, kao i partijska tehnika toga Komiteta. Kada je 26. septembra 1942. Bora Mikin ubijen, Mirjana je uhapšena i oterana u Petrovogradski logor ostavivši kod kuće dvoje maloletne dece (suprug joj je bio u ratnom zarobljeništvu). Pred policijom se izvanredno držala i u logoru ostala sve do aprila 1944. godine, kada je puštena, ali je odmah nastavila da radi za NOP.

Junački otpor koji je prilikom pokušaja hapšenja 3. januara 1943. pružio sekretar Okružnog komiteta KPJ za severni Banat Žarko Turinski, opisan je u poglavljju »Izdaje i izdajnici«.

Početkom januara 1943. godine, prilikom blokade Aleksandrova, iz sela se probio Milivoj Toškov, prvi komandant Aleksandrovačko-karađorđevačkog odreda, ali je na jednom salašu naleteo na Nemce. Pošto nije mogao da se izvuče neopaženo, izvadio je nož, a to mu je bilo jedino oružje, i kada je bio opkoljen, zario je sebi nož u stomak. Nemcima je on bio potreban živ, pa su ga savladali i previli. Partizan je iskoristio pogodnu priliku, pa je rukama razderao rane. Umirao je uz poklike slobodi i prkoseći neprijatelju.

---

<sup>10</sup> Bora Mikin je proglašen za narodnog heroja.

Neva Petrović iz Kumana, predratni član KPJ, uhapšena je 1943. godine u Beogradu i sa Banjice doterana u Petrovgrad, gde će biti streljana. Ona je to znala. Uz to, bila je izložena strašnim mukama, tako da nije mogla ni da hoda. Ali, ona je prilazila drugim ženama vukući se na laktovima i podrila ih, ističući da hrabro držanje u logoru predstavlja dragoceni doprinos narodnooslobodilačkoj borbi.

Kada je Komanda javne bezbednosti od 20. do 22. februara 1944. u Kikindi, u tzv. akciji čišćenja uhapsila člana Mesnog komiteta i sekretara aktiva SKOJ-a gimnazije Stevana Lakovića, stavila ga je na teške muke. Uz strahovite batine saslušavanje je trajalo do duboko u noć. Juraj Špiler se već umorio i otišao na spavanje, a saslušanje je nastavio Jozef Vilhelm. Laković i dalje nije htio ništa da prizna. Nije pomoglo ni »elektrizovanje«. Mladi skojevac je izdahnuo. Ubrzano je inscenirano bekstvo, pa je Laković mrtav odnet na ulicu, a Vilhelm ga je zasuo mećima.

Prilikom napada vojske i policije na Karađorđevo 23. jula 1944. godine, u jednoj bazi nalazio se ranjeni Obren Janjušević Artem<sup>11</sup> sa još nekoliko ilegalaca, među kojima i Damom Vrzić. Janjušević je odredio jednog izviđača da osmotri situaciju. Ovaj se ubrzno vratio i rekao da se streljački stroj neprijatelja približava, a da se na blatnjavom terenu vide tragovi koji vode do baze. Stoga je Janjušević naredio da ga izvuku iz baze i da svi zauzmu položaje za borbu, tako što će se oni povlačiti, a on će im braniti odstupnicu do poslednjeg metka. Danica Vrzić je na to rekla da se neće povlačiti i da ostaje uz ranjenog druga. Kada se u neravnopravnoj borbi nije imalo kud Janjušević je poslednji metak opalio sebi u srce, a Danica Vrzić je aktivirala poslednju bombu i na mestu ostala mrtva.

Avgusta 1944. godine u Melencima su uhapšeni suprug i sin Vukosave Kuručev-Subičin. Policijski agenti su ih strahovito mučili, ali oni nisu nikoga izdali niti priznali saradnju sa partizanima. Znajući kakve muke preživljavaju, Vukosava je strašno patila. Plašeći se da njen suprug Radivoj neće izdržati zlostavljanje i da će joj sin Dragomir biti streljan, odlučila je da preuzeme svu odgovornost na sebe i da ih tako spase. Uhapšena je i prilikom saslušanja priznala rad u NOP,

---

<sup>11</sup> Obren Janjušević je proglašen za narodnog heroja.

ističući da njen sin i suprug s tim nemaju nikakve veze. Potpisala je zapisnik o saslušanju, a samim tim i smrtnu presudu. Dragomir je odmah pušten iz zatvora, a Radivoj je dočekao oslobođenje u Petrovogradskom logoru dok je Vukosava streljana 13. septembra 1944. godine, tri nedelje pre oslobođenja Banata.

Nedeljko Barnić Žarki iz Melenaca započeo je svoju revolucionarnu aktivnost kao skojevac 1941. godine. Nije odmah primljen u Melenački partizanski odred usled pomanjkanja oružja, pa je ostao u udarnoj grupi u selu i učestvovao u napadu na Melenačku opštтинu. Posle te akcije uhapšen je, ali je pobegao, razoružao nemačku patrolu i došao u Odred, gde je postao član KPJ. Godine 1943. prešao je sa Severnobanatskim odredom u Srem, a naredne godine враћen je u Banat, gde se pročuo kao hrabri diverzant. Posle jedne takve akcije, samo mesec dana pre oslobođenja Banata, bio je teško ranjen, i izdržao operaciju, ali je iznenada, onako ranjen, ipak zarobljen. Prethodno je poslednji metak ispalio sebi u slepoočnicu, nije podlegao ali je ostao bez vida. Nemci su ga stavili na teške, svirepe muke da bi ga, najzad, živog zakopali. Okupator od njega ništa nije saznao. Njegov borbeni duh je preovladao.<sup>12</sup>

Draginja Dimitrijević-Čolić imala je bazu u Kumanu i uhapšena je 1944. godine. Pred policijom se hrabro držala iako je bila strahovito mučena. A imala je šta da kaže: U njenoj kući bili su bazirani članovi Okružnog komiteta KPJ za severni Banat i tu je održan i kurs za članove mesnih i sreskih komiteta KPJ. Streljana je septembra 1944. godine.

#### *Držanje pred izvršenje odmazde*

Sonja Marinković, član Pokrajinskog komiteta za Vojvodinu, bila je strahovito mučena posle hapšenja 14. jula 1941. godine, ali se nije pokolebala. Kada je izvedena na streljanje već 31. jula, uzviknula je odvažno: »Pucajte, ovo su komunističke grudi!«<sup>13</sup>

---

<sup>12</sup> Nedeljko Barnić proglašen je za narodnog heroja.

<sup>13</sup> Sonja Marinković proglašena je za narodnog heroja.

Član Okružnog komiteta SKOJ-a Ljubinka Vukov Čikut-ska iz Petrovgrada držana je u samici, strahovito je bila mučena, njen izgled je bio potpuno izobličen, a bila je sva u krpama. I pored takvog režima pod kojim je provodila zatvorske dane, ona je smogla snage i hrabrosti da umlajući otpева: »Zapevaj pesmu...« iz sovjetskog filma »Pastir Kostja«. Streljana je 7. septembra 1941. godine u Melencima.

Nadežda Kišprdilov-Kornjilov iz Melenaca izgubila je supruga, starog komunistu streljanog još 31. jula 1941, a uhapšena je aprila naredne godine zbog učešća u NOP. Već 21. juna doterana je u Melence sa još dvanaest logoraša, gde će se izvršiti egzekucija. Ispod užeta uzvikivala je borbene parole, a zatim prkosno sama sebi navukla omču na vrat.

Pred vešanje u Pančevu 21. juna 1942. godine, Vrščanka Mila Matejić je udarila nogom dželata u mošnici, a zatim sama navukla omču. U Petrovgradskoj Policijskoj prefekturi pevala je borbene pesme i hrabrila logoraše.

Barbara Seleši Boriška iz Petrovgrada, član KPJ od 1930. godine, i pre rata je bila na robiji. Godine 1942. policija je uhapsila i svirepo mučila, a 21. juna obešena je u Perlezu. Za vreme vešanja bodrila je ostale uzvikujući: »Ne zaboravite, to su nam dželati!«

Učitelj Sava Veljković, komunista iz Male Margitice, uhapšen je u Dobrici juna 1942. godine i u nekoliko navrata pokušao da izvrši samoubistvo. Prvo je 11. avgusta posle poноći izlizanim parčetom gvožđa pokušao da preseče trbuh i počupa creva. Pošto je gvožđe bilo tupo, nastavio je da seče vene na ruci i od toga je izgubio skoro dva litra krvi. Kada je već počeo da gubi svest, jedan zatvorenik se probudio i počeo da doziva pomoć. Sava se od vike osvestio i pokušao da dokrajči život snažnim udaranjem glavom o jednu gvozdenu traverzu, a zatim i svom snagom o zid. Najzad je potražio rešenje tako što je počeo da guta ono gvožđe i staklo od naočara, a uz to još i da poklopcem od vikse seče jezik kako bi produžio krvarenje. Ipak je bio savladan i svezan.

Obešen je u Zagajici 14. oktobra 1942. Pred vešanje je pevao revolucionarne pesme.

Veoma hrabro se u logoru držala Angelina Žarin Nana iz Kumana, koja je uhapšena 1942. godine zajedno sa čerkom Natom. Njena kuća je bila pretvorena u partizansku bazu, u kojoj je bila ilegalna štamparija. I pored toga šta je sve do-

živela prilikom hapšenja i što je partijska tehnika pronađena u njenoj kući, ona se držala hrabro. Iako nije bila član KPJ, neumorno je hrabrla žene koje su sa njom bile u logoru. Čak i kada je bila sasvim sigurna da će je fizički likvidirati, odlazila je od jedne žene do druge, hrabrla ih i pozivala da se drže dostojanstveno. Govorila je da njihova smrt neće biti uzaludna, već da će dati novi podstrek za dalji razvoj pokreta. Kada se opratila od svoje ćerke Nate, nije ni suzu pustila. Mirno je otišla sa transportom u Zagajicu, gde je obešena 14. oktobra 1942. godine.

U Samošu je 14. oktobra 1942. godine obešena Lukrecija Ankucić Neca iz Vršca, član Sreskog komiteta Partije i Okružnog komiteta SKOJ-a. Kada je u Petrovgradu iz zatvora izvođena, znala je šta je očekuje, pa je prkoseći uvezala oko glave pozajmljeni crveni šal, kao turban, a kroz Samoš je pevala: »Padaj silo i nepravdo...«

Poznati predratni fudbaler zagrebačkog »Građanskog« i beogradske »Jugoslavije«, Joža Giler, Nemac iz Sremske Mitrovice, streljan je zato što je dezertirao iz nemačke vojske u namjeri da se priključi južnobanatskim partizanima, što mu nije uspelo. Streljan je u Vršcu 20. decembra 1943. godine »kao izdajnik Nemačkog Rajha, u prisustvu jedinice u koju je bio raspoređen i koju je napustio«. Nekoliko sati pre strelnjanja napisao je pismo svojoj suprudi, u kojem je moli da njegovim »priateljima i sportskim drugovima izruči poslednje pozdrave i želje da nakon rata nastave svoju sportsku delatnost«. U tom pismu hrabri Giler je podvukao razloge svojih postupaka i izjašnjenje za jedino rešenje koje ga je odvelo u smrt.<sup>14</sup>

Kada je Bojana Stević Bosa iz Višnjićeva, poznata među logorašima kao veoma hrabra devojka, prozvana na strelnjanje, hitro je svukla gornje delove odeće i dala ih svojim drugaricama, dodavši im da budu hrubre, da ovo neće trajati dugo i da će fašistima doći kraj. Na strelištu 11. februara 1944. godine je dobacila egzekutorima: »Streljajte me u grudi! Komunisti ovako ginu!«

Zorka Savičin iz Aleksandrova, čiji je suprug bio u ratnom zarobljeništvu, imala je troje maloletne dece. Ipak je aktivno učestvovala u NOP, stavljajući svoj dom na raspola-

<sup>14</sup> *Dnevnik*, Novi Sad, 20. decembar 1983.

ganje partizanima, mada je znala kakve će posledice snositi ako je okupator otkrije. Na žalost, uhapšena je i pred policijom je imala veoma hrabro držanje, iako su joj kod kuće ostala nezbrinuta deca. Znala je da će je streljati, ali nije klonula duhom, već je novim zatvorenicima pomagala da se snađu u uslovima logorskog režima. Prilazila im je, neumorno im davala savete kako da se ponašaju, kojih ubačenih provokatora da se klone... Streljana je 1944. godine.

---

## BEKSTVA

---

Svi zatvori i logori u Banatu bili su veoma dobro obezbeđeni i čuvani jakim stražama, pa su bekstva zatvorenika iz njih bila skoro nemoguća. Mnogi pokušaji bekstava prilikom hapšenja završavani su kobno. Uspešnih bekstava je bilo uglavnom prilikom sprovođenja uhapšenika u policiju ili upućivanja logoraša na radove van logora.

Bekstva iz radnog logora ili sa rada u okolini Petrovgrada bila su otežana i zbog nepoznavanja terena. Šta bi radio, na primer, jedan Belocrkvanin, Kovinac ili Pančevac, ako bi ugrabio pogodan trenutak i pobegao iz logora u Petrovgradu ili Čoki? Veoma brzo našao bi se u rukama policije, kao što se u leto 1943. to dogodilo u Čoki Savi Budišinu iz Dragutinova, koje čak i nije tako daleko od Čoke, a ipak je uhvaćen još istoga dana. Streljan je u prvoj narednoj odmazdi okupatora.

Zatvorenici su bili pred nepremostivim teškoćama i velikim dilemama. Šta su mogli da izaberu kada su znali da bi u slučaju hvatanja posle bekstva bili streljeni? Osim toga, okupator je uveo pravilo da u slučaju uspešnog bekstva streљa za odmazdu onoliko zatvorenika koliko ih je pobeglo (odmazda za odbeglih šest logoraša sa Ostrovačke ade).

Bila su to velika psihička opterećenja za logoraše, a postavljalo se i etičko pitanje: Zar svesno pobeći znajući da će u slučaju uspeha neko od drugova biti žrtva.

Okupator je uvođenjem takve prakse ipak uspeo da one mogući česta, a pogotovo masovnija bekstva.

Najzad, najveća sigurnost u organizovanju bekstva mogla je biti samo uz pomoć faktora van zatvora ili logora.

Najspektakularnije bekstvo, istina bez pomoći spolja, organizованo je na Ostrovačkoj adi 17. oktobra 1942. godine. Inicijator je bio student Branko Gleda, predratni komunista.

U toj grupi su bili još i Aca Pejački, zemljoradnik iz Konaka, Mirko Ranimirović Firciga iz Ilandže, predratni komunista Ivica Nikolić, Buda Svilar Buća iz Karađorđeva i Steva Đurić, student iz Melenaca.

Ne želeći dalje da podnose torturu policije, oni su se dogovorili o bekstvu, iskoristili pogodnu priliku i bacili se u hladne talase Dunava. Cilj im je bio da se dokopaju desne obale reke. Na žalost, teška je sudska zadesila te odvažne ljudi. Student Đurić se odmah udavio. Ostala petorica uspela su da pređu na srpsku stranu gde su se dogovorili da krenu svaki na svoje odredište. Branko Gleda je pošao prema Beogradu, gde je računao na staru vezu radi odlaska u partizanski odred. Međutim, on je preko Beograda dospeo u svoje Karađorđevo i, s obzirom na situaciju u Banatu, posle mnogih teških iskušenja prešao u Srem, gde je septembra 1943. poginuo braneći drugove iz Severnobanatskog odreda u Surduku.

Pejački i Ranimirović odlučili su da ponovo pređu u Banat gde su imali vezu, Ivu Subotina iz Male Margitice. I zaista, Aca Pejački je dospeo do Subotina, ali je Ranimirović otiašao u svoju Ilandžu gde su ga istoga dana uhvatili, a zatim i streljali.

Nikolić i Vuletić su se uputili prema Požarevcu u nameri da se kasnije prebace u Banat, ali su uz put naleteli na grupu četnika koji su ih poklali.

U znak odmazde za bekstvo ove šestorice, na Ostrovačkoj adi streljano je šest logoraša ...

\*

Neke okolnosti su išle naruku trojici logoraša kojima je uspelo da pobegnu iz Petrovgrada. Jovo Grahovac iz Starog Leca je prve pomisli o bekstvu i razgovor o tome imao sa Brankom Gledom još u policijskoj Prefekturi u Petrovgradu početkom 1942. godine, ali se tada ništa nije moglo učiniti. Dugo je čekao na priliku, a ona mu se ukazala tek početkom oktobra 1943, kada je već bio osnovan jedinstveni logor u Petrovgradu (Gleda je tada već bio na Ostrovačkoj adi). Razgovor o bekstvu je ovoga puta Grahovac započeo sa Karađorđevčaninom Jovom Agbabom, računajući da će mladi Agbaba neprimećeno odvesti begunce do karadžorđevačke veze.

Kako je Grahovac, budući da je u Vršcu učio kovački zanat, tu upoznao i Nikolu Marinkovića, koji je takođe bio logoraš, predložio je Agbabi da u grupu za bekstvo uđe i Marinković, što je ovaj prihvatio.

Joca je vezu osigurao i čekao se samo pogodan trenutak. Prilika se ukazala kada su se jednoga dana među logorašima tražili majstori koji znaju da prave gvozdene kapije, što je trebalo uraditi nekom nemačkom oficiru u gradu. Pošto se Grahovac kao kovač javio, a nije mogao to sam da uradi, tražio je bar još dvojicu kao pomoć. Policija je prihvatala njegov predlog da to bude Marinković kao mehaničar i »na primer, ovaj mali — da pridržava gvožđe« (Agbaba je bio veoma mlad).

Radeći vrlo savesno, pred kraj radnog vremena, predveče, zamolili su stražara, nekog starijeg čoveka, da im kupi flašu vina, a da ostatak novca zadrži za sebe (Grahovac je imao nešto sakrivenog novca). Tako su iskoristili kratkotrajno odustvovo stražara i ubrzo se našli preko Begeja, a zatim u toku noći stigli u karadordevački atar, vođeni sigurnim Agbabom, koji je znao i sporedne puteljke. Već posle nekoliko dana sa grupom od tridesetak ilegalaca kod Opova su prešli Dunav i dospeli u Belegiš odakle su upućeni u vojvođanske jedinice Narodnooslobodilačke vojske. Sva trojica su ratne godine preživeli i dočekali oslobođenje.

\*

Poznato je i bekstvo Pančevca Save Pandurova, pripadnika Južnobanatskog partizanskog odreda, koji je posle diverzije na pruzi Pančeve—Vršac kod Vladimirovca jula 1941. godine uhvaćen. Iako vezan, Pandurov je uspeo da iskoči iz seljačkih zaprega i pobegne, ali je ipak uhvaćen u jednoj bazi i likvidiran kada se okupatoru ukazala prva prilika.

\*

Radivoj Perc Pavle je vezanih ruku odveden u opštinsku zgradu u Perlezu. Odatle je 31. marta 1942. uspeo da pobegne. Celo vreme okupacije živeo je i vešto se kretao kao ilegalac i borac, pretežno u Perlezu i njegovoju okolini.

Iz petrovgradske Šećerane, u koju su septembra 1943. godine sa grupom logoraša odlazili na rad, pobegli su Karađorđevčani Dušan Obradović i Rade Mihić. Obradović i Mihić su prethodno uspostavili vezu sa svojom partijskom organizacijom. Odlazak na rad u Šećeranu je bio prekinut zbog njihovog bekstva.

\*

Pored ostalih, beležimo još neka pojedinačna bekstva: Milan Kojić (prebegao u Rumuniju), Žarko Ungur iz Neuzine, Kamenko Ostojin i Branko Milosavljev iz Orlovata, Živa Lalić iz Botoša, Sredoje Velimirov, Ljubomir Stanisavljev i Dušan Bošnjakov iz Livada, Svetozar Barać iz Karađorđeva... Bilo je i slučajeva pogibije pri pokušaju bekstva, kao što se početkom marta 1943. u Kikindi dogodilo Dejanu Francuskom i Jovanu Gligorinu, koji su izrešetani rafalima iz puškomitrailjeza.<sup>1</sup> Isto tako u dvorištu petrovgradskog istražnog zatvora Jozef Vilhelm ubio je dva zatvorenika koji su pokušali bekstvo.<sup>2</sup>

Velimiru Nenadovu iz Aradca se ukazala prilika za bekstvo kada je sa grupom logoraša sekao trsku baš kod svog sela. Priliku je iskoristio, ali je već sutradan uhvaćen zahvaljujući izdaji, a 5. decembra 1942. i streljan.<sup>3</sup>

Bekstvo nije uspeло ni omladinskom rukovodiocu Milantu Martinoviću prilikom blokade Vojvode Stepe. On je tada bio uhapšen i saslušavan. Kada je Špiler naredio da ga ponovo dovedu na saslušanje, policajci su to učinili, a Milan je iskoristio priliku, zaleteo se prema prozoru, razbio ga u skoku glavom i našao se na ulici, ali ga je tamo dočekao jedan policajac i ubio.<sup>4</sup>

Češća bekstva bila su iz brestovačkog radnog logora, naročito 1944. godine. Tu su radili logoraši sa beogradskog Sajmišta i iz Hrvatske. Sredinom 1943. pobegla su trojica, a uskoro zatim još šestorica. Krajem maja 1944. logoraši su uspeli

<sup>1</sup> Lj. Tabački, *Kikinda u NOR*, str. 426.

<sup>2</sup> MSRV, arh. zbirka br. 18940.

<sup>3</sup> *Hronika Aradca*, str. 175.

<sup>4</sup> MSRV, br. 8051, str. 29.

da savladaju i likvidiraju stražare, otmu im oružje i pobegnu. Pomoću pasa gestapovci su uhvatili 20 begunaca, dok su sedmorica pobegla. Uhvaćeni logoraši sprovedeni su u Petrovgradski logor gde su držani u samicama. Zbog učestalih pojava bekstva, uprava logora u Brestovcu je naredila da logoraši preko noći spavaju vezani.<sup>5</sup>

<sup>5</sup> Zbornik MS, br. 39, str. 125.

---

## POSLEDNJA REORGANIZACIJA OKUPATORSKE POLICIJE JULIA 1944.

U letnjim mesecima 1944. godine došlo je do još jedne reorganizacije okupatorske policije u Banatu zbog novonastale situacije. Naime, pod udarcima banatskih partizanskih odreda, okupacioni sistem se počeo rušiti. Iz manjih sela povučene su stanice Državne poljske straže da bi se izbeglo nijihovo razoružavanje u borbama sa narodnooslobodilačkim snagama. Pored toga, u velikom broju sela prestala su da funkcionišu opštinska poglavarstva i njihova administracija, a faktička vlast bila je u rukama sada već legalnih narodnooslobodilačkih odbora. Protiv narodnooslobodilačkih snaga neprijateljske akcije sada organizuje direktno nemački zapovednik Policije poretka u Srbiji, Sandžaku i Crnoj Gori — Oblasna policijska komandantura za Banat.

Iz jednog poverljivog izveštaja Policijske prefekture Banata vidi se da je u Banatu 26. jula 1944. godine sprovedena poslednja reorganizacija policije u okupacijskom periodu. Usled stalnih i sve brojnijih akcija partizanskih jedinica, Juraj Špiler nije mogao sa svojom Udarnom grupom da stigne na svako mesto dogadaja kao ranije. Nije mogla da se održi ni ranija praksa vođenja istrage u svakom slučaju. Stoga je Banat podeljen na šest rejona i u svakom određena su lica odgovorna za vođenje istrage.

Najugroženiji rejon Špilera je zadržao za sebe. To su bili srezovi: Petrovgrad, Jaša Tomić i Kovačica, kao i opštine Melenci, Elemir i Kumane. U ostalim rejonima za vođenje istrage određeni su već poznati čelnici policije: kapetan Kornelije Lelijer, kapetan Hans Klajn, policijski savetnik Oskar Kreveč, poručnik Hans Birg i kapetan Georg Loh. Njima je tačno propisan postupak i red istrage u slučajevima da dođe do diverzije, sabotaže ili napada. Iz tih uputstava tačno se videlo da se, u stvari, prenosi iskustvo samog Špilera u takvim prilikama.

Na veliki pritisak snaga NOP, koje su bile u stalnoj ofanzivi, odgovarale su jedinice gradske i poljske straže (Državne straže), koje su u stalnom sastavu imale blizu 1600 Nemaca, uključujući i 280 oficira i podoficira. U stalnom sastavu bilo je i oko 400 Mađara. Tome treba dodati i oko 1600 lica u obaveštajnoj mreži. Štabovi gradske i poljske straže bili su locirani u Petrovgradu, Pančevu, Vršcu, Kikindi, Beloj Crkvi, Novom Kneževcu, Novom Bečeju, Kovačici, Jaši Tomiću, Alibunaru i Kovinu. Poljske straže bile su raspoređene po selima, ali u stalnoj opasnosti da budu razoružane i rasturene.

Međutim, glavna neprijateljska snaga za borbu protiv NOP bila je u to vreme naoružana nemačka narodnosna grupa, tj. Dojče manšaft. U pismu vođi narodnosne grupe za Banat 24. jula 1944. ističe se da se u sastavu nemačke narodnosne grupe u Banatu nalazi 80 oficira, 123 podoficira i 5630 vojnika. Od naoružanja imaju 3576 pušaka, 122 puškomitrailjeza, 24 automata, 68 pištolja i 900 ručnih bombi. Zato se u pismu najhitnije traži još 1500 pušaka i 1000 ručnih bombi. Od Državne straže se traži da vrati 40 puškomitrailjeza, a da im se dodele drugi, a za oficire se zahteva dodela izvesnog broja automata i pištolja. Najzad, traži se da se puške pripadnika Dojče manšafta zamene italijanskim kratkim, sa bajonetom, radi lakšeg pročesljanja ševara, polja i delova šume, pošto ljudstvo »pri ličnim borbama« mora da bude vrlo pokretljivo.<sup>1</sup>

Jedinice Dojče manšafta bile su svrstane u pet bataljona, od kojih su tri raspoređena u severnom, a dva u južnom Banatu.<sup>2</sup>

Položaj okupatora bivao je iz dana u dan sve teži, naročito približavanjem Crvene armije Banatu. Zbog toga je krajem avgusta 1944. formirana »Borbena grupa Štecel«,<sup>3</sup> u čiji sastav su ušle sve jedinice Državne straže, granične carinske straže, jedinice pomoćne policije (Hipo), jedinice Dojče manšafta i nemačke izbeglice iz Rumunije, koje su pred Crvenom armijom bežale na zapad.

Uz ove, u to vreme u Banatu su bile još i neke jedinice Feldžandarmerije, vazduhoplovne jedinice (Luftvafe) na novoizgrađenim pomoćnim aerodromima kod Ečke, Bašaida, Ali-

<sup>1</sup> Zbornik VII JA, tom I, str. 602—9.

<sup>2</sup> Zbornik VII JA, tom I, str. 602—609.

<sup>3</sup> Kampfgruppe Stöcel.

bunara, Ilandže... Bilo je tu i nekih jedinica Vermahta na odmoru i manjih specijalnih jedinica, kao i nekoliko bataljona belogardejaca razmeštenih po najugroženijim mestima po Banatu. Neprijatelj je koristio belogardejsku konjicu prilikom pretraživanja terena pod već naraslim kukuruzom.

Septembra je izvršena još jedna reorganizacija. Pregrupisavanjem postojećih snaga formirana je Grupa za obezbeđenje »Berends«, ali ni to nije zaustavilo ili bar smanjilo aktivnost partizanskih jedinica.

Na pomoći je bio totalni raspad nemačkog okupacionog sistema.

---

## DEPORTOVANJE LOGORAŠA U NORVEŠKU, NEMAČKU I FRANCUSKU

Kada se ukazivala potreba, okupator je iz Banata upućivao zatvorenike na rad u razne zemlje Evrope, najviše u Norvešku, Nemačku i Francusku.

Krajem aprila, odnosno početkom maja 1942. godine upućeno je oko 250 banatskih zatvorenika iz Kikinde, Pančeva, Melenaca, Kumana, Kovačice, Crvene Crkve, Kaluđerova, Češkog Sela, Banatske Subotice, Barande, Vršca, Dolova, Vračev Gaja, Jasenova, Bele Crkve, Taraša, Petrovgrada i Ruskog Sela — u Norvešku. Logoraši su uzeti iz petrovgradske Prefekture, pančevačke Svilare i kikindske Kurije, a u Norveškoj su pod veoma teškim uslovima radili u tzv. »radnoj službi Viking«.

Jula 1944. godine iz Petrovgradskog koncentracionog logora deportovano je oko 150 zatvorenika na prinudni rad u Nemačku i Francusku. Oni su izvesno vreme zadržani u logoru Banjica u Beogradu, a zatim su sa jednom većom grupom zatvorenika produžili u te zemlje. Usled veoma loših uslova života, loše ishrane i nečovečnog postupanja prema njima, većina ih je umrla. Tako je prošla i grupa od 41 priпадnika NOP iz Kusića, koji su pomagali Južnobanatski partizanski odred. Oni su na prinudni rad u Nemačku — u koncentracioni logor Mauthauzen i druge logore — deportovani u avgustu 1944. godine, dakle, čak nepuna dva meseca pre oslobođenja Banata.

Prva grupa za Norvešku krenula je iz kikindske Kurije, u Petrovgradu im se pridružila grupa iz Prefekture, a u Pančevu i logoraši iz južnog Banata. Iz Pančeva su u Beograd u dvočasovnom putovanju prešli brodom, pa su naredna tri dana zadržani u prihvatanom logoru Sajmište. Dakle, tek su bili na startu, a pred njima je bio dalek put — u neizvesnost. Pred polazak iz Kikinde, Petrovgrada i Pančeva rodbini lo-

goraša je poručeno da im donesu toplu odeću i hrane za tri dana, pa su nesrećnici zalihe hrane znatno smanjili već pre polaska na prvu etapu do Beča. U Beč su stigli 14. maja i zadržali se u obližnjem logoru Gishibil, da bi 12. juna u zatvorenim i zaglušljivim teretnim vagonima prebačeni u Štetin. Tu su ukrcani na dva prekookeanska broda i otplovili u Norvešku, gde su raspoređeni u logore Usen, Falstat i Bejsfur. U ovom poslednjem, gde su stigli 24. juna, bilo je najviše Banaćana. Na ulazu u logor istaknuta je ironična parola na nemačkom jeziku: »Marljiv rad — put u slobodu!« Pored visoke ograde od bodljikave žice i naoružanih vojnika, koji su stalno kružili sa spoljašnje strane, u šest stražarskih kupola, odakle su noću zaslepljivali reflektori, bila je stalna posada sa puškomitraljezima.

Kasnije su logoraši upućivani na rad u druge logore, pa čak i na krajnji sever Norveške ili na norveško-švedsku granicu. To su bili logori Jernvatn (kod Bejsfjura), Korgen, Usen, Stejnvikholm i Erlandet.

Uz veoma slabu ishranu logoraši su radili teške fizičke, iscrpljujuće poslove: na podizanju baraka za sopstveni smeštaj, na trasiranju puteva, razbijanju stena ili izgradnji bunkera, a sve to vrlo primitivnim sredstvima. Na ljudima je ostajala samo kost i koža.

Uz to režim u logorima je bio nepodnošljiv. Pored torture koju je naročito sprovodio rukovodilac logora Bejsfur, zastavnik I klase Karl Mateus, zbog svireposti nazvan »Zmija«, nemački vojnici su mogli da ubijaju logoraše i da za to nikom ne odgovaraju.

Na dan 3. jula 1942. konstatovano je da je u logoru Bejsfjur zavladao tifus. Od opake bolesti umrlo je dosta Banaćana. Polovinom jula taj logor je posetio general Jozef Terboven, nemački komesar za Norvešku. On je pitanje epidemije tifusa rešio na jednostavan način. Naredio je da se svi bolesnici odmah pobiju, što je i učinjeno. Streljan je ukupno 271 logoraš, među njima i jedan broj dovedenih iz Banata. To se dogodilo od ponoći između 17. i 18. jula. Među streljanim našlo se i tročlano partijsko rukovodstvo logora, od kojih je jedan bio Banaćanin: Milan Stančić Uča iz Kumana.

Polazak za logor Jernvatn naređen je iznenada, a odeća mnogih logoraša bila je na dezinfekciji, pa su tako krenuli ogrnuti samo čebadima. Svako je dobio po ašov, lopatu ili

pijuk, pa su put od dva ipo kilometra do šlepova prešli pešice. Ne mogavši da koračaju tempom koji su Nemci odredili, neki iznemogli su zaostajali pa su ih sprovodnici ubijali iz pištolja i ostavljadi.

U novom logoru su zatvorenici radili po kiši, u vodi, pod otvorenim nebom, ponekad štiteći se samo čebadima. Na mahnini, u vodi, proveli su tri nedelje. Tako su i spavali i, naravno, mnogi se razboleli. Bilo je opasno pokazivati znake bolesti, jer jedini lek bio je metak iz pištolja.

Komandant logora Jernvatn, zloglasni Zajfert, zabavljao se na svoj način. Igra se zvala »trka za život«. Deportirci su naterani da opreće oko logora (staza je bila dugačka oko 500 metara) i ko u tome nije uspeo bio je ubijen. U »trkama za život« ubijeno je 27 deportiraca. Na povratku u logor Bejsfur 23. avgusta Zajfert i Zmija su počeli da primenjuju nešto novo: Svako veče je organizovano davljenje deportiraca u kolibama!

Zlostavljanjima nikad kraja.

Mali broj Banaćana imao je tu sreću da po oslobođenju kroči na tle svog zavičaja.<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> Za obradu poglavljia o deportovanju banatskih logoraša korišćeni su dokumenti MSRV-Az, 18940, str. 179—182: Sećanja deportirca Vasilija Turkulja iz Zrenjanina; Lj. Tabački, *Kikinda u NOR*; Sandor Veg, *Zbornik MS*, br. 35; Božidar Ivković, *Zbornik MS*, br. 39: Radijov Gavrilović: *Zatvorska soba* br. 52, rukopis.

---

## TO NIJE BILA GOMILA BESPOMOĆNIH

S obzirom na uslove u kojima su živeli, na logorski režim, totalnu obespravljenost, neprekidne odmazde i na izvesnost koja je proisticala iz stalno lebdeće opasnosti za život — reklo bi se da su logoraši predstavljali gomilu bespomoćnih vašljivaca, zbijenih između bodljikavih žica.

Bez obzira na to, čak i ako zanemarimo retka bekstva i herojsko držanje velikog broja zatvorenika u zatvorima i logorima, u Petreogradskom koncentracionom logoru tekaо je život i aktivnost koji su uticali na održavanje visokog morala i podizanja duha. Nalažene su mogućnosti da se održi vera u budućnost i pokrene i nastavi borbu, koliko god su skromne mogućnosti u takvim uslovima dozvoljavale.

U tome su KPJ i SKOJ imali odlučujuću ulogu pa je u logorskim uslovima prirodna bila idejno-politička i akciona povezanost i zavisnost u delovanju Partije i SKOJ-a. Uostalom, ni okupator nije činio bitniju razliku u tretmanu članova KPJ i SKOJ-a. U izveštaju Franca Rajha, prefekta policije, iz polovine 1942. godine, kaže se, pored ostalog, da je »suvišno ovde posebno opisivati delatnost SKOJ-a u Banatu, pošto je ovaj u tesnoj vezi sa delatnošću Komunističke partije, stoga sve što je pri kraju navedeno važi i za komunističku omladinu organizovanu u SKOJ. Ova veza postaje naročito upadljiva time što su se partizani regrutovali iz redova članova Patrije, kao i iz redova SKOJ-a i koji su se pri izvršenju raznih sabotaža i zločina međusobno takmičili.«.

Logorski režim nije dozvoljavao organizovanje kulturnog života kroz horske, dramske, recitatorske i druge sekcije. Logoraši su imali da rade i — da čekaju smrt.

Jedan primer iz petrogradske Prefekture govori kolika je u rodoljuba bila razvijena vera u pobedu i kako je unošeno spokojstvo i razbijena zatvorska psihoza među ženama-

-zatvorenicima u zimu 1941/42. Za maloletnu decu, koja su u zatvor dovedena zajedno sa svojim majkama, pohapšene učiteljice su na jednostavan i primitivan način organizovale predavanja iz pojedinih školskih predmeta. Deca su bila podeљena u tri grupe. Najmlađa su slušala odabrane narodne priče, dok su za stariju održavana predavanja iz istorije, geografije, maternjeg jezika i računa.

U organizacionom smislu, istina, u Petrovgradskom logoru nemoguće je bilo formirati klasične partiskske i skojevske organizacije i komitete. Nije bilo uslova za takvu organizaciju komunista, jer je pretila opasnost da se ona brzo otkrije. Stoga se, zahvaljujući elastičnom prilazu, što je i situacija name-tala, pristupilo osnivanju tzv. kolektiva. To su bile manje grupe logoraša, po pravilu iz istog mesta, koje su u osnovi svoga delovanja imale veoma izraženu političku aktivnost. Žene-logoraši imale su jedinstven kolektiv.

Zatvorenici su tako lakše preživljavali nemilosrdnu psihofizičku torturu logorskih vlasti. Reč utehe je u takvim prilikama mnogo značila. Putem kolektiva organizovana je zajednička ishrana, ispomagalo se u odeći, negovali bolesni.

Putem kolektiva prenošene su informacije o vojnopolitičkoj situaciji u zemlji i svetu, u čemu je zatvorenike najviše zanimala situacija na frontovima. Oni su se informisali o prilikama u celom logoru, o držanju pojedinaca pred policijom, podizali borbeni moral. Osim toga, uspešno su raskrinkavani i izolovani vešto ubaćeni izdajnici i provokatori, što je bilo od neprocenjive važnosti za očuvanje jedinstva u političkoj aktivnosti logoraša i razvijanju borbenog duha među njima.

Razne poruke još u Policijskoj prefekturi u Petrovgradu prenosile su naročito žene, jer su one određivane da održavaju čistoću u hodnicima i na stepeništima.

Kasnije, osnivanjem jedinstvenog Koncentracionog logora za ceo Banat u Petrovgradu, žene su se odlazeći na rad u AVIS, krišom sastajale sa partiskim aktivistima na slobodi, koji su ih obaveštavali o najnovijim događajima u Banatu, o političkoj situaciji, o uspesima narodnooslobodilačkih snaga. Tom prilikom uspevale su čak i da od aktivista preuzimaju delove odeće ili hranu. U AVIS-u su, kad god je to bilo mogućno, čisteći živinu, skrivale iznutrice i prenosile u logor, kako bi koliko toliko dopunjavale onu mizernu logorsku ishranu. One su u

ishrani pomagale naročito taocima kojima nije bio dozvoljen izlazak na rad van logorskog kruga.

Susrete sa aktivistima NOP i rodbinom logoraši su imali i na povrtnjaku, a informacije koje su tom prilikom dobijali, prenosili su drugovima u logoru, naročito onima kojima je bio zabranjen izlazak na fizički rad izvan logora. Zatvorenici su, radeći u povrtnjaku, sprovodili svojevrsnu sabotažu: sadili su, na primer, luk naopako sa žilama naviše. Jedna grupa, određena da lopatama prevrće vlažni suncokret u magacinima na periferiji Petrovgrada, samo je stvarala utisak da radi, a sunčokret uopšte nije prevrtala. Godine 1943. prilikom utovara mineralne vode u vagone, iako po veoma hladnom vremenu, logoraši su krišom otvarali flaše, pili vodu i prazne flaše sa čepom vraćali u sanduke namenjene nemačkoj vojsci na frontu.

Za vreme radova u logoru u Čoki, takođe su vršene razne sabotaže. Pogrešno je orezivan vinograd, lomljena je loza prilikom okopavanja, uništavana salata i cveće koje je uzgajano za seme.

Žene-logoraši su s vremena na vreme bile upućivane da spremaju prostorije komande neke nemačke vojne jedinice ili stanove viših oficira. To je takođe bila prilika za kontraktiranje sa aktivistima NOP ili sa rodbinom.

Veliku umešnost su pokazvali kada su ocenili mogućnost podmićivanja pojedinih stražara, spremnih na ustupke radi materijalne koristi. Partijskim aktivistima je skretana pažnja na takve stražare, koji su zatim omogućavali susrete logoraša sa aktivistima, od kojih su dobijali dragocene informacije.

Takva aktivnost doprineća je da vest o porazu Nemaca kod Staljingrada brzo prostruji kroz redove logoraša. Tako je bilo i u slučaju kapitulacije Italije, što je unelo neskrivenu radost među sve logoraše i još više ih učvršćivalo u uбеđenju da pobeda i sloboda nisu daleko.

Velikim doprinosom NOP u celini smatralo se dobro držanje uhapšenika još prilikom saslušavanja i zlostavljanja u policiji. Po tome su logoraši jedni druge i cenili. Polazilo se od činjenice da sakrivanje istine o kretanju ili utočištu ilegalaca ili partizanskih boraca ili drugih, neotkrivenih aktivista, bez obzira na brutalna zlostavljanja, predstavlja značajan doprinos daljem razvoju narodnog ustanka. Uhapšenici su, na protiv, često svesno i hrabro na sebe primili »krivicu« samo

da ne bi izdali druga ili drugaricu, koji se van logora još aktivno bore protiv okupatora.

Logorske vlasti u Petrovgradu su s vremena na vreme dolazile do saznanja o aktivnostima logoraša, pa su akteri, s obzirom na logorski režim, drastično kažnjavani.

U Čoki, žene su jednog junskega dana 1944. godine za kaznu izvodile »frišport« po blatu (trčale su u krug, padale u blato i dizale se na komandu: »Lezi-diž'še!«). One su toga dana odbile da prime hranu. To je bio jedan od veoma retkih, ali i smelih masovnih protesta, pogotovo kada se ima u vidu strog i nepodnošljiv režim života u logoru.

Veliki broj logoraša više je vodio računa kako će se držati ako ga fašisti izvedu na gubilište. Otuda je prilikom prozivanja za streljanje ili vešanje često bilo uzvikivanje borbenih parola ili pevanje borbenih pesama. To je ostavljalo snažan utisak na one koji su ostajali, a fašističku policiju dovelo u zabunu.

Meštani Čoke i okolnih »majura«, uglavnom poljoprivredni radnici, koji su godinama stenjali pod vlašću spahijske, bojažljivo su gledali na logoraše kada su ovi prvi put ovde došli na rad. Vremenom, od logoraša su prvi put čuli istinu o narodnooslobodilačkom pokretu, tako da su se oslobođili straha, pa čak i pomagali osuđenike kad god su to mogli, izlažući se i sami riziku. Veze naroda (pretežno Mađara) i logoraša stvorene u godinama rata ostavile su neizbrisivi trag među njima i tada stvoreno bratstvo i jedinstvo nastavljeno je da se neguje i razvija i posle rata.

Logor je bio svojevrsna škola u koju su prenošena i prilagođavana iskustva Lepoglave i Mitrovice. On je bio škola kolektivnog rada i života, uzajamnog pomaganja, škola vaspitanja za dalju borbu protiv klasnog neprijatelja. Oni koji su pušteni kućama još u vreme rata, bili su još vatreñiji u borbi protiv fašizma, iako im je pred puštanje naročito naglašavano da ne dozvole da se ponovo nađu u logoru, jer ih tada čeka sigurna smrt. Otuda u ratu koji je vođen posle oslobođenja Banata — do 15. maja 1945 — među rukovodećim kadrom u vojnim jedinicama ima banatskih logoraša, dok su drugi našli svoje mesto radeći u društveno-političkim organizacijama ili na izgradnji mlade narodne vlasti.

## SLOM FAŠIZMA BLIZU, A ODMAZDE NE PRESTAJU

*U ataru Jabuke, drugog juna 1944.*

Dana 2. juna 1944. godine streljano je 55 lica u ataru opštine Jabuka, na šest kilometara udaljenosti od Pančeva, gde su već postojale masovne grobnice ranije streljanih. Do ove odmazde došlo je zbog ubijanja, odnosno ranjavanja trojice priпадnika banatske Državne straže. Žrtve su na stratište dovedene iz logora u Petrovgradu.

U jabučkom ataru ostali su pokopani:<sup>1</sup> Slavko Babin Trećakov, ratar iz Bašaida, Miloš Čizmić, ratar iz Kikinde, Mihalj Kiš, krojač iz Padeja, Svetozar Krompić Zare, zidar iz Vranjeva, Miloš Malešev, nadzornik imanja iz Vranjeva, Blagoje Majugić Mita, ratar iz Vranjeva, Karolj Mora, zidar iz Sajana, Rajko Rakočević, žel. činovnik iz Petrovgrada, Mladen Sadžak Mića, kolar iz Ruskog Sela, Savo Samardžić, činovnik iz Petrovgrada, Luka Agbaba iz Ban. Sokolca, Miloš Bogdanović, ratar iz Ban. Karađorđeva, Dragomir Bulić iz Idoša, Stevan Vignjević iz Aleksandrova, Petar Vuković, ratar iz Aleksandrova, Miloš Gajić, kožar iz Srpske Crnje, Toša Gajski iz Kikinde, Lazar Gajić, iz Barande, Maksim Dragović, ratar iz Ruskog Sela, Đušan Đurđev iz Srpske Crnje, Miletin Đurin, ratar iz Ban. Dušanovca, Veselin Zarić iz Kikinde, Rajko Iličić iz Vranjeva, Božidar Jagačev iz Vranjeva, Miloš Jerkov iz Vranjeva, Milivoj Kljurski iz Bašaida, Stanko Krstić iz Klarije, Stevan Kovačević iz Ban. Karađorđeva, Rade Ličina iz Ban. Sokolca, Joca Marjanov iz Idvora, Petar Malenčić iz Ruskog Sela, Radivoj Miladinski iz Idoša, Živa Perić iz Vranjeva, Bogdan Milićev iz Srpske Crnje, Danilo Perić iz Vranjeva, Georgi-

<sup>1</sup> U tekstu plakatiranog saopštenja kaže se da je streljano 55 lica, dok ih je na spisku 54.

je Pribić iz Ruskog Sela, Dragomir Pjevčević iz Ruskog Sela, Rade Poznan iz Ban. Sokolca, Draga Radičić iz Kikinde, Branko Radivojac iz Iđoša, Krsta Raičković, ratar iz Ruskog Sela, Stevan Stan, čurčija iz Klarije, Dušan Sadžak, ratar iz Ruskog Sela, Živojin Stevanov, ratar iz Kikinde, Lazar Tajkov iz Vranjeva, Ivan Todorov iz Srpske Crnje, Milan Uzelac iz Aleksandrova, Mihalj Halai iz Sajana, Vasa Čizmić iz Kikinde, Dane Čolić iz Ban. Sokolca, Jova Čiča iz Karadordjeva, Stevan Džakula iz Ruskog Sela i Branko Šajnović iz Karadordjeva.

Streljani su odmah i spaljeni pošto je na licu mesta radio jedan specijalni nemački odred za spaljivanje leševa.

### *Posle samo sedamnaest dana — opet u Jabuci*

Vec 19. juna 1944. opet je izabrana Jabuka. Na istom mestu streljano je 25 logoraša dovedenih iz Petrovgrada. Streljanje je izvršeno u znak odmazde za sabotažu na voz na pruzi Kikinda—Banatsko Veliko Selo i na voz kod stanice u Črnoj Bari.

Odmazdu su izvršili vojnici Zonderkomande 150. Streljanjem je rukovodio gestapovski oficir Šlodarh iz Berlina. Žrtve su na licu mesta spaljene, što su učinili pripadnici Zonderkomande. Oni su tih dana spaljivali leševe u jaubčkom ataru, kako bi utrli tragove ranijih zločina.

Iz Saopštenja koje je izdala Krajskomandatura 20. juna i dokumenata Anketne komisije za Banat, utvrđeno je da su streljana sledeća lica: Andrija Jokić Sekula, ratar iz Višnjićeva, Milivoj Kalezić Žuća, adv. pripravnik iz Petrovgrada, Simić Alekса Tiganj, ratar iz Padeja, Ferenc Tot, nadničar iz Kikinde, Vojislav Vojvodić, činovnik iz Čoke, Marko Babin iz Bašadina, Milana Gecić iz Iđoša, Radinka Drobac, učiteljica iz Višnjićeva, Anka Delić iz Aleksandrova, Stevan Ilijin, kožar iz Orlovata, Ljubomir Kirić, poštanski činovnik iz Orlovata, Đorđe Kovačević, ratar iz Ban. Karadordjeva, Živojin Mikalički iz Padeja, Milan Mijatov iz Vranjeva, Milan Markov iz Padeja, Branko Nenadov iz Padeja, Uga Popov iz Padeja, Milan Perić iz Petrovgrada, Lazar Ristić iz Padeja, Stojan Radanov iz Padeja, Milenko Ristin iz Padeja, Branislav Sudarski, ratar iz Vranjeva, Đorđe Simonović iz Padeja, Stanoje Terzin iz Padeja i Nikola Knežević iz Sanada.

## *Ponovo u Petrovgradu . . .*

Represalije prema banatskom življu ne jenjavaju. Iz Petrovogradskog logora izvlače se zatvorenici i odavde na streljanje. Dana 10. jula 1944. opet je osvanulo saopštenje krajsko-mandanta o streljanju četrdeset žrtava. U njemu стоји да је »у смислу propisa za izvršenje odmazde« по наређењу vojnог zapovednika za jugoistok streljano тога дана kao odmazda за:

a) Akt sabotaže izvršen 24. VI 1944. godine na jedan voz kod Sarče — 20 lica,

b) Zbog ubistva које су »banditi« izvršili nad manšaftovcem Petrom Hamom u Beodri i nad predsednikom opštine u Dragutinovu Veselinom Popovom — 20 lica.

Dakle, ukupno 40 »privedenih komunista, односно бандита и njihovih помагача«. На плакату се налазе само имена петорице, али у пoverljivom акту полицијске префектуре за Банат од 10. јула наведена су имена свих осталих: Zlatimir Bajin (1922), ratar iz Srp. Neuzine, Dušan Bogunović (1923), ratar iz Višnjićeva, Ljuba Bujvić (1906), domaćica iz Višnjićeva, Čeda Čurčić Bumbar (1926), ratar iz Aleksandrova, Milan Deretić (1925), шегрт из Београда, Živko Epifanić Pavenin, (1921), ratar iz Farkaždina, Brano Krajnović (1925), ratar iz Karađorđeva, Božidar Lojpur (1924), ratar iz Ruskog Sela, Čedomir Mi-leusnić (1923), ratar iz Karađorđeva, Živana Mišković (1924) domaćica iz Višnjićeva, Ljubomir Nikolić Švaba (1924), кројаč из Srp. Neuzine, Marija Padjan (1924), domaćica iz Kikinde, Milan Paskaš (1926), ratar iz Karadordjeva, Petruša Rađenović (1923) domaćica iz Vojv. Stepe, Živa Živkov (1924) maturant iz Pardanja, Dragomir Škorić (1920) ratar iz Karađorđeva, Aleksandar Terzin (1917), опанčар из Padeja, Bogdan Vlaisavljević Repeša (1921) опанčар из Karađorđeva, Žika Vujić (1920), ratar iz Sekula, Danica Zavada (1920), кројаčica из Aleksandrova, Mara S. Bogunović (1923), domaćica из Višnjićeva, Mara N. Bogunović Mariška (1921), domaćica из Višnjićeva, Radivoj Brojčin Rada (1915), ratar из Idoša, Danilo Čipić Dane (1908), ratar из Višnjićeva, Radivoj Dimitrijević Jurka (1926) из Sr. Neuzine, Desanka Jelača (1926), domaćica из Ban. Sokolca, Sofija Kangruga Soja (1915), domaćica из Višnjićeva, Aleksandar Korin-Bosić (1915), ratar из Sr. Neuzine, Sima Maksimović Čobanov (1916), pastir из Sanada, Vladimir Matić (1916), mesar из Ban. Karlovca, Ranko Moldovan (1921), ratar из Orlovata, Alekса Nadr-

ljanski Miseki (1900), ratar iz Sanada, Marko Nedeljković Mojsilov (1914), ratar iz Sr. Neuzine, Sava Pajić (1905), ratar iz Dragutinova, Milica Pribić Mica (1927), domaćica iz Karađorđeva, Nenad Savin Neško (1901), ratar iz Srpske Crnje, Svetozar Todorov Vuvica (1910), ratar iz Sanda, Laza Veselinov Lanjoš (1913), mašinbravar iz Pardanja, Milorad Živanov Pilko (1913), ratar iz Pardanja i Spiridon Živkov (1921), svršeni učenik trg. akad. iz Ninčićeva.

Toga dana žrtve su izvedene iz logora, opljačkane do gote kože, svezane, oterane na strelište i тамо побијене. Događaj se odigrao po ukalupljenom redu. Strelište je blokirano, а злочин извршен bez очеvidaca. Jedino je plakat Krajskomandature obavestio javnost о događaju uz nezaobilaznu napomenu: »Ovo neka bude za primer svima kojih se то тиче.«

### *Novih 85 žrtava u Petrovgradu*

Narodnooslobodilačka borba iz dana u dan poprimala je sve šire razmere, ali i okupator nije posustajao u odmazdama. Tako je доšlo do masovnog streljanja u Petrovgradu 15. avgusta 1944. godine. U dopisu komandanta petrovgradske Krajskomandature Amelunga prenosi se naređenje vojnog zapovednika Jugoistoka da se strelja:

- a) Za carinskog pograničnog stražara Tila, koga су партизани ubili 8. 7. 44. u Čelemiru — 20,
- b) Za izvršeni prepад на куделјару у Баšaidu, која је важна за рат, где је учинјена војно-privредна штета, убијен један страžar a i odveden, svega — 25.

45 dokazanih комуниста, односно партизана и њихових јата, по могућству из краја, где је prepад извршен . . . «

Dopis je datiran 27. jula 1944, ali su se u међувремену, од напада на куделјару до upućivanja citiranog pisma, dogodile još neke sabotaže. Dana 21. jula убијен је немачки војник i jedan припадник помоћне полиције (Hipo) у Перлеzu i извршен напад на полицијску станицу у Потпорнју i убиство једног припадника Državne straže, као i tri saradnika okupatora.

Stoga je број од већ одређених 45 logoraša за streljanje povećan na 85. Stravičan поступак sa žrtvama pre streljanja dat je општине u poglavljju »Tortura«. Tom prilikom stradale su sledeće žrtve: Žarko Adamov, ratar iz Melenaca, Boži-

dar Andrijan, ratar iz Srpske Crnje, Milutin Aracki, kovač iz Kumana, Darinka Babin, domaćica iz Kikinde, Jelka, Belančić, domaćica iz Padeja, Branko Boškov, željezničar iz Kikinde, Žarko Brzanski, ratar iz Aleksandrova, Petar Bukovan, radnik iz Vršca, Slavko Cukić, svinjar iz Srpskog Elemira, Krsto Čučuz, ratar iz Ruskog Sela, Aleksandar Čukić, obućarski radnik iz Padeja, Darinka Dapčević, domaćica iz Srpske Crnje, Božo Prentović, ratar iz Karađorđeva, Milovan Draško, ratar iz Ruskog Sela, Obrad Đurđev, stolarski radnik iz Kikinde, Pera Đurišić, ratar iz Aleksandrova, Kata Gavrilov, domaćica iz Perleza, Milan Gostović, ratar iz Karađorđeva, Nedeljka Goštović, domaćica iz Karađorđeva, Dušanka Grbić, domaćica iz Aleksandrova, Dragomir Grbović, kovački radnik iz Padeja, Milan Ivanović iz Vršca, Stevo Ivanović, ratar iz Srpske Crnje, Božidar Jović, činovnik iz Kikinde, Velinka Kebić, krojačica iz Mokrina, Živa Keljački, ratar iz Melenaca, Mara Kevrešan, domaćica iz Melenaca, Pera Kevrešan, ribar iz Melenaca, Miloš Krajnović, stolar iz Ruskog Sela, Žarko Lazić, trgovачki pom. iz Klarije, Milka Lukić, domaćica iz Karađorđeva, Sava Maletin, ratar iz Padeja, Bosiljka Mandić, domaćica iz Karađorđeva, Marko Marinović, ratar iz Karađorđeva, Pera Markov, ratar iz Kumana, Desimir Mihajlov, ratar iz Srpskog Elemira, Veselin Mihajlov, berberin iz Čoke, Sava Milanov, ratar iz Kikinde, Dušan Miletin, apsolvent učitelj. škole iz Krstura, Zoran Milivojev, krojački pomoćnik iz Melenaca, Svetislav Monić, ratar iz Melenaca, Milan Munčan, berberin iz Kikinde, Nikola Novaković, radnika iz Kikinde, Zorka Novaković, domaćica iz Karađorđeva, Veselin Novoseljački, ratar iz Melenaca, Zoran Novoseljački, ratar iz Melenaca, Lazar Novoseljački, ratar iz Melenaca, Miloš Olbina, ratar iz Ruskog Sela, Rade Orlović, ratar iz Karađorđeva, Milan Perin, ratar iz Srpske Crnje, Melanija Pančev, domaćica iz Karađorđeva, Nikola Petrovački, zidar iz Orlovata, Živojin Petrovački, radnik iz Petrovgrada, Jelena Radaković, domaćica iz Karađorđeva, Sofija Radaković, domaćica iz Karađorđeva, Marija Radaković, domaćica iz Karađorđeva, Latinka Tajkov, domaćica iz Melenaca, Ilija Rajačić, ratar iz Karađorđeva, Milica Rajačić, domaćica iz Karađorđeva, Nadica Rajačić, domaćica iz Karađorđeva, Milorad Raškov, ratar iz Srpskog Elemira, Vasa Raškov, ratar iz Srpskog Elemira, Dimitrije Ristić, pastir iz Padeja, Ljubica Savin, domaćica iz Perleza, Zora Savin, domaćica iz Aleksand-

rova, Pera Simić, ratar iz Padeja, Milena Simin, domaćica iz Iđoša, Milan Stančić, ratar iz Kumana, Katica Simić, domaćica iz Padeja, Dobrinka Stefanović, domaćica iz Perleza, Marko Stefanović, ratar iz Perleza, Slavko Stefanović, ratar iz Perleza, Smilja Stojićev, domaćica iz Srpske Crnje, Zorka Subotin, domaćica iz Karaša, Ivan Stefanov, ratar iz Kumana, Slavka Štikovac, domaćica iz Karađorđeva, Branko Tapavački, železničar iz Elemira, Milan Udicki, ratar iz Kikinde, Rakila Udicki, domaćica iz Kikinde, Ljubica Vlajić, domaćica iz Karađorđeva, Rajko Vujić, berberski pomoćnik iz Čoke, Jova Vukosavljević, ovčar iz Deliblata, Steva Zavišin, radnik iz Vršca i Nedeljko Zrilić, ratar iz Karađorđeva.

#### *Umeto puščanih plotuna — kosi mitraljez*

Streljanje logoraša 13. septembra 1944. okupator je objavio putem saopštenja. Više nije bilo vremena za transportovanje žrtava u druga mesta, pa je i ova odmazda izvršena u Petrovgradu. Manšaftovci i policajci, kao i obično, blokirali su ceo prostor, dok su se vlasovci, njih desetorica, postrojili podešavajući nišan za streljanje.

Ali, odjednom se dogodilo nešto neočekivano. Naime, kada je tog 15. avgusta na petrovgradskom Bagljašu trebalo da bude streljano 85 rodoljuba, jedan SS major je bez reda počeo iz mitraljeza da otvara vatru i mrcvari žrtve. Jozef Vilhelm nije mogao da dozvoli da ga neko pretekne, makar to bio SS oficir. Zato je brzo iskočio ispred postrojenih vlasovaca sa puškomitraljezom u ruci i počeo da žrtve zasipa rafalima. To je bila tek prva grupa žrtava. Zatim je privredna i druga i scena se ponovila. Vilhelm je vlasovcima potpuno preoteo ulogu dželata i sam iz mitraljeza pobio 51 rodoljuba. Ali to mu nije bilo dosta. Kada su pobijeni pobacani u raku Vilhelm je skočio na njih. U čizmama je gazio po telima nesrećnika, a iz pištolja besno pucao u njihove glave. Tako je iskalio svoj bes.

Toga dana su streljani: Ljubica Adamov, rod. 1912, iz Melenaca, Nedeljko Barnić (1923) iz Melenaca, Natalija Bibin Keka (1917) iz Melenaca, Žarko Bibin (1925) iz Melenaca, Nikola Guteša (1918) iz Karadorđeva, Đura Dobrić (1923) iz Aleksandrova, Radivoj Dražić (1925) iz Padeja, Gordana Eremitić (1904) iz Kumana, Ljuba Eremitić (1902) iz Krmana, Jefto-

mir Ilić (1928) iz Vranjeva, Milan Ivanović (1925) iz Vršca, Bogdan Jankov (1925) iz Melenaca, Vukosava Kuručev (1900) iz Melenaca, Miloš Kovačev (1902) iz Dragutinova, Zagorka Kovačev (1908) iz Dragutinova, Jova Kantar (1895) iz Karađorđeva, Milica Kevrešan (1914) iz Melenaca, Miša Kudrin (1897) iz Dolova, Žarko Mijatov (1906) iz Melenaca, Dušan Miljević (1902) iz Vranjeva, Nikola Martinović (1927) iz Karađorđeva, Vuka Nešić (1912) iz Melenaca, Mara Nićin (1917) iz Vranjeva, Sredoje Oluški (1922) iz Sanada, Žarko Ostojin (1923) iz Melenaca, Sava Plavkić (1908) iz Beodre, Julija Plavkić (1907) iz Beodre, Ilija Preradović (1911) iz Karađorđeva, Rada Paunov (1921) iz Srpskog Elemira, Čedomir Radin (1924) iz Kumana, Sava Radišić (1914) iz Srpskog Elemira, Slavko Radančević (1917) iz Višnjićeva, Bogdan Rajlić (1926) iz Višnjićeva, Momir Solarov (1912) iz Srpskog Elemira, Marija Stančić (1901) iz Vranjeva, Milenko Stanković (1914) iz Vranjeva, Dušan Subičin (1902) iz Melenaca, Živa Solarov (1922) iz Srpskog Elemira, Đurica Solarov (1927) iz Srpskog Elemira, Vladimir Stanić (1926) iz Ruskog Sela, Milan Tucić (1921) iz Melenaca, Zorka Ćurčić (1901) iz Kumana, Steva Ćirić (1882) iz Stajićeva, Perka Uzelac (1907) iz Vojvode Stepe, Draga Crnjajlov (1907) iz Crepaje, Anica Čolić (1923) iz Kumana, Draginja Čolić (1900) iz Kumana, Rada Krneta (1922) iz Karađorđeva, Ruža Živanović (1908) iz Perleza, Krsta Kajtes (1925) iz Karađorđeva i Marija Krišković (1925) iz Karađorđeva.

## BRISANJE TRAGOVA ZLOČINA

Okupator, zaslepljen Hitlerovim planom uređenja sveta, bio je nemilosrdan prema svima onima koji su mu se na tom putu suprotstavljali. U tome su ga, kao što je već bilo reči, u Banatu obilato pomagali domaći Nemci. Njihov okrutni odnos prema slobodarskom pokretu potlačenih i obespravljenih bio je ravan histeriji — ljudski život je oduziman kao da se radilo o običnom zanatu. Nemci nisu ni pomicali da bi mogli da izgube rat. Ali, kada je tlo pod okupatorom u Evropi počelo da se ljujla, za sve je bilo kasno — duboko se zagrizlo u glib. Natrag se nije moglo.

Strah od odgovornosti za zločine naterao je fašiste da pred licem sveta bar umanje sopstvenu krivicu — uništavanjem tragova zločina. Počelo je i u Banatu, kao i u celoj Evropi, spaljivanje leševa iz masovnih grobnica. Stoga su i u Banat pristigle specijalne nemačke jedinice radi uništavanja dokaza nacističkih zločina.

Dana 12. aprila 1944. godine jedna jedinica, tzv. »Zonderkomande 150« od šezdesetak vojnika i starešina pristigla je u Jabuku kraj Pančeva da spali leševe više hiljada žrtava pokopanih u Jabučkom ritu. Ta akcija Nemaca čuvana je u velikoj tajnosti, pa su stoga preuzete jake mere predostrožnosti.

Pod nadzorom gestapovaca na iskopavanju leševa radilo je četrdesetak logoraša okovanih u lance, dovedenih iz beogradskih logora.

Iskopavanje i spaljivanje trajalo je sve do 22. juna. Pre toga ova specijalna nemačka jedinica bila je u Petrovgradu, u Deliblatskoj peščari i Jajincima, a put ih je dalje vodio u Niš.

Prilikom eshumacije utvrđeno je da su leševi trpani na gomile, a zatim polivani nekom zapaljivom tečnošću, najve-

rovatnije naftom i pomoću bacača plamena nalik na ledne prskalice za vinograd spaljivani.<sup>1</sup> Posao je završen tako što nijedan kostur nije ostao ceo.

Uništavanje tragova zločina nacisti su preduzeli i u Deliblatskoj peščari juna 1944. godine. Leševe su iskopali i spalili naredivši prethodno lugaru i drugim stanovnicima da se udalje. Težak zadah sagorelih kostiju širio se po okolini nekoliko dana. Odsutnom lugaru uzeli su 10 kubika drva za vatru. To uništavanje tragova zločina izvršila je manja jedinica izdvojena iz sastava Odreda u Jabuci.

Pokušaj brisanja tragova fašisti su sproveli u leto te godine i u Petrovgradu, na način kao što su to činili u Jabučkom ritu i Deliblatskoj peščari. Leševi iz masovnih raka spaljeni su na petrovgradskom strelištu.

Kada je već postalo sasvim sigurno da predstoji skoro isterivanje okupatora iz Banata pod pritiskom Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske, okružni načelnik za Banat naredio je da sva nadleštva spale arhivu, što se, naravno, odnosilo i na Policijsku prefekturu i njena dva odeljenja. Tako je 1. oktobra 1944. tadašnji vršilac dužnosti prefekta policije Ernest Pelikan naredio komandantu javne bezbednosti Juraju Šipleru da odmah spali tajne i strogo poverljive dokumente, koje je ovaj držao u čeličnoj kasi. U prisustvu Pelikana i Šiplera spaljeno je u dvorištu županijske zgrade 30 tajnih i oko 300 strogo poverljivih dokumenata. Šipleru je povereno da lično spali preostalu arhivu, što on nije uspeo da učini, pa je tako deo arhive Odseka javne bezbednosti ostao i po oslobođenju Petrovgrada pronađen. Međutim, tzv. politička kartoteka je još ranije izdvojena, a jedan kapetan iz Vanjske ispostave BDS i SD preuzeo je 1. oktobra 1944. godine. Bila je stavljena u veliki sanduk i otpremljena u Beč, posle čega joj se gubi trag. Ta politička kartoteka, koju je vodio Odsek javne bezbednosti, sadržavala je podatke o svim licima uhapšenim u Banatu. Pored ličnih podataka, u kartone su unošeni podaci o tome šta je u istrazi utvrđeno, da li je uhapšenik pušten na slobodu ili je upućen u koncentracioni logor i sa kakvim predlogom: da se uputi na rad van zemlje ili da bude usmrćen u nekoj od odmazdi.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Anketna komisija završila je rad 27. januara 1945. godine.

<sup>2</sup> MSRV, Arh. br. 18940, str. 22.

Bilo je po Banatu i drugih pokušaja bežanja od istine i odgovornosti. Folksdojčeri su masovno napuštali svoja ognjišta bežeći prema zapadu. Ali, od istine se nije moglo pobeći, ona je uvek tinjala, ipak su ostajali živi svedoci nacističkih zločina.

## MASOVNA STRADANJA POSLEDNJIH DANA OKUPACIJE

U Čenti ubijaju Čerkezi

Krajem avgusta 1944. godine nemačka vojska povlačila se na svim frontovima. Njena ratna mašina naglo je popustila, ali okupatorska vlast u Banatu je i dalje vršila masovna ubistva na svoju ruku, na licu mesta.

U Čenti su 28. avgusta mesna policija i manšaftovci uhapsili neka lica pod sumnjom da su htela da se prebace u Srem u partizanske jedinice. Sutradan je Milinu Dimitrijević, njenu majku Daru, Radicu Stojkova i Marinka Nikolića mesna policija predala komandi vlasovaca, koji su se u to vreme nalazili u tom selu. Nekoliko dana uhapšenici su bez hrane i vode zlostavljeni, a zatim su jedne večeri izvedeni van sela radi streljanja. Prvo su streljane obe žene, Milina i njena majka Dara, a posle toga došli su na red Radica i Marinko. Međutim, Marinko je uspeo da pobegne tako da je ubijen samo Radica. Posle zločina pobijeni su ostavljeni nesahranjeni.

Dok su ranije ubijale vojne, policijske ili druge jedinice, poslednjih dana okupacije ubijao je kako ko stigne bez ikakvog provedenog postupka.

### Streljanje u Srpskoj Crnji

U drugoj polovini septembra u pograničnom pojasu na jugoslovenskoj teritoriji našlo se šest izgnanika iz Rumunije tražeći utočište. Jedini imetak bio im je kofer srednje veličine. U ataru Klarije uhapsili su ih seoski policajci i sproveli ih u Nemačku Crnju. U opštinskoj kancelariji dočekao ih je Franc Veber, agent iz Petrovgrada. Pri saslušanju saznao je

da su uhapšeni dr Hajnrih Šperger, advokat, sa ženom Irmom, njihova kćerka Katarina sa mužem Štefanom, podbeležnikom u jednom rumunskom selu i njihovo dvoje dece Hortenzija od 15 i Nikola od 13 godina. Za vreme ispitivanja naišla su dva nemačka oficira. Otvorivši kofer, pored nešto rublja, u njemu su našli i svežanj novčanica od 1,5 milion rumunskih leja i zlatnog nakita.

Pošto su podelili novac i dragocenosti, sutradan 18. septembra ujutru Veber i nekoliko vojnika su nedužne ljude natovarili na kola i oterali prema Srpskoj Crnji. Tu su ih pobili, a zatim i sami pobegli — da ne bi bilo svedoka.

### *Usamljeni noćni hici u Opovu*

Krajem septembra, pred samo oslobođenje, dežurni policijac u Opovu Jožef Melinger vodio je kroz selo noćnu patrolu, sastavljenu od tri Čerkeza i jednog manšaftovca. Dvojica Čerkeza su bili naoružani puškama, dok je treći imao dve bombe. Melinger ih je odveo kod Vojina Gijoševa. Kad su stigli u njihovu kuću, jedan iz patrole upitao je Vojinovu ženu gde joj je muž. Kada nije dobio odgovor, izgurao ju je pred kuću i na samom pragu ubio. Zatim je to isto upitao i njeno dete, tukući ga i tražeći da kaže gde drže novac. Kada je sve po kući ispreturao poterao je i dete tukući ga, a zatim ga onako pretučenog na ulici ubio iz puške i ostavio da leži na zemlji.

Domaćin Vojin Gijošev je sa čerkom uspeo blagovremeno da pobegne još iste noći, a vlasovci su ubili još dva nepoznata lica, a zatim ih bacili u Tamiš.

Osim toga, Anton Korčulani iz Opova ispričao je kasnije da je te noći čuo pucnjavu u blizini svoje kuće. Tek u rano jutro pred svojom štalom naišao je na dva leša vezanih ruku žicom. Grkljani su im bili presečeni, a glave probijene mećima.

### *Pokolj mađarskih Jevreja u Pančevu*

Pred nadiranjem Crvene armije, mađarski i nemački fašisti povukli su svoje roblje, mađarske Jevreje, njih nekoliko hiljada iz Borskog rudnika, gde su dovedeni na rad za potrebe nemačke ratne privrede.

Na zastanku u Pančevačkom ritu mnogi Jevreji, iscrpljeni dugim i teškim radom i pešačenjem, nisu mogli da nastave put prema Mađarskoj. U Pančevu i okolini nemački okupator je preko revnosnih banatskih manšaftovaca pokupio zaostale i iznemogle.

Jedan dan pre nego što će ih pobiti, Jevrejima su u privremenom logoru u Pančevu, gde su bili smešteni, oduzeli sve lične isprave i opljačkali ih. Na dan 1. oktobra 1944. 20 Jevreja pod oružanom pratnjom nemačkih esesovaca odvedeno je iz privremenog logora pod izgovorom da idu na rad. Odvedeni su zaista na rad — da kopaju zajednički grob za sebe i ostale. Na trećem kilometru puta koji iz Pančeva vodi ka selu Jabuci stali su i do mraka iskopali rov dugačak 6, a širok 4 metra. Kada je bilo gotovo, sazvali su ih po četvoricu, odveli ih do ivice rova i pobili ih. Međutim, Ilija Malek je uspeo da se odreši i pobegne.

Druga, veća grupa pobijena je na istom mestu sutradan. Prilikom eshumacije koju je obavila Anketna komisija iz Pančeva od 21. do 26. januara 1954. godine, utvrđeno je da su na tom mestu pobijena ukupno 133 Jevreja. Na osnovu zaostalih dokumenata, identifikovani su samo sledeći leševi:

Dr Laslo Canko, pravnik iz Kapošvara, Možeš Vajner, trgovac iz Paksa, Erne Berger iz Vaspa, Emil Ginsberger, trg. pomoćnik iz Segedina, Adolf Fajerštajn, čija je mati rođena Goldštajn.

Na osnovu lekarskog nalaza utvrđeno je da su i ova stremljanja izvršena na uobičajeni način — metkom u potiljak žrtava.

### *Ubijanje u Crepaji*

Prva mesta u Banatu oslobođena su 30. septembra 1944. godine. Međutim, 3. oktobra Crepaji se približavalo dvoje bornih kola putem iz Banatskog Sela. Na periferiji sela sakupilo se bilo četrdesetak ljudi, među njima i nešto žena i dece, koji su mislili da su to borna kola Crvene armije, s obzirom da su nemački vojnici dan ranije napustili Crepaju, a u selu su se već nalazili banatski partizani. Kada su borna kola prišla, Crepajci su povikali: »Živeo Staljin... živila ruska vojska!« Na te uzvike borna kola skretoše u stranu i otvorile

vatu — prvo jedno zrno iz topa, a zatim je osuta mitraljeska vatra. Na licu mesta ostala su tri mrtva i jedan teško ranjeni seljanin, dok je u metežu koji je nastao teže ili lakše povređeno njih devetnaestoro. Tom prilikom na pragu slobode pali su Vasa Novakov, Joca Jovanov i Slobodan Radovanov, dok je teško ranjeni Sima Ilijin kasnije podlegao zadobijenim rana.

### *U Bašaidu ubijanje bez povoda i reda*

Tačno tri godine posle prvog masovnog streljanja u Bašaidu, 4. oktobra 1944. godine, nemački vojnici u povlačenju razmileli su se po selu i gde god su našli odraslu mušku glavu ubijali su bez ikakvog povoda. Toliko su žurili da su neke ubijali i kroz prozor, a neke na pragu kuće. Tako su dali oduška svom besu i divljačkoj strasti.

Kada je veliki deo Banata već bio sloboden, život je u Bašaidu izgubilo dvanaest meštana: Milutin Cvekić, Ivan Budurin, Radivoj Gavrilov, Milutin Birimac, Gliša Čolak, Milićev Žeravica, Emil Felbab, Voja Šogorov, Sava Šogorov, Sreja Stevanov, Nika Zubanov i Emil Birimac.

### *Pobijeni u Borči*

Skoro ceo Banat je oslobođen. U Pančevu je 7. oktobra postrojena tek formirana 12. vojvodanska udarna brigada spremna da krene na Beograd, a istoga dana dogodio se masakr nad stanovništvom u obližnjoj Borči.<sup>1</sup>

Tom prilikom pobijeni su zemljoradnici iz Borče: Ilija Dalja (74 god.), Živa Ludošan (58), Georgije Srebrenjakov (29), Sava Nedeljkov (63), Andrija Šikli (50), Aćim Ristić (76), Ilija Radić (60), Milan Maksin (85), Nata Radić (59), Zora Živanov (20), Dušan Živanov (63), Miša Horvat (61) i Paja Horvat (30).

<sup>1</sup> Masakr u Borči detaljno je opisan u poglavљу „Tortura“.

## OSLOBOĐENJE BANATSKIH LOGORA

Oslobođenje Petrovgradskog koncentracionog i radnih logora poklapa se sa danima oslobođenja banatskih mesta početkom oktobra 1944. Izuzetak čini radni logor u Čoki, koji je oslobođen još 4. avgusta. Napad na logor i njegovo oslobođenje izvršio je Peti banatski odred.<sup>1</sup>

U logoru je u to vreme bilo preko 140 zatvorenika, većinom žena. Budući da je često dolazila na tzv. Macahumku (u okviru radnog logora u Čoki) i tamo ostvarila vezu sa logorašima, Nada Pejić, koja je i sama do maja bila zatvorenik, sistematski je sabirala podatke o situaciji u logoru. Direktna veza u samom logoru bila joj je Nada Tatić. Pajićeva je podatke prenosila Okružnom komitetu Partije, koji je na osnovu njih planirao napad na logor. Neki logoraši su o tome obaveštjeni radi pripreme. Štab Odreda je rešio da napadne sa sve četiri čete i to pred odlazak logoraša na rad. Znalo se da logor čuva dvadesetak stražara i da je njihova zgrada bila odvojena pedesetak metara od zatvoreničke. Znalo se, takođe, da je u krugu bilo i nešto vlasovaca, koji su sa Nemcima učestvovali u operacijama protiv partizana. Ukupno je bilo oko stotinu neprijateljskih policajaca i vojnika. Neposredni napad na logor pao je u deo četi komandira Žarka Pađana, delu čete Blagoja Popova Pukovskog i Diverzantskoj četi sa komandirom Arkadijem Popovom. Preostale jedinice bile su na položajima za obezbeđenje ili u rezervi.

<sup>1</sup> Dana 31. jula 1944. došlo je do reorganizacije oružanih jedinica NOP radi njihovog sinhronizovanog dejstva u severnom Banatu. Okružni komitet Partije je doneo odluku o formiranju I bataljona sa tri udarne i jednom diverzantskom četom. Odluka Okružnog komiteta sprovedena je 2. avgusta. Narednih dana Glavni štab Vojvodine je taj bataljon preimenovao u V banatski narodnooslobodilački partizanski odred.

Pred napad prekinute su telefonske veze koje vode od logora, a u blizini su čekale pripremljene prihvatne grupe koje će oslobođene logoraše odvesti na sigurna mesta, budući da mnogi od njih nisu poznavali ove terene.

Partizani su noću između 3. i 4. avgusta dospeli na raskršnicu između Jazova i Macahumke, pa su tu i predanili. Sledеće noći oko 23 sata stigli su na jurišni položaj i uz podršku puškomitrailjeza, koji je tukao u pravcu stražarske kuće, krenuli u energičan juriš. Uplašena straža se u panici odmah razbežala ostavivši oružje. Partizani su upadali u sobe, a mnogi logoraši nisu odmah shvatili da se radi o oslobođenju logora, pogotovo što su oslobođenci nosili nemačke uniforme.

Mnogi zatvorenici su plakali od radosti, drugi su pevali. Ali sve je to trajalo svega dvadesetak minuta. Tek kada su se partizani i oslobođeni logoraši udaljavali, od stražarske stambene zgrade počela je pucnjava, ali je brzo ugušena mitrijeskim rafalima. Zna se da su tri policajca ranjena, dok kod partizana nije bilo gubitaka.

Jedan deo oslobođenih logoraša (njih oko 20) odmah je ušao u sastav Petog banatskog odreda, drugi deo (oko 40) upućen je u elemirske baze radi odlaska u Srem, a ostali (oko 80) su upućeni u svoja mesta, gde će takođe biti prihvati, smešteni po bazama i uključeni u NOP.

Prihvatanje oslobođenih logoraša sprovedeno je sinhronizovano, ali je okupatorska policija naročito motrila na naselja iz kojih oni potiču. Tako je ipak došlo do otkrivanja nekih od njih, pa je u Aleksandrovu Božu Bigu izgubio život, a Vesa Vesović ranjen.

Komanda javne bezbednosti u Petrovgradu je već sutradan obaveštена o napadu na logor, pa je organizovala poteru angažujući jake snage, među kojima i konjički eskadron vlasovaca. Neprijatelju je pošlo za rukom da između Idoša, Sajana i Mokrina otkrije i uhvati šezdeset oslobođenih logoraša. Glavni cilj neprijatelja bio je da zatvori puteve prema Sremu. Juraj Špiler je bio sasvim siguran u potrebu zatvaranja toga pravca. U jednom opsežnom preseku situacije u Banatu u toku okupacije, pored ostalog, on piše:

»Prema svemu što je od oktobra 1943. do sada utvrđeno i opaženo, očigledno je da komunisti u Banatu — prema direktivama iz Srema — u poslednje vreme... bacaju se svom snagom na vrbovanje lica koja treba da budu prebačena u

Srem... Pri tome dolaze uglavnom preostali članovi SKOJ-a... Pošto je primećeno da u poslednje vreme broj članova bandi koje sada postoje u Banatu, stalno raste, to se mora prepostaviti da je njihova nova propagandistička politika pokazala uspeh, pa je banditima uspelo da u svoje redove uvrste mladiće i devojke. Sa sigurnošću se može smatrati da će njihov broj u Banatu i dalje rasti, sve dok bude kukuruznih i sunokruetnih stablija koje su nepregledne i omogućavaju skrivanje većih grupa i sve dok ne bude sprovedeno utanačeno i oprezno osiguranje granice Banat—Srem i Banat—Mađarska...»

Dalje akcije pretresanja okupatorska vojska i policija je nastavila na terenima Mužlje, Petrovgrada, Aradca, Elemira, Novog Bečeja i Tise ali bez uspeha.

Zatim se prebacila u rejon Dragutinova, ali i tu nije bilo nekih većih uspeha. Juraj Špiler je pozvao da svi stanovnici toga mesta, stariji od šesnaest godina, dođu na pijacu, a zatim je počeo da proziva, naredivši da se prozvani izdvoje. Pošto je bio prozvan, Sreja Grčki iz Beodre skočio je u obližnji bunar, ostali su pokušali da mu pomognu, ali je u opštoj potmetnji zaštekao i neprijateljski mitraljez, pa su kod bunara ostale dve žrtve i nekoliko ranjenih meštana.

Polazeći od pretpostavke da će oslobođeni logoraši biti upućeni u Srem preko Perleza, Nemci su doveli jake snage radi pretresa tog mesta i celog njegovog atara. Tom operacijom komandovao je esesovac Štetcel, a učestvovalo je 550 manšaf-tovaca, 78 pripadnika Vanske ispostave i Gradske straže iz Petrovgrada, 22 stražara Poljske straže iz Perleza i Čente i 30 vojnika Luftvafe koje je predvodio jedan oficir — ukupno 681. I pored zlostavljanja meštana akcija nije uspela.

Zatim je Špiler krenuo na Karađorđevo. Jedan deo nemackih snaga sukobio se sa delovima Partizanskog odreda. To je bila borba u susretu, u kojoj su obe strane imale gubitaka. Pošto se četa partizana sa ranjenicima povukla prema bazama u Ruskom Selu, kolona Odreda se kretala prema Vojvodi Stepi, gde je opet došlo do sukoba sa Nemcima.

Na Kumane je napadalo oko 1000 pripadnika neprijateljskih jedinica, ali napad nije dao očekivane rezultate.

Pretraživanje terena i pritisak koji je neprijatelj vršio na partizanske jedinice posle oslobođenja logora kod Čoke trajali su dvadeset dana.

Dan ranije nego u Čoki, deo Južnobanatskog partizanskog odreda oslobođio je ne tako veliki radni logor u Jasenovu gde su na poljoprivredne rade doterane žene iz Višnjićeva. Značajnu ulogu u organizaciji oslobođenja logora imala je Mira Šupica. Ostali logori, ukoliko nisu ranije bili ukinuti, kao onaj u Banatskom Brestovcu, oslobođeni su sadejstvom partizanskih i jedinica Crvene armije u borbama za oslobođenje Banata.

Juraj Špiler je svoj poslednji dan u svojstvu komandanta Javne bezbednosti proveo u Petrovgradu 2. oktobra, kada se grmljavina oslobođilačke artiljerije, uporedno sa nastupanjem i premeštanjem na nove vatrene položaje, sve više približavala gradu. Tada je on u džepu već imao pasoš koji mu je u Beogradu blagovremeno obezbedio njegov šurak, pukovnik Boško Pavlović.

Eksplozije artiljerijskih granata su u redove logoraša unošile i radost i zabrinutost. Radost zbog skorog oslobođenja, a zabrinutost od eventualne osvete i, kako je to u nekim mestima već bilo, histeričnog ubijanja bez reda. U poslednje vreme logoraši su veoma retko izvođeni van logora na rade, pa im se nije ukazivala ni mogućnost bekstva. To je ipak uspelo učiteljici iz Vršca Pavi Paunović i Milici Krkuš. Osim toga, pronela se vest o mogućem miniranju logoru.

Toga dana oko podne, u običnoj vojničkoj uniformi, u logor je došao Špiler. Stražari su bili na stražarskim mestima. Špiler je naredio da se u krugu logora postroje svi uhapšenici, a zatim je prozvao jedan broj »lakših« i oslobođio ih. Preostale je vratio u logorske sobe rekavši im da ne može da im oprosti. Stražari su za njima ponovo zatvorili teška metalna vrata. Kroz prozore obezbeđene jakim rešetkama video se dim, što je takođe bilo neobično, pa je kod logoraša izazivalo nespokojstvo. Pretpostavljalo se da logor svakog trenutja može odleteti u vazduh.

Sam Špiler je Petrovgrad napustio oko 14 sati, što su pre njega već učinili čelnici nemačke narodnosne grupe, Okružne komande i Policijske prefekture.

U Petrovgradu je tih dana bilo formirano više borbenih grupa i svaka je imala određeni zadatak. Jedna od njih, u kojoj su bili pretežno skojevci, trebalo je da u datom trenutku

oslobodi logoraše. Međutim, među njima nije bilo nijednog koji bi bio vičan razminiranju ukoliko bi logor bio miniran. Bili su bespomoćni, a logoraši koji nisu bili kadri da bilo šta učine, sa zebnjom su očekivali dalji razvoj događaja.

Rešenje je našao Petrovgrađanin Ilija Perić koji je stanovaо u neposrednoј blizini logora i stalno je pratilo šta se u njemu i oko njega događa. On je znao da su policajci već napustili svoja stražarska mesta, pa se dosetio da izbjije zid i tako izvali logorsku kapiju sa ulice. U tome mu je pomogla petrovgradska borbena grupa i građani koji su pridolazili u sve većem broju.

Dalje je sve išlo mnogo lakše. Prvo su pokidani električni vodovi, ugašena je vatra u krugu logora, a zatim izbijeni katanci na metalnim vratima logoraških soba.

To je bio kraj. Kraj postojanja petrovgradskog logora, kraj neljudske surovosti i torture, kraj zatočeništva i stradanja banatskih patriota.

Napokon, logoraši su bili slobodni, a Petrovgrad ih je prihvatio u svoja topla nedra.

---

## PREKO 25 HILJADA SUDBINA

---

Banat je, s obzirom na specifične uslove pod kojima je izdržao fašističku okupaciju i borio se, dao čitave brigade boraca streljanih i vešanih u odmazdama ili onih koji su uspeli da se bore i prežive rat među bodljikavim žicama. Ti »nemoćni« sužnji su zatvore i logore pretvorili u svojevrsni front na kojem je vođen i specifični vid borbe protiv fašizma.

Ništa, dakle — ni okupatorska sila, ni pomoć koju su im pružali domaći Nemci ili malodušni izdajnici, ni gubitak izvanrednih partijskih i skojevskih kadrova — nije moglo da zaustavi zamah narodnooslobodilačke borbe. Slobodarski duh banatskih rodoljuba izražen je u paroli: »Bolje je umreti na nogama nego živeti na kolenima«.

Na pobedu se isprva računalo kao na nešto što je tu, na dohvati ruke. Ali, kako se to nije obistinilo, borba je nastavljena do kraja uz cenu koja je u Banatu bila veoma visoka i utoliko više zaslужena.

Prilikom suđenja generalu banatske Državne straže i prefektu Policijske prefekture Francu Rajtu i njegovim saradnicima, pred Vojnim sudom u Zrenjaninu, započetom 29. maja 1947. godine, izneti su sledeći podaci, koji se mogu smatrati približno pouzdanim:

- Kroz koncentracione logore prošla su 10224 lica;<sup>1</sup>
- na prinudne radove upućena su 9632 lica;
- lišeno je života 2409 lica (2278 streljanih, 61 ubijen u zatvorima i logorima, a 70 ubijenih prilikom sprovodenja blokada naselja i »čišćenja terena«).

Od ukupnog broja petrovgradskih logoraša, uvek je u logoru bilo 20—25 posto žena.

U pomenutoj optužnici tada još nisu mogli biti navedeni tačni podaci o deportovanim Jevrejima. Kasnija istraživanja

<sup>1</sup> Šandor Veg navodi broj od 10457 lica (*Zbornik MS*, 35, str. 93).

govore da je od 4200 deportovanih banatskih Jevreja život izgubilo 3800 (preko 90 posto).<sup>2</sup>

Međutim, na tlu Banata streljan je mnogo veći broj ljudi. Banat je bio svojevrsni poligon za izvršenje egzekucija. Streljano je, pored navedenih 2409 žrtava, još 5633 Jevreja dotočanih iz beogradskih i drugih logora (oko 5000 na jabučkom putu kod Pančeva, 500 u Deliblatskoj peščari i 133 mađarskih Jevreja kod Pančeva) i 712 »Bosanaca« na Ostrovačkoj adi.

Prema tome, podaci o žrtvama genocida u Banatu mogu se iskazati u sledećoj tabeli:

#### LIŠENI ŽIVOTA

U banatskim logorima	2409
Banatski Jevreji u logorima Evrope	3800
Jevreji iz drugih krajeva na stratištima Banata	5633
»Bosanci« na Ostrovačkoj adi	712
Ukupno	12545

Naredna tabela prikazuje broj lica iz Banata oteranih u banatske zatvore i logore, kao i deportovanih u logore Evrope:

Banatski logori	10224
Prinudni rad	9632
Deportovani banatski Jevreji	4200
Deportovani Srbi	400
Ukupno	24456

Održavši kontinuitet zločina putem odmazdi, okupator se uvek pozivao na »zakonske mere« ili »održavanje reda i mira« na tlu nemačkog Rajha, iako se radilo o žiteljima na okupiranoj teritoriji. Prema poznatoj Haškoj konvenciji od 1899. i 1907. godine, okupatoru se daje pravo da održava red i mir na okupiranoj teritoriji, ali se zabranjuje primena drastičnih mera protiv stanovništva. Toga se fašistička Nemačka uopšte

<sup>2</sup> Jaša Romano: Jevreji Jugoslavije 1941—1945. — žrtve genocida i učesnici NOR, Beograd, 1980. Približne podatke navodi i Šandor Veg (Zbornik MS, br. 35/1963).

nije pridržavala, već je Konvenciju tumačila prema sopstvenim vojno-političkim potrebama.

Karakteristično je da je iz Banata za narodne heroje proglašeno dvanaest boraca za slobodu, koji su izgubili život prilikom hapšenja ili pokušaja hapšenja ili pošto su jedno vreme proveli u zatvorima i logorima. To su: Žarko Zrenjanin, Svetozar Marković, Stevan Jovanović, Sonja Marinković, Mihalj Servo, Slavko Munčan, Olga Petrov-Radišić, Ljubica Odadžić, Marko Kulić, Obren Janjušević, Bora Mikin i Nedorjko Barnić.

Dospeti u banatske zatvore i koncentracione logore nije značilo predaju, uludo polaganje života, već nadu u život kroz borbu. Iz prenatrpanih, mračnih, zagušljivih zatvorskih i logorskih prostorija, uz torturu srednjovekovnog tipa, dublje se i jače shvatao smisao reči »sloboda«. Pravi smisao slobode na koju se gledalo sa toliko čežnje, bivao je sve uzvišeniji, ukoliko je ona bila nedostižnja.

U prostranom Banatu za tri i po godine — oko 25 hiljada numerisanih, žigosanih, obespravljenih... 25 hiljada sudbina... 25 hiljada mržnji i isto toliko žeđi za borbom i slobodom iz ljubavi prema ravnici, prema Jugoslaviji — 25 hiljada ljubavi...

## PRILOZI



## PREGLED GRUPNIH HAPŠENJA PO NASELJENIM MESTIMA<sup>1</sup>

Hapšenja vršena u 6 mesta. Ukupno izvršeno 10 hapšenja. Uhapšeno 59 lica, od toga streljano 21 i to: Alibunar 1 hapšenje, uhapšeno 9 lica. Ban. Dubica 2 hapšenja, uhapšeno 16 lica, od toga streljano 6, Dobrica 1 hapšenje, uhapšeno 4 lica, od toga streljano 1, Ilandža 1 hapšenje, uhapšeno 7 lica, od toga streljano 2, Kozjak 1 hapšenje, uhapšeno 2 lica, od toga streljano 1, Samoš 4 hapšenja, uhapšeno 21 lice, od toga streljano 11.

## SREZ ALIBUNAR

Hapšenja vršena u sedam mesta. Ukupno izvršeno 15 hapšenja. Uhapšeno 220 lica, od toga streljano ili obešeno 63 i to: Ban. Subotica 3 hapšenja, uhapšeno 33 lica, od toga streljano 6, Crvena Crkva 1 hapšenje, uhapšeno 31 lice, od toga streljano 3, Dupljaja 2 hapšenja, uhapšeno 34 lica, od toga streljano 13, Jasenovo 3 hapšenja, uhapšeno 18 lica, Krušica 2 hapšenja, uhapšeno 36 lica, od toga streljano 11, Kusić 2 hapšenja, uhapšeno 51 lice, od toga streljano 27, Vračev Gaj 2 hapšenja, uhapšeno 17 lica, od toga streljano 3.

## SREZ BELA CRKVA

Hapšenja vršena u 7 mesta, ukupno je izvršeno 43 hapšenja. Uhapšeno 1198 lica od toga streljano 265 i to: Bašaid 5

<sup>1</sup> Pregled se odnosi samo na grupna hapšenja. Pojedinačna hapšenja nisu data iz tehničkih razloga. U cilju bolje preglednosti naseljena mesta su grupisana po srezovima, prema administrativno-političkoj podeli u prvim posleratnim godinama.

hapšenja, uhapšeno 64 lica, od toga streljano 21, Idoš 6 hapšenja, uhapšeno 43 lica, od toga streljano 8, Kikinda 12 hapšenja, uhapšeno 320 lica, od toga streljano 89, Miloševo 6 hapšenja, uhapšeno 243 lica od toga streljano 93, Mokrin 8 hapšenja, uhapšeno 392 lica, od toga streljano 34, Rusko Selo 5 hapšenja, uhapšeno 130 lica, od toga streljano 10, Sajan 1 hapšenje, uhapšeno 6 lica, od toga streljana 4.

#### SREZ KOVIN

Hapšenja su vršena u 7 mesta, ukupno je izvršeno 30 hapšenja. Uhapšeno je 428 lica, od toga broja streljano je 85 i to: Bavanište 2 hapšenja, uhapšeno 24 lica, od toga streljano 1, Deliblato 11 hapšenja, uhapšeno 135 lica, od toga streljano 36, Dubovac 3 hapšenja, uhapšeno 37 lica, od toga streljano 12, Gaj 3 hapšenja, uhapšeno 127 lica, od toga streljano 30, Kovin 3 hapšenja, uhapšeno 48 lica, od toga streljano 5, Mramorak 3 hapšenja, uhapšeno 15 lica, Pločica 1 hapšenja, uhapšeno 42 lica, od toga streljano 1.

#### SREZ NOVI KNEŽEVAC

Hapšenja vršena u 8 mesta, ukupno izvršeno 10 hapšenja. Uhapšeno je 241 lice, od toga streljano 81 i to: Aranđelovo 1 hapšenje, uhapšeno 57 lica, od toga streljano 21, Crna Bara 2 hapšenja, uhapšeno 9 lica, od toga streljano 2, Čoka 1 hapšenje, uhapšeno 10 lica, od toga streljano 5, Kneževac 2 hapšenja, uhapšeno 39 lica, od toga streljano 3. Krstur 1 hapšenje, uhapšeno 25 lica, od toga streljano 12, Padej 1 hapšenje, uhapšeno 65 lica, od toga streljano 12, Padej 1 hapšenje, uhapšeno 23 lica, od toga streljano 13, Sanad 1 hapšenje, uhapšeno 13 lica, od toga streljano 5.

#### SREZ PANČEVO

Hapšenja vršena u 11 mesta, ukupno izvršeno 31 hapšenje. Uhapšeno svega 463 lica, od toga streljano 82 i to: Baranda 1 hapšenje, uhapšeno 24 lica, od toga streljano 1, Crepaja 6 hapšenja, uhapšeno 51 lice, od toga streljano 2, Debeljača 2

hapšenja, uhapšeno 11 lica, Dolovo 4 hapšenja, uhapšeno 21 lice, od toga streljano 10, Glogonj 1 hapšenje, uhapšeno 3 lica, Idvor 2 hapšenja, uhapšeno 21 lice, od toga streljano 10, Kovačica 1 hapšenje, uhapšeno 6 lica, od toga streljano 2, Opovo 1 hapšenje, uhapšeno 5 lica, Pančevo 8 hapšenja, uhapšeno 265 lica, od toga streljano 46, Starčevo 4 hapšenja, uhapšeno 36 lica, od toga streljano 10, Sakule 1 hapšenje, uhapšeno 20 lica, od toga streljano 1.

#### SREZ SEČANJ

Hapšenja vršena u 5 mesta, ukupno izvršeno 10 hapšenja. Uhapšeno 246 lica, od toga streljano 50 i to: Jarkovac 1 hapšenje, uhapšeno 18 lica, Jaša Tomić 1 hapšenje, uhapšeno 3 lica, Meda 1 hapšenje, uhapšeno 30 lica, od toga streljano 6, Neuzina 4 hapšenja, uhapšeno 22 lica, od toga streljano 6, Višnjićevo 3 hapšenja, uhapšeno 173 lica, od toga streljano 38.

#### SREZ VRŠAC

Hapšenja vršena u šest mesta, ukupno izvršeno 20 hapšenja. Uhapšeno 219 lica, od toga streljano ili vešano 28 i to: Ban. Sokolac 1 hapšenje, uhapšeno 20 lica, od toga streljano 4, Izbište 5 hapšenja, uhapšeno 47 lica, od toga streljano 12, Pavliš 5 hapšenja, uhapšeno 17 lica, od toga streljano 11, Uljma 2 hapšenja, uhapšeno 17 lica, od toga streljano 1, Zagajica 1 hapšenje, uhapšeno 31 lice, od toga streljano 12, Vršac 6 hapšenja, uhapšeno 87 lica, od toga streljano 28.

#### SREZ BEGEJSKI — ZRENJANIN

Hapšenja vršena u 10 mesta, ukupno izvršeno 51 hapšenje, Uhapšeno 1498 lica, od toga streljano 464 i to: Aleksandrovo 8 hapšenja, uhapšeno 197 lica, od toga streljano 81, Ban. Dvor 2 hapšenja, uhapšeno 27 lica, od toga streljano 1, Elemir 3 hapšenja, uhapšeno 79 lica, od toga streljano 12, Klarija 3 hapšenja, uhapšeno 40 lica, od toga streljano 7, Karadordđevo 6 hapšenja, uhapšeno 222 lica, od toga streljano 37, Kumane 7 hapšenja, uhapšeno 330 lica, od toga streljano 130, Melenci

12 hapšenja, uhapšeno 348 lica, od toga streljano 127, Srpska Crnja 2 hapšenja, uhapšeno 62 lica, od toga streljano 12, Vojvoda Stepa 4 hapšenja, uhapšeno 107 lica, od toga streljano 32, Vološinovo 4 hapšenja, uhapšeno 86 lica, od toga streljano 25.

#### SREZ TAMIŠKI — ZRENJANIN

Hapšenja vršena u 8 mesta, ukupno izvršeno 33 hapšenja. Uhapšeno 491 lice, od toga streljano 132, i to: Aradac 2 hapšenja, uhapšeno 39 lica, od toga streljano 8, Botoš 2 hapšenja, uhapšeno 19 lica, od toga streljano 11, Čenta 4 hapšenja, uhapšeno 49 lica, od toga streljano 15, Farkaždin 3 hapšenja, uhapšeno 19 lica, od toga streljano 4, Orlovat 1 hapšenje, uhapšeno 10 lica, od toga streljano 3, Perlez 4 hapšenja, uhapšeno 93 lica, od toga streljano 19, Stajićevo 3 hapšenja, uhapšeno 35 lica, od toga streljano 6, Zrenjanin 14 hapšenja, uhapšeno 227 lica, od toga streljano 66.

---

## IZVORI I LITERATURA

- Vojvodina u NOR i socijalističkoj revoluciji 1941—1945*, Novi Sad, 1984.
- Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda*, Beograd 1949.
- Vojna enciklopedija*, br. 10.
- Ljubica Vasiljić: *Grada za istoriju Vojvodine*, Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941—1945, Novi Sad 1971.
- Ljubica Vasiljić: *Grada za istoriju Vojvodine*, Okružni komitet KPJ za Vojvodinu 1941—1943, (knj. 10) i 1943—1945 (knj. 11), Novi Sad 1975.
- Hronologija narodnooslobodilačkog pokreta u Vojvodini 1941*, Novi Sad 1981.
- Album *Vojvodina u borbi*, Novi Sad 1963.
- Đorđe Momčilović: *Banat u narodnooslobodilačkom ratu*, Beograd 1977.
- SKOJ i USAOJ Vojvodine 1941—1945*, Novi Sad 1978.
- Žene Vojvodine u ratu i revoluciji 1941—1945*, Novi Sad 1984.
- Šandor Veg: *Sistem nemačke okupacione vlasti u Banatu 1941—1944*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, br. 35, Novi Sad 1961.
- Božidar Ivković: *Zatvori, koncentracioni i radni logori u Banatu 1941—1944*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, br. 39, Novi Sad 1964.
- Milica Marković, *Geografsko-istorijski imenik naselja Vojvodine*, Novi Sad 1966.
- Đorđe Momčilović: *Zrenjaninske vatre* (Zrenjanin u ratu i revoluciji), Zrenjanin 1987.
- Đorđe Momčilović: *Pod jednom zastavom* (Hronika Karadordjeva), Novi Sad 1968.
- Jaša Romano: *Jevreji Jugoslavije 1941—1945 — žrtve genocida i učesnici NOR*, Beograd 1980.
- D. Ivanović — M. Vukomanović: *Dani smrti na Sajmištu*, Novi Sad 1969.
- Ljubomir Tabački: *Kikinda u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji*, Novi Sad 1982.

Zagorka Končar — Ljubomir Tabački: *Uvek u borbi* (Hronika Kumana), Novi Sad 1970.

Kosta Mitrović: *Pod kulom Vršačkom* (hronologija), Novi Sad 1969.

Ljubomir Mitrović: *Iz tame u svetlost* (Hronika Deliblata), Novi Sad, 1975.

Ilija Bjelić: *Partizansko razvode* (Hronika Ban. Višnjićeva), Novi Sad 1974.

Mata Šećerov: *Hronika Padeja*, Novi Sad 1975.

Ilija Vojvodić: *Rusko Selo u miru i ratu*, Novi Sad 1969.

Mirko Joksimović: *Hronika Aradca*, Zrenjanin 1981.

Dragiša Todorović: *Hronika Botoša*, Zrenjanin 1981.

Dragiša Todorović: *Nemiri ravnice* (Hronika Neuzine), Novi Sad 1975.

Radivoj Perc: *Svetionik na Dunavu*, Novi Sad 1959.

Milivoj Popov: *Hronika N. Miloševa*, Novi Sad.

Đorđe Vlajić: *Plamen nad Crepajom*, Novi Sad 1968.

Branislav Popov: *Borba žena Banata u fašističkim zatvorima i logorima* (Zbornik »Žene Vojvodine u ratu i revoluciji 1941—1945«, Novi Sad 1984), *Dvanaesta vojvodanska udarna brigada*, Vršac 1983.

*Logori Banata — poprište borbe*, Dnevki N. Sad, 7—24. aprila 1981.

*Bagljaš — krvavo stratište*, Dnevnik, Novi Sad, jul 1975.

Arhivska zbirka Muzeja socijalističke revolucije Vojvodine, br. 7998 (II grupa masovnih zločina u Banatu), br. 18940 (Juraj Špiler: Komanda javne bezbednosti), br. 8051 (zapisnici o saslušanju Juraja Špilera), III grupa masovnih zločina (Elaborat anketne komisije), br. 21623 (Grupna hapšenja u Banatu) i drugi dokumenti: upitnici za zatvore okupatora sačinjeni u SUBNOR srezova 1964. godine; izjave bivših logoraša, koje se čuvaju u Arhivu MSR Vojvodine, Arhivu Vojvodine, istorijskim arhivima u Beloj Crkvi, Pančevu, Zrenjanjinu i Kikindi, kao i u muzejima u Pančevu, Vršcu, Zrenjaninu i Kikindi.

## NASELJENA MESTA SA PROMENJENIM NAZIVIMA<sup>1</sup>

### *Nazivi u periodu okupacije*

Aleksandrov Gaj  
Banatsko Aleksandrovo  
Banatsko Kraljevićevo (Francfeld)  
Dragutinovo i Beodra  
Ferdin  
Hajfeld i Mastort  
Klarija  
Mariolana  
Mala Margitica  
Martinica  
Ninčićevo (Paradanji)  
N. Kanjiža ili Obilićevo  
Petrovgrad (Veliki Bečkerek)  
Sarća  
Srpski Elemir i Nem. Elemir  
Srpski Krstur  
Sv. Hubert, Soltur i Šarlevil  
Šupljaja  
Velika Kikinda  
Vranjevo (priopojeno Novom Bečeju)

### *Sadašnji nazivi*

Kupinik  
Velike Livade  
Kačarevo  
Novo Miloševvo  
Novi Kozjak  
Novi Kozarci  
Radojevo  
Plandište  
Banatska Dubica  
Lukićevo  
Međa  
Novi Kneževac  
Zrenjanin  
Sutjeska  
Elemir  
Krstur  
Banatsko Veliko Selo  
Krajišnik  
Kikinda  
Novi Bečeј

<sup>1</sup> Navedena su samo mesta u Banatu koja se spominju u knjizi. U zagradama su dati nazivi koji su takođe bili u upotrebi (Izvor: Milica Marković: *Geografsko-istorijski imenik naselja Vojvodine*, Novi Sad 1966).



---

## SADRŽAJ

PREDGOVOR . . . . .	5
APRILSKI RAT . . . . .	7
Martovske demonstracije . . . . .	7
Agresija . . . . .	10
PREUZIMANJE VLASTI . . . . .	12
Prvih dvadesetak dana . . . . .	13
Masovni zločin u Alibunaru . . . . .	14
Debeljača, Mramorak, Sečanj . . . . .	16
Na redu su Petrovgrad i Banatsko Novo Selo . . . . .	18
Sudska lakrdija u Pančevu . . . . .	20
Stotinu zatvorenih Vrščana . . . . .	23
U Kikindi na pravoslavni Uskrs . . . . .	24
Osnovni zahev okupatora — pokornost . . . . .	25
Progon Jevreja i Roma . . . . .	27
OKUPACIONI SISTEM . . . . .	30
Vlast preuzima Okružna komandantura . . . . .	32
UREDBA O UNUTRAŠNJOJ UPRAVI U BANATU . . . . .	35
PRIPREME ZA POČETAK NOB . . . . .	41
Suzbijanje nacionalne mržnje . . . . .	43
PRVA HAPŠENJA KOMUNISTA . . . . .	49
Junski nagoveštaj u Bečeju . . . . .	52
Udar na kadrove u Kumanu i Melencima . . . . .	53
I u Dragutinovu i Beodri — po spisku . . . . .	55
U logoru na Banjici . . . . .	56
U Vršcu — dan ranije . . . . .	57
OSNIVANJE PARTIZANSKIH ODREDA I PRVE BORBENE AKCIJE . . . . .	59
PRVI LOGORI . . . . .	64
Logor »Svilara« u Pančevu . . . . .	65
Kikindska »Kurija« . . . . .	68
»Komunisten lager« u Petrovgradu . . . . .	69
Sudski zatvori . . . . .	72

UVOĐENJE PRAKSE MASOVNIH STRELJANJA . . . . .	75
Baglaš, 31. jula 1941. . . . .	76
U pet grupa 90 ljudi . . . . .	78
Kumančani . . . . .	79
Čika Laza iz Kumana . . . . .	79
Neustrašiva Sonja . . . . .	81
Proleterski borci iz južnog Banata . . . . .	82
Bratstvo i jedinstvo bila im je ideja vodilja . . . . .	85
Udar na Mesni komitet KPJ u Kikindi . . . . .	86
Melenički veterani . . . . .	90
Petrovgradska grupa . . . . .	91
Do broja devedeset . . . . .	93
Priznanje Partije . . . . .	95
 DALJA HAPŠENJA . . . . .	97
 ISTREBLJIVANJE JEVREJA . . . . .	100
Grobnica za 5000 žrtava . . . . .	100
Likvidacija u Deliblatskoj peščari . . . . .	102
Bolesnici kovinske Duševne bolnice . . . . .	103
 PK KPJ O ANTIFAŠIŠTICKOJ BORBI I REPRESALIJAMA OKUPATORA . . . . .	105
Jedinstveni Severnobanatski partizanski odred, neuspeli prelazak u Srem, nove direktive... . . . . .	110
Direktive Pokrajinskog komiteta . . . . .	111
 ODMAZDE, ODMAZDE . . . . .	116
Melenci, Kumane, Mokrin . . . . .	117
Opet u Petrovgradu . . . . .	121
Streljanje i vešanje u Bašaidu . . . . .	123
Posle Nove godine . . . . .	124
 BLOKADE NASELJA . . . . .	127
Mokrinski partizanski odred više ne postoji . . . . .	128
Surova osveta fašista u Dragutinovu . . . . .	129
Teške posledice blokade Kumana . . . . .	130
I pored gubitaka glavnina pokreta u Melencima ostala . . . . .	133
Pet udara na Karadžorđevo tokom okupacije . . . . .	134
Na 150 kuća Višnjićeva — 1250 okupatorskih gonilaca . . . . .	137
Februarski pohod u poslednjoj godini rata . . . . .	138
Druga blokada Padeja . . . . .	139
U južnom Banatu počelo je u Gaju . . . . .	140
Sedam stotina policajaca u blokadi Pavliša — poginuli Žarko Zrenjanin i Strahinja Stefanović . . . . .	141
Špiper o blokadama i »terenskim istragama« . . . . .	144
 TAOCI . . . . .	150
 NA PRAVOSLAVNI BOŽIĆ . . . . .	153
Masovno likvidiranje patriota u Banatskom Arandelovu, Dragu- tinovu, Kikindi, Mokrinu i Petrovgradu . . . . .	153

REORGANIZACIJA POLICIJSKOG APARATA . . . . .	166
ODMAZDE POSLE REORGANIZACIJE POLICIJE . . . . .	179
U Pančevu — dva masovna streljanja u razmaku od četiri dana	179
Nepublikovano streljanje patriota u Neuzini . . . . .	182
Egzekucija vešanjem u Pančevu, Perlezu i Melencima . . . . .	183
OSNIVANJE JEDINSTVENOG LOGORA U PETROVGRADU . . . . .	189
RADNI LOGORI . . . . .	197
Najveći u Coki . . . . .	197
Logor u Banatskom Brestovcu . . . . .	199
Ostrovačka ada . . . . .	200
Ostali radni logori . . . . .	201
ODMAZDE POSLE OSNIVANJA JEDINSTVENOG LOGORA . . . . .	202
Vešanje pedeset žrtava u Samošu, Zagojici i Gaju . . . . .	202
Na Ostrovačkoj adi — šest za šest . . . . .	204
Žrtve insceniranog bekstva . . . . .	204
U Beloj Crkvi po »propisima« — 50 za jednog . . . . .	205
Tri meseca kasnije opet u Beloj Crkvi . . . . .	206
Za ranjavanje jednog policajca u Aleksandrovu streljano 25 logoraša . . . . .	207
Drugo streljanje u Zagajici . . . . .	208
Deset streljanih u Aleksandrovu za saradnika okupatora . . . . .	209
U Čenti za ranjavanje opštinskog činovnika — pet žrtava . . . . .	209
ČETIRI UZASTOPNE ODMAZDE U PETROVGRADU . . . . .	211
Sto šezdeset streljanih — najmasovnija odmazda u toku četvoro-godišnje fašističke okupacije . . . . .	211
Posle neuspelog prelaska u Srem . . . . .	214
Tri nedelje kasnije . . . . .	214
I četvrti put u Petrovgradu . . . . .	215
IZDAJE I IZDAJNICI . . . . .	216
Petar Aldan pripreman u beogradskoj ispostavi SD . . . . .	219
Kolebljivi Sretko Grujić postao izdajnik . . . . .	221
Izdajničko delo Ratomira Ranisavљevića . . . . .	221
Posledice izdaje Desanke Marković . . . . .	222
Radoslav Grujić — najveći izdajnik NOP u Banatu . . . . .	223
Teško izdajstvo Gordane Ivacković . . . . .	227
Precizni podaci Mite Rakitovana . . . . .	227
Milinko Halasov sam ponudio saradnju . . . . .	228
Izdajnička uloga Svetozara Rajkova . . . . .	229
Provala u Kikindi — delo Stojana Grujića . . . . .	229
Ostali izdajnici . . . . .	230
TORTURA . . . . .	232
Masakr u Srpskoj Crnji . . . . .	238
U Borči kao i u Srpskoj Crnji . . . . .	239
Čovek gori od pobesnele životinje . . . . .	240
Umorstvo bolesnika glađu i hladnoćom . . . . .	241
Okupatorska policija o postupku prema zatvorenicima . . . . .	243

HEROJSKO DRŽANJE ZATOČENIKA . . . . .	250
Držanje zatvorenika prilikom hapšenja i u istrazi . . . . .	251
Držanje pred izvršenje odmazde . . . . .	260
 BEKSTVA . . . . .	264
POSLEDNJA REORGANIZACIJA OKUPATORSKE POLICIJE JULA 1944. . . . .	269
DEPORTOVANJE LOGORAŠA U NORVEŠKU, NEMAČKU I FRANCUSKU . . . . .	272
TO NIJE BILA GOMILA BESPOMOĆNIH . . . . .	275
SLOM FAŠIZMA BLIZU, A ODMAZDE NE PRESTAJU . . . . .	279
U ataru Jabuke, drugog juna 1944. . . . .	279
Posle samo sedamnaest dana — opet u Jabuci . . . . .	280
Ponovo u Petrovgradu . . . . .	281
Novih 85 žrtava u Petrovgradu . . . . .	282
Umesto puščanih plotuna — kosi mitraljez . . . . .	284
 BRISANJE TRGOVA ZLOČINA . . . . .	286
MASOVNA STRADANJA POSLEDNJIH DANA OKUPACIJE . . . . .	289
U Čenti ubijaju Čerkezi . . . . .	289
Streljanje u Srpskoj Crnji . . . . .	289
Usamljeni noćni hici u Opovu . . . . .	290
Pokolj mađarskih Jevreja u Pančevu . . . . .	290
Ubijanje u Crepaji . . . . .	291
U Bašaidu ubijanje bez povoda i reda . . . . .	292
Pobijeni u Borči . . . . .	292
 OSLOBODENJE BANATSKIH LOGORA . . . . .	293
PREKO 25 HILJADA SUDBINA . . . . .	298
PRILOZI . . . . .	301
PREGLED GRUPNIH HAPŠENJA PO NASELJENIM MESTIMA	303
IZVORI I LITERATURA . . . . .	307
NASELJENA MESTA SA PROMENJENIM NAZIVIMA . . . . .	309

---

BRANISLAV POPOV MIŠA  
NEMAČKI ZATVORI I KONCENTRACIONI  
LOGORI U BANATU 1941—1944.

Izdavači  
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU  
Beograd, Trg Nikole Pašića 11  
FILOZOFSKI FAKULTET U NOVOM SADU  
INSTITUT ZA ISTORIJU  
Novi Sad, Stevana Musića b.b.

Za izdavače  
*Dr Petar Kačavenda, direktor*  
*Prof. dr Danilo Kecić, direktor*

Lektor  
*Branka Kosanović*

Likovno rešenje  
*Stevan Vujkov*

Tehnički urednik  
*Svetko Reljić*

Korektor  
*Jovica Bojić*

Tiraž 1.000 primeraka

Prvo izdanje

---

Stampa  
GIRO »Kultura«, Beograd, Maršala Birjuzova 28.

